

מניין אוכלוסי ארץ-ישראל בשנת 734 לפנה"ס

מגן ברושי וישראל פינקלשטיין

מבוא

חיבור זה הוא השלישי בסדרת מאמרים העוסקים באומדני אוכלוסיית ארץ-ישראל בעת העתיקה. השניים הראשונים דנו בתקופת הברונזה הקדומה והתיכונה.¹ והמאמר הנוכחי עוסק בתקופת הברזל ב. בחרנו בתאריך משמעותי בתקופת הברזל – שנת 734 לפנה"ס, שהיא נקודת מפנה רבת חשיבות מבחינה דמוגרפית. עד אז היתה, ככל הנראה, עלייה הדרגתית רצופה במספר תושבי הארץ במשך כ-500 שנה (ראה להלן), ואילו שנת 734 – שנת מסעו הראשון של תגלת פלאסר השלישי – מציינת את תחילת מסעי המלחמה האשוריים לארץ-ישראל. מכאן ואילך, עד סוף המאה השמינית, וכנראה גם מאוחר יותר, סבלה הארץ מסדרה ארוכה של כיבושים, שזרעו הרס וחורבן, והביאו להגליה של רבבות בני-אדם.

תריסר שנים לאחר מסעו של תגלת פלאסר השלישי נפלה שומרון, והקיץ הקץ על ממלכת ישראל. כעבור דור אחד בלבד המיט סנחריב הרס נורא על ממלכת יהודה.² כתוצאה מאירועים אלה ירד מספר תושבי הארץ ירידה חריפה, וכמו כן השתנה האיוון הדמוגרפי בין החבלים השונים. קרוב לוודאי שרבים מתושבי ממלכת ישראל המובסת, בעיקר מן היושבים בדרומה, היגרו ליהודה. גל שני של פליטים בא להרי-יהודה בשנת 701 לפנה"ס, כאשר קרע סנחריב את מחוזותיה המערביים של הממלכה ומסרם לערי פלשת. שני גלי הגירה אלה הביאו לגידולה המואץ של ירושלים ולהקמת יישובים חדשים בהרי-יהודה, בבקעת באר-שבע ובמדבר-יהודה;³ סמוך לשנת 700 לפנה"ס היתה ירושלים למטרופולין ששטחה למעלה מ-500 דונם.⁴

1 ראה: מ' ברושי ור' גופנא, 'יישובה של ארץ ישראל ואוכלוסייתה בתקופת הברונזה הקדומה', ארץ-ישראל, ת (תשמ"ד), עמ' 147-157 [להלן: ברושי וגופנא, ברונזה קדומה]; הנ"ל, 'ארץ ישראל בתקופת הברונזה התיכונה, יישובים ואוכלוסייה', קתדרה, 31 (ניסן תשמ"ד), עמ' 3-26 [להלן: ברושי וגופנא, ברונזה תיכונה].

2 על השאלה אם סנחריב ערך לארץ-ישראל מסע אחד או שניים ראה: ח' רביב, 'תולדות יהודה מימי חזקיהו ועד יאשיהו', א' מלמט (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, ימי המלוכה: היסטוריה מדינית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 133-134; W.H. Shea, 'Sennacherib's Second Palestinian Campaign', *JBL*, 104 (1985), pp. 401-418. אף-על-פי שאין המחברים תומכים בדעה כי היו שני מסעות לארץ-ישראל בימי סנחריב, איראפשו להתעלם ממנה, שכן יש לה עדיין תומכים לא מעטים.

3 על הרי-יהודה ראה: מ' כוכבי, 'הסקר בארץ יהודה', מ' כוכבי (עורך), יהודה שומרון וגולן סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים תשל"ב, עמ' 20; על מדבר-יהודה ראה: L.E. Stager, 'Ancient Agriculture in the Judean Desert: A Case Study of the Buq'ah Valley in the Iron Age', Thesis submitted to Harvard University, Cambridge 1975; על בקעת באר-שבע ראה: נ' נאמן, 'הנגב בשלהי ימיה של ממלכת יהודה', קתדרה, 42 (טבת תשמ"ז), עמ' 4-15.

4 M. Broshi, 'The Expansion of Jerusalem in the Reign of Hezekiah and Manasseh', *IEJ*, 24 (1974), pp. 21-26.

שיטת המחקר

שיטת המחקר כאן זהה לזו שנקטנו בעבודותינו הקודמות. השטח הנדון הוא שטחה של ארץ-ישראל המנדטורית, להוציא את הנגב שמדרום לבקעת באר-שבע. בחרנו שטח זה (בערך 14,000 קמ"ר מתוך 26,000 קמ"ר של ארץ-ישראל המנדטורית) לא רק מפני שניתן היה להשיג לגביו מידע מהימן, אלא גם מפני שזוהי חטיבה גאוגרפית המאפשרת השוואה עם נתונים של תקופות אחרות, כולל נתונים מדורות אחרונים.

כחיבורים הקודמים הוסברה שיטת הערכת גודל האוכלוסייה, ונחזור כאן רק על עיקרי הדברים. לדעתנו, באין נתונים היסטוריים מדויקים ואמינים, הדרך הטובה והמדויקת ביותר לחישוב גודל אוכלוסייה היא הכפלת סך כל השטח המיושב בכל האתרים במקדם צפיפות מתאים. גם בעבודה זו נקטנו מקדם צפיפות של 25 נפשות לדונם בנוי. נתון זה מבוסס על שתי שיטות חישוב של צפיפות מגורים: האחת היא של היקשים ליישובים של חברות מסורתיות בימינו (השיטה האתנוארכאולוגית) והשנייה היא של ניתוח מתארם של יישובים קדומים. שימוש בשיטה הראשונה מלמד כי בשנות השלושים של המאה הנוכחית היתה הצפיפות הממוצעת בכפרי השומרון כ-20 נפשות לדונם בנוי, בכפרי נפת ירושלים — 25 נפשות לדונם ובנפת חברון — 21 נפשות לדונם.⁵ הצפיפות הממוצעת של 53 כפרים בארץ היא 23.1 תושבים לדונם,⁶ ובמאריב, כפר בן ימינו בתימן, הצפיפות היא 28.6-30.2 נפשות לדונם.⁷ שימוש בשיטה השנייה מלמד כי ב-4 יישובים ישראליים הקרובים בזמנם לשנה שבה אנו עוסקים היתה הצפיפות הממוצעת 5.4 בחים לדונם מיושב.⁸ אם נניח שבכל בית גרה משפחה בת 5 נפשות (מספר מעט גבוה יותר מנתוני כפרי ארץ-ישראל בראשית המאה הנוכחית⁹), הרי הצפיפות הגיעה ל-27 נפשות לדונם.

כבעבודות הקודמות חילקנו גם כאן את שטחה של ארץ-ישראל המערבית (כאמור, ללא הנגב והערבה) לעשרה חבלים (ראה מפה מצורפת). שלא כבעבודות הקודמות, לא הבאנו כאן רשימה מפורטת של אתרים, מפאת אורכה — כ-1100 אתרים לעומת 260 בתקופת הברונזה הקדומה ב-ג וכ-350 בתקופת הברונזה התיכונה ב-2. הסתפקנו בדיון בתמונה היישובית של כל חבל וחבל ובסיכום מספר האתרים, שטחם וגודל האוכלוסייה בהם.

באשר לאתרים שנחפרו, נלקחו נתונים מדויקים מדו"חות החפירה, או ממה שמסר החופר למחברים בעל פה. האתרים שנמצאו בסקרים מוינו לפי שטחם לחמש קבוצות/קטגוריות: קטגוריה א — אתרים קטנים, ששטחם 1-3 דונמים (ובממוצע 2 דונמים), קטגוריה ב — 4-10 דונמים (בממוצע 7 דונמים), קטגוריה ג — 11-49 דונם (בממוצע 30 דונם),

5 החישוב מבוסס על ה-Village Statistics של ממשלת המנדט משנת 1945 ואחד המחקרים (מ"ב) מכין על כך עבודה מקיפה. וכן ראה: I. Finkelstein, 'Few Notes on Demographic Data from Recent Generations and Ethnoarchaeology', (forthcoming)
6 R. McAdams & H.J. Nissen, *The Uruk Countryside*, Chicago 1972, p. 29
7 G.W. Van Beek, 'A Population Estimate for Marib: A Contemporary Tell Village in North Yemen', *BASOR*, 248 (1982), pp. 61-67
8 "שילה", מניין תושבי ארץ ישראל בתקופת הברזל לאור ניתוח מדגמי של תכניות הערים, שטחן וצפיפות האוכלוסיה בהן, ארץ-ישראל, טו (תשמ"א), עמ' 278. וראה דיון אצל ברושי וגופנא, ברונזה תיכונה, עמ' 5.
9 פינקלשטיין, לעיל, הערה 5. על כך שהבתים מייצגים משפחות גרעיניות ראה: L.E. Stager, 'The Archaeology of the Family in Ancient Israel', *BASOR*, 260 (1985), pp. 17-18

קטגוריה ד – 99-50 דונם (בממוצע 70 דונם).

קטגוריה ה – אתרים גדולים מאוד, ששטחם למעלה מ-100 דונם.

ברוב חבלי ההר המרכזי אמדנו את שטחו המדויק של כל אתר ואתר (בנוסף לשיטת הקטגוריות).

מעניין לציין כי התוצאה היתה כמעט זהה לזו שנתקבלה בשיטת הקטגוריות דלעיל.

מן הראוי לציין שחלקים נרחבים של הארץ – כמעט כל ההר המרכזי, הגליל ההררי והשפלה – כבר תוארו בסקרי שטח מלאים. גם לגבי שאר האזורים ידיעותינו טובות. ומכל מקום, ניסינו תמיד להעריך גם את החסר. הכיסוי הטוב של הסקרים מעלה את דיוקם של ממצאי עבודתנו. באשר להערכות שטחי האתרים, מובן כי את מידותיו המדויקות של השטח המיושב של אתר בתקופה מסוימת ניתן לקבוע רק בעקבות חפירה מקיפה. מאחר שרוב האתרים בארץ טרם נחפרו, התבססנו על אומדני הסקרים. שטחם של אתרים חד-תקופתיים מוערך בסקר על-פי תחום השתרעות כלל השרידים; באתרים רב-תקופתיים נעשה האומדן על-פי שטחו של כלל האתר משוקלל בכמות היחסית של החרסים מתקופה נתונה. סיכומו של דבר, אף שבנקודות מסוימות חטאנו אולי ב'ניחושים מלומדים', אין להניח כי הסיכום שבידינו רחוק מן המציאות.¹⁰

מובן כי שיטת החישוב שנקטנו מחמיצה את האוכלוסייה שאינה יושבת קבע, או לפחות את רובה המכריע. אולם סביר להניח שבמדינה המסודרת והמאורגנת של תקופת הברזל ב, ולאחר שתם כיבושם של אזורי הספר ההרריים לחקלאות, היה חלקם של הנוודים באזורים הנושבים של הארץ נמוך ובלתי-משמעותי.

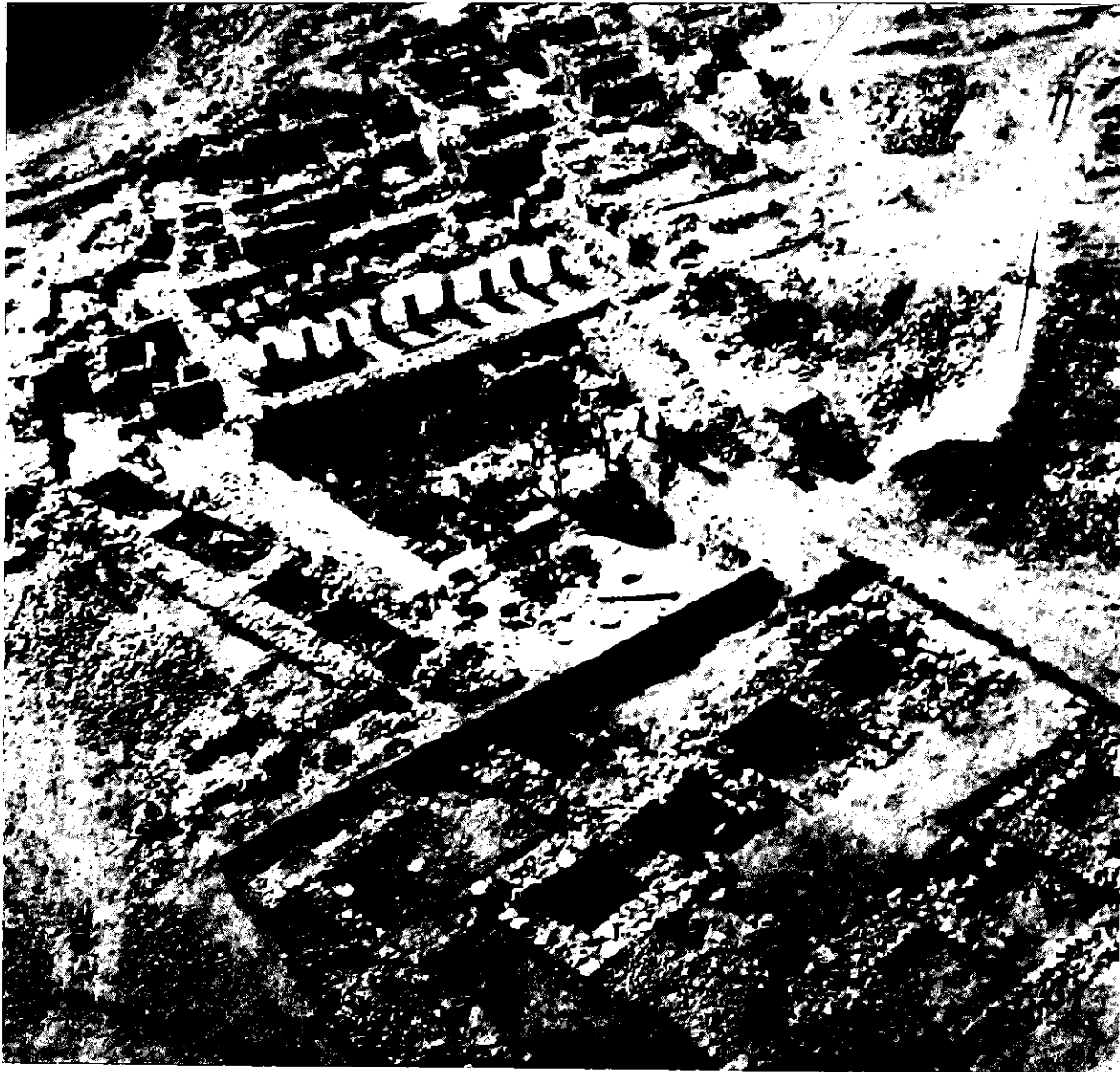
סקירות אזוריות¹⁰*

חבל 1 – הגליל העליון

נתונים מעודכנים על חבל-ארץ זה מסר למחברים רפאל פרנקל. העורך סקר יסודי באזור זה כעשר שנים. כ-17% של יחידת הנוף של הגליל העליון, במערבו של האזור (כולל הגבעות המשקיפות אל מישור-החוף), נסקרו בצורה מלאה, ונתגלו בהם 24 אתרים שהיו מיושבים בתקופת הברזל ב. שטחם הכולל היה, לפי הערכתו הזריחה של הסוקר, כ-170 דונם. 30% מן השטח נסקרו בצורה אינטנסיבית למחצה, ונמצא שם 19 אתרים, ששטחם הכולל כ-190 דונם, היתה פעילות בתקופה הנדונה. בשאר השטח נערך סקר של האתרים המסומנים במפות; כ-41 אתרים, ששטחם הכולל מוערך בכ-600 דונם, נלקטו חרסים מתקופת הברזל ב. בסך הכל מוכרים אם כן בגליל העליון 84 אתרים, והשטח המיושב מוערך בכ-960 דונם, כלומר לשיטתנו התגוררו באתרים אלה כ-24,000 תושבים. חלק ניכר מן האזור נבדק אפוא בצורה יסודית ובשאר השטח מוכרים כל האתרים הראשיים. על רקע זה וכן בהתחשב באופיו הטופוגרפי של האזור ובאפשרות שלא כל האתרים היו מיושבים בעת ובעונה אחת, אנו מעריכים את אוכלוסיית הגליל העליון במאה השמינית לפנה"ס בכ-25,000 נפש.

10 לסגוריה מנומקת בזכות 'הניחוש המלומד' ראה: H.C. Von Baeyer, 'How Fermi Would Have Fixed It', *The Sciences* (September-October 1988), pp. 2-4. וראה גם חילופי דברים בעניין זה באותו כתב-עת (מאיר-אפריל 1989), עמ' 10-12. אכן, כפי שכותרתו של המאמר הנ"ל מלמדת, מדובר באדם שכשירותיו עולים על אלה של מחברי עבודה זו, אבל העקרונות הנדונים כוחם יפה גם לשיטות עבודתנו.

*10 המחברים מודים לדוד מבורך על שסייע בידם באיסוף מידע על חלק מן החבלים שלהלן.

חבל 2 – הגליל התחתון

ידיעותינו על דגם היישוב בגליל התחתון ניזונות מן הסקרים המקיפים שערך באזור צבי גל.¹¹ גל בדק 54 אתרים מתקופת הברזל ב: 19 מהם שייכים לקטגוריה א, 21 לקטגוריה ב, 13 לקטגוריה ג, ואתר אחד שייך לקטגוריה ד. בסך-הכל מדובר בכ-650 דונם מיושבים. גל בדק את כל האתרים המרכזיים של האזור. אולם ערך סקר מדויקדק ומלא רק בחלקם. דומה לפיכך כי אם נעריך את כל השטח שהיה מיושב בגליל התחתון בכ-900 דונם, שבהם התגוררו כ-22,500 תושבים, לא נחטא הרבה למציאות.

חצור – מן הערים החשובות בארץ-ישראל. העיר במאה העשירית לפנה"ס השתרעה על מחצית התל בלבד, בעוד העיר במאה התשיעית התפשטה על התל כולו

11 צ' גל, 'הגליל התחתון בתקופת הברזל', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשמ"ג.

חבל 3 – עמק-החולה וסביבותיו

ידיעותינו על היישובים בחבל-ארץ זה מבוססות על הסקר שערך יהודה נבו (דיין).¹² בהסתמך על עבודתו, ובתוספת אתר אחד שנתגלה מאוחר יותר, נמנו באזור בתקופה הנדונה 23 יישובים. ששטחם הכולל 630 דונם. מרבית השטח המיושב נמצא בשלושה אתרים: דן (200 דונם), חצור (120 דונם) ואבל בית מעכה (60 דונם). נראה לנו שאין לצפות להפתעות גדולות מאתרים שטרם נתגלו, ולכן ראוי להעריך את השטח המיושב כ-750 דונם ואת מספר התושבים בכ-18,750 נפשות.

חבל 4 – עמק-הירדן התיכון והתחתון

חבל-ארץ זה, המשתרע מתל כנרות בצפון ועד ליריחו בדרום, נסקר על-ידי רבים. סקר מערבה של הכינרת נעשה על-ידי בצלאל רבני, וסוכם על-ידי נבו.¹³ סקר עמק בית-שאן נעשה על-ידי נחמיה צורי.¹⁴ עמק-הירדן שמדרום לעמק בית-שאן נסקר על-ידי שתיים מן החוליות שפעלו בסקר תשכ"ח.¹⁵ סקר תשכ"ח כלל את רוב האתרים שסקר נלסון גליק.¹⁶ בסך-הכל ידועים לנו 76 אתרים, ששטחם הכולל מצטרף לכדי כ-400 דונם. נראה כי אתרים רבים בחבל-ארץ זה טרם נתגלו, ולפיכך יש להוסיף כ-35% לשטח הנוכחי, והיינו כלל השטח המיושב היה 550 דונם. מספר התושבים היה אם כן 13,750.

חבל 5 – עמק-הרעאל

חבל-ארץ זה נסקר היטב, ואת המידע קיבלנו הן מחומר שכבר פורסם¹⁷ והן מרשימות מפורטות של אתרים שנסקרו במפות נצרת, עפולה ומשמר-העמק, אותן העמיד לרשותנו אבנר רבן. אזור זה היה מיושב בצפיפות, ונמנו בו 55 יישובים; 21 מהם שטחם גדול מ-20 דונם, ו-9 שטחם עולה על 40 דונם (אבו שושה, יזרעאל, יקנעם, מגידו, מורחאן, נחל-חרוד, עפולה, שמרון ותענך). השטח הכולל של היישובים מגיע ל-950 דונם. מאחר שהסקר נעשה בקפדנות, אין להניח שהשטח שטרם נתגלה עולה על 10%-15%, ולפיכך אפשר להעריך את כלל השטח שהיה מיושב בכ-1,100 דונם ואת מספר התושבים בכ-27,500 בקרוב.

חבל 6 – שומרון

חבל-ארץ זה יתולק להלן, בהתאם למסגרות הסקרים הארכאולוגיים (התואמים את הרקע הגאוגרפי), ל-4 חטיבות משנה: הגלבוע, הכרמל, הר-מנשה ואפרים.

12 דיין (נבו), סקר ארכאולוגי של עמק החולה, קיבוץ דן תשכ"ג.

13 תיק באגף העתיקות, לא פורסם.

14 נ' צורי, 'סקר ארכאולוגי בעמק בית-שאן', בקעת בית-שאן: הכינוס הארצי השבעה עשר לידעת הארץ, ירושלים תשכ"ב, עמ' 135-198.

15 ר' גופנא ו' פורת, 'הסקר בארץ אפרים ומנשה', כוכבי (לעיל, הערה 3), עמ' 196-241; פ' בר ארון, 'הסקר במדבר יהודה ובקעת יריחו', שם, עמ' 92-142.

16 N. Glueck, 'Explorations in Eastern Palestine, IV', *AASOR*, XXV-XXVIII (1951), pp. 404-422

17 נ' צורי, נחלת יששכר, ירושלים תשל"ז; א' רבן, סקר ארכאולוגי של ישראל: מפת נהלל (28), ירושלים תשמ"ג.

מגן ברזשי וישראל פינקלשטיין

הגלבוש

הר זה נסקר על-ידי צורי.¹⁸ נרשמו 4 אתרים מתקופת הברזל ב, שלושה שייכים לקטגוריה ב ואחד שייך אולי לקטגוריה ג. בסך-הכל, ואם נביא בחשבון גם את הפערים בידיעותינו, מדובר לכל היותר בשטח של כ-50 דונם, כלומר בכ-1,250 תושבים.

הכרמל

שלוש מפות (בקנה-מידה 1:20,000), הכוללות שטחים ברכס הכרמל, פורסמו עד כה על-ידי האגודה לסקר ארכאולוגי של ישראל. במפת עתלית¹⁹ לא צוינו ברכס הכרמל אתרים מן התקופה הנדונה. במפת דליה²⁰ נרשמו 19 אתרים: 13 מהם שייכים לקטגוריה א ו-6 לקטגוריה ב, בסך-הכל כ-70 דונם מיושבים. במפת חיפה-מזרח נסקר בכרמל ההררי רק אתר אחד, השייך, ככל-הנראה, לקטגוריה ב.²¹ בסך-הכל כוללים אתרי הכרמל הידועים כ-80 דונם מיושבים. תוספת של 50% תהיה מוצדקת בהתחשב בגודלם של השטחים הלא מוכרים. מדובר אפוא בכ-120 דונם מיושבים, שבהם התגוררו כ-3,000 נפשות.

הר-מנשה

אדם זרטל עורך בשנים האחרונות סקר מקיף בהר-מנשה; הוא בדק גם את האתרים שנסקרו לפניו, בשלבים השונים של סקר תשכ"ח. עד כה הושלמה הסריקה המלאה של 75%-80% מן השטח. תוצאות מלאות מן השטח שנסקר פורסמו רק לגבי תקופת הברונזה התיכונה, הברונזה המאוחרת ותקופת הברזל א.²² זרטל דיווח על 164 אתרים מתקופת הברזל ב, ששטחם המצטבר היה, לדעתו, 3,300 דונם.²³ אולם כיוון שבאתרים רב-תקופתיים זרטל נוטה לחשב את השטח הכללי, ולא את השטח בתקופה נתונה, אנו מעדיפים לערוך הערכה משלנו.

עד כה פורסמו 77 אתרים, שהניבו גם ממצאים קדומים יותר.²⁴ שקלול שטחם הכולל עם כמות החרסים מתקופת הברזל ב שנלקטה בהם מביא אותנו להערכה כי סך-כל השטח הבנוי בהם היה כ-1,400 דונם, והוא נחלק כדלקמן: 20 אתרים מקטגוריה א, 26 מקטגוריה ב, 25 מקטגוריה ג, ו-6 מקטגוריה ד (בהערכה מדויקת יותר, של שטחו של כל אתר ואתר, הגענו לשטח כולל קטן יותר – 1,250 דונם). כנסיון להעריך את שטחם של האתרים, שטרם פורסמו יש להביא בחשבון שני שיקולים: מצד אחד, רוב התילים העיקריים כבר פורסמו; מצד אחר, האתרים שפורסמו אינם כוללים יישובים חד-תקופתיים קטנים וחוות. לפיכך, אם ניקח שטח ממוצע של אתר מקטגוריה ב (7 דונם) עבור האתרים שטרם פורסמו, נקבל שטח בנוי מצטבר של כ-600 דונם.

18 צורי, שם.

19 א' רונן ו' עולמי, סקר ארכאולוגי של ישראל: מפת עתלית, ירושלים תשל"ח.

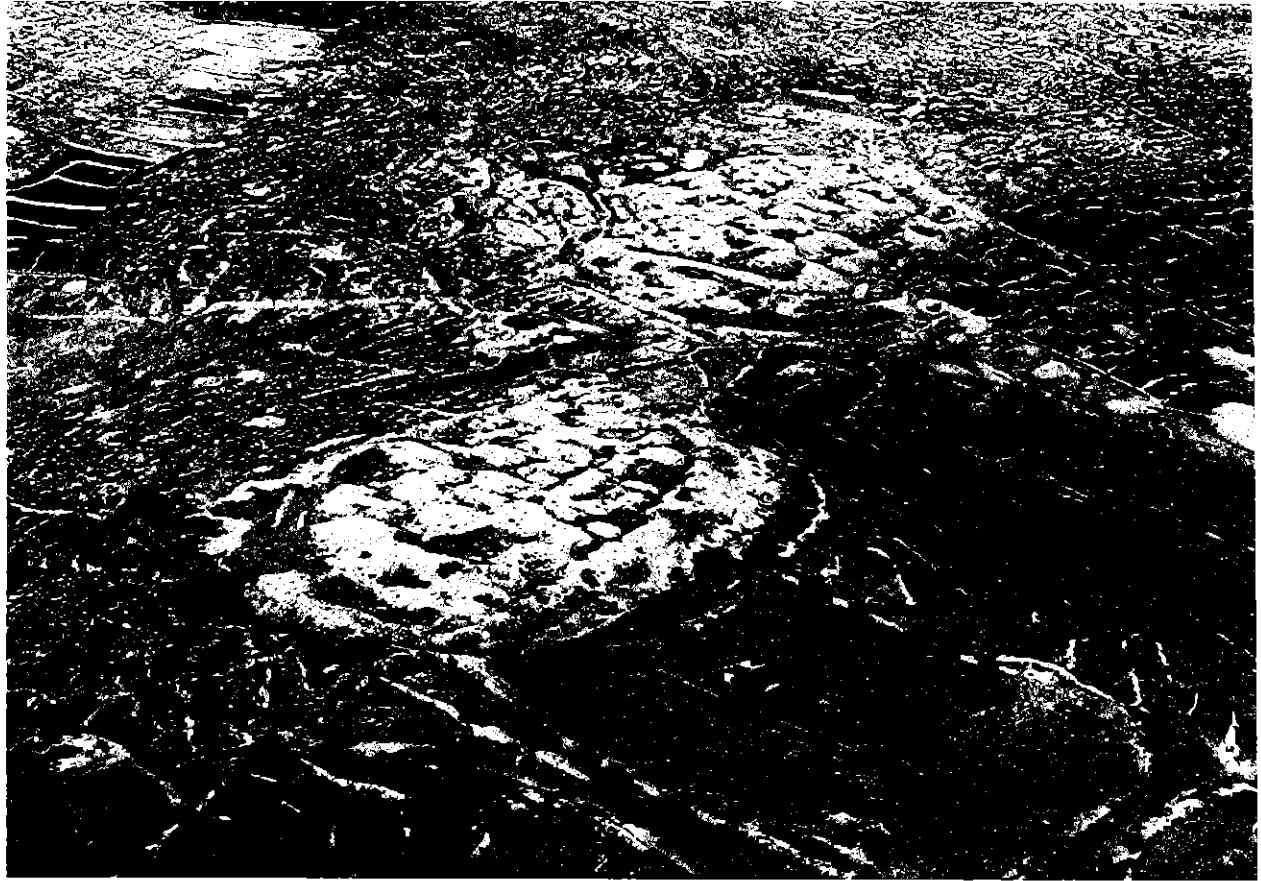
20 י' עולמי, סקר ארכאולוגי של ישראל: מפת דליה (31), ירושלים תשמ"א.

21 א' רונן ו' עולמי, סקר ארכאולוגי של ישראל: מפת חיפה-מזרח (23), ירושלים תשמ"ג, עמ' 46-47.

22 א' זרטל, ההתנחלות הישראלית בהר מנשה, חיפה 1988.

23 א' זרטל, 'הקערה המעוטרת בטביעות יחד ומוצא הכותים', ארץ ישראל, כ (תשמ"ט), עמ' 186.

24 זרטל, לעיל, הערה 22.

חירבת שג'רה –
חורבות כפר מתקופת
הברזל בשומרון

להערכה זו יש להוסיף את שומרון, בירת ממלכת ישראל, שלדעת המרחיבים השתרעה בשיא פריחתה על שטח של כ־600 דונם.²⁵ בכך אנו מגיעים להערכה כוללת של 2,600 דונם בנוי, שבהם התגוררו, לפי המקדם שבחרנו, 65,000 נפשות.

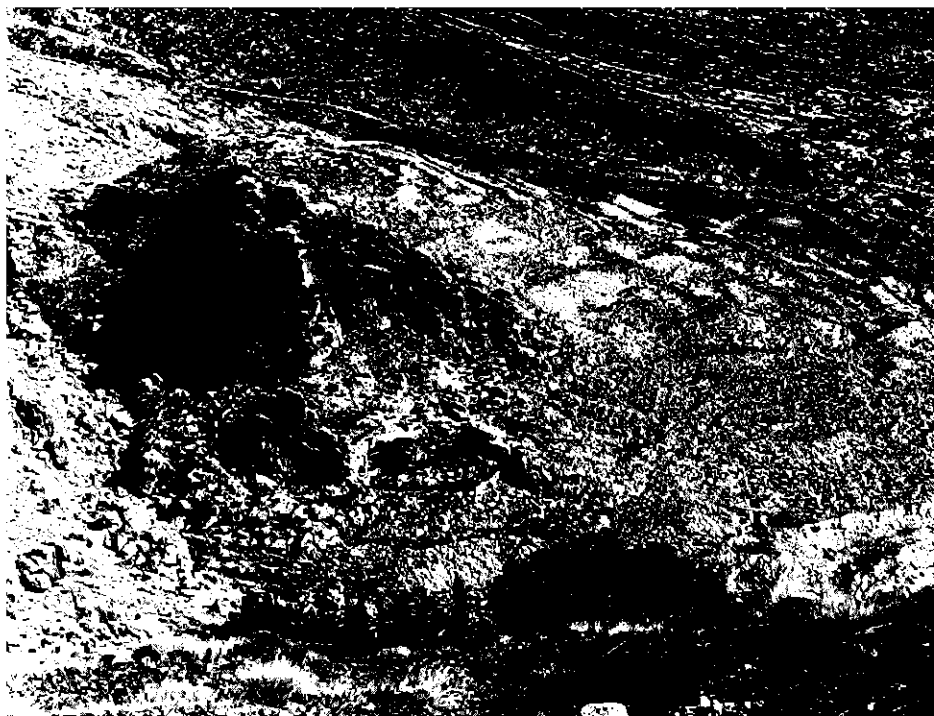
אפרים

כ־80% ממשבצת סקר ארץ אפרים נסקרו בצורה מלאה, ובשאר השטח נבדקו כל האתרים המסומנים במפות ובכלל זה רוב הכפרים הערביים. נתגלו 190 אתרים מתקופת הברזל ב. 16 מהם הוגדרו על־ידי הסוקר ככפרים גדולים (20 דונם בממוצע כל אחד), 15 הוגדרו ככפרים בגודל בינוני (15 דונם בממוצע), 94 צוינו ככפרים קטנים (6 דונמים בממוצע) ו־59 הוגדרו כבתים בודדים (1.5 דונמים בממוצע).²⁶

בסך־הכל מדובר אפוא בכ־1,200 דונמים, שהיו מיושבים בכ־30,000 תושבים. מקדם אי־הידיעה כאן נמוך ביותר, ולכן נסתפק בהערכה של כ־33,000 נפש. בכל מקרה, אתרים אחדים שנמנו לעיל, ואשר נוסדו אל נכון רק במאה השביעית לפנה"ס, מקזזים את האתרים המעטים שטרם נסקרו הקיימים אולי בשטח.

25 ראה: נ' אביגד, 'שומרון', אח"א, ירושלים תשל"א, עמ' 529.

26 I. Finkelstein, 'The Land of Ephraim Survey 1980-1987: Preliminary Report', *Tel Aviv* 15-16 (1988-1989), pp. 117-183.

חירבת מרג'מה – אתר
מבוצר מתקופת הברזל,
מצפון-מזרח לירושלים

לסיכום חבל 6, שומרין ואגפיו, מצאנו כי סך-כל השטח המיושב, כולל הערכה של הנתונים החסרים עדיין, הוא כ-4,100 דונם, ולפי מקדם צפיפות האוכלוסייה שבו אנו משתמשים – 25 נפש לדונם – פירושם מעט יותר מ-100,000 תושבים.

חבל 7 – בנימין ויהודה
חבל-ארץ זה כולל את חבלי ההר של בנימין ויהודה, את שפלת-יהודה ממזרח לקו-אורך 130 לערך, ואת מדבר-יהודה.

הר-בנימין
הנתונים על אזור זה לקוחים מתוצאות הסקרים המקיפים שנערכו בו מטעם קצין המטה לענייני ארכאולוגיה ביהודה ושומרון.²⁷ בסך-הכל נרשמו 100 אתרים מתקופת הברזל ב: 59 שייכים לקטגוריה א, 22 לקטגוריה ב, 18 לקטגוריה ג ואחד שייך לקטגוריה ד. מספר זה כולל את כל האתרים המקראיים הגדולים, כגון: גבעון, אר-רם (רמה) ותל אנ-נצבה (מצפה).²⁸ השטח הבנוי של כל האתרים מגיע, אם כן, לכ-900 דונם. כיוון שרבים מן האתרים הוקמו, ככל הנראה, רק במאה השביעית לפנה"ס, ולפי שחלק מאתרי ספר המדבר היו אל-נכון יישובים עונתיים של רועים, שבאו מיישובי גב ההר, אין צורך להוסיף על מספר זה על-חשבון פערים אפשריים בידעונו. אוכלוסיית הר-בנימין מנתה, לפיכך, כ-22,500 נפש.

10

27 א' פלדשטיין ור' קמייסקי, 'הסקר במפות 13-16, 14-16 ו-17', י' מגן ור' פינקלשטיין (עורכים), 'הסקר הארכאולוגי בהר בנימין (יראה אור בקרוב); א' דינור ונ' פייג, 'הסקר במפה 13-17', שם.
28 ראה גם ד' קלאי, 'הסקר בארץ בנימין והרי-אפרים', כוכבי (לעיל, הערה 3), עמ' 153-193.

מדרגות בעמק-גילה,
סמוך לעין-יעל; ראשית
ההתיישבות כאן היא
מתקופת הברזל

ירושלים

סוגיית שטחה של ירושלים בתקופת הברזל ב נדונה בעבר רבות במחקר. בשנים האחרונות נתגבשה הדעה כי ההתרחבות הגדולה של העיר אירעה לאחר חורבן ממלכת ישראל ולאחר שנקרעו שטחים גדולים מיהודה בעקבות מסע סנחריב.²⁹ מכאן שבאמצע המאה השמינית – פרק-הזמן הנכון בעבודה זו – טרם הגיעה העיר לשיא גודלה, אם כי סביר להניח שההתפשטות אל מחוץ לגבעת עיר דוד והר-יהודה כבר היתה אז בעיצומה. אנו נוקטים אפוא גישת כיניים, הגורסת כי שטחה של העיר באותה עת היה כ-300 דונם, או, לחלופין, שטח גדול יותר אך מיושב בדלילות, הווה אומר שמניין תושביה עמד על כ-7,500 נפשות.

הר-יהודה

הר-יהודה נסקר בצורה מקיפה ביותר על-ידי חוליית משה כוכבי בשנת תשכ"ח,³⁰ וחלקים נרחבים של האזור נסקרו לאחרונה בצורה מדוקדקת על-ידי אבי עופר.³¹ כוכבי רשם 46 אתרים מתקופת הברזל ב. 11 מהם שייכים לקטגוריה א, 13 לקטגוריה ב, 21 לקטגוריה ג ו-1 לקטגוריה ד. לפי שיטת רישום זו אנו מגיעים לכ-800 דונם מיושבים. בהערכה מדויקת יותר של כל אתר ואתר אנו מגיעים לכ-600 דונם; שטח זה קטן יותר משום שהאתרים שהוכנסו לקטגוריה ג קטנים ברובם מ-30 דונם. לשטח זה יש להוסיף כ-250 דונם עבור יישובים

29 ברושי, לעיל, הערה 4.

30 כוכבי, לעיל, הערה 3.

31 א' עופר, 'הר יהודה המקראי – מנוודות לממלכה לאומית', נ' נאמן ר"י פינקלשטיין (עורכים), מנוודות למלוכה, ירושלים 1990, עמ' 203.

מרכזיים שלא באו לידי ביטוי בסקר — סמוע, יטה, דורא, בית-לחם, יתיר, חלחול ובית-צור. בכך הגענו להערכה של 1,050 דונם. הגדלת המספר ל-1,200 דונם תכסה, ללא ספק, על מעט הפערים האפשריים בידיעותינו, כולל פרוזדור ירושלים, שטרם נבדק בצורה יסודית. בשטח זה התגוררו 30,000 נפש. חשוב לציין כי אין זה סביר שיימצאו ביהודה אתרים גדולים שאינם ידועים, וכמובן, יש לזכור שחלק מן האתרים שצוינו לעיל נוסדו, מן הסתם, רק במאה השביעית לפנה"ס. זאת ועוד, אם נשווה את מספר המקומות הכלתי-מזוהים ברשימת ערי יהודה ביהושע טו³² למספר התילים הכלתי-מזוהים, נגלה כי האתרים החשובים כבר ידועים.

בסיכום ראשון של עבודתו בהרי-יהודה ציין עופר 50 יישובים מתקופת הברזל ב וכן 15 חוות ומצודות (מספר זה כולל, כמובן, את האתרים שנסקרו על-ידי כוכבי בשנת תשכ"ח). להערכתו, עם השלמת הסקר יימנו בהרי-יהודה 65 יישובים ו-25 חוות ומצודות, שבהם ישבו בין 18,000 ל-26,000 נפש. ההערכה שהבאנו לעיל עשויה לפיכך להיות נדיבה מן הדרוש.

שפלת-יהודה

בשנים האחרונות עורך יהודה דגן סקר מקיף בשפלה. דגן מסר לנו באדיבותו את הפרטים הבאים: בשטח של 700 קמ"ר — שהנתונים אודותיו פורטו במפות (בקנה-מידה 1:20,000) של חולדה, כפר-מנחם, גת, לכיש, בית-שמש, בית-גוברין ואמציה — ידועים 92 אתרים. 31 שייכים לקטגוריה א, 30 לקטגוריה ב, 27 לקטגוריה ג ו-4 לקטגוריה ד. לפי חלוקה זו סך-כל השטח המיושב מגיע לכ-1,360 דונם. בחבל-ארץ זה רמת ידיעותינו גבוהה. הן בשל הסקר המדוקדק והן משום שכל התילים הגדולים מוכרים זה עשרות שנים. לפיכך, השטח המיושב הכולל לא עלה, מן הסתם, על 1,500 דונם.

לשטח זה יש להוסיף אתרים גדולים באזורים, שטרם נבדקו על-ידי דגן. אך חלקם נסקרו בעבר על-ידי כוכבי³³ אדנא — כ-30-40 דונם, ח'רבת אל-כום — קטגוריה ג, קעילה — כ-50 דונם, ח'רבת בית-נציב — קטגוריה ג, תל בית-מרסים — כ-30 דונם, תל עיטון — 60 דונם, עדולם — קטגוריה ג ותל חליף — קטגוריה ד; בסך-הכל 335 דונם. כיוון שגם בשטחים אלו כבר ידועים כל האתרים המרכזיים, יהיה זה אך סביר לשער כי כלל השטח המיושב בהם לא עלה על 500 דונם. מצאנו אפוא כי בשפלה כולה היו מיושבים כ-2,000 דונם, שאכלסו כ-50,000 תושבים. השפלה היתה אפוא מן האזורים המאוכלסים בצפיפות בארץ-ישראל, ועל כך ניתן ללמוד הן מממצאי החפירות והן מריבוי שמות הערים בשלושת מחוזות השפלה המתוארים ביהושע טו.

מדבר-יהודה

איכלוסיית הקבע של מדבר-יהודה במאה השמינית לפנה"ס היתה מועטה ביותר. רוב רובם של אתרי

32 מקור זה משקף את המציאות היישובית של המאה השביעית לפנה"ס, ראה: נ' נאמן, 'רשימות הערים של יהודה ובנימין וממלכת יהודה בימי יאשיהו', ציון, נד (תשמ"ט), עמ' 17-71. אולם סביר להניח שרוב היישובים הנזכרים בו כבר היו קיימים במאה השמינית.

33 כוכבי, לעיל, הערה 3.

המדבר — כבוקיעה וכשפת יס-המלח כאחד — נוסדו רק במאה השביעית לפנה"ס.³⁴
לסיכום, אנו מעריכים כי בחבל 7 — בנימין ויהודה — התגוררו בתקופת הברזל ב כ-110,000 תושבים.

חבל 8 — מישור-החוף הצפוני
במישור-החוף הצפוני מרוכזים התילים הגדולים, כגון: תל עכו — 200 דונם, אכזיב ותל בירה — 70 דונם כל אחד, תל כיסון — 50 דונם, תל רגב ותל אבו הואם — 30 דונם כל אחד ועוד. הרבה מן המידע קיבלנו מפרנקל, ואת שארית המידע ליקטנו מפרסומים שונים.³⁵ 22 האתרים המצויים בשטח מצטרפים לכ-730 דונם מיושבים. אם נביא בחשבון אתרים שטרם נתגלו בשיעור של כ-20% נגיע ל-880 דונם. מכאן שניתן לאמוד את תושבי חבל זה בכ-22,000 נפש.

חבל 9 — מישור-החוף המרכזי והדרומי
את מישור-החוף משקמונה בצפון ועד לרפיח בדרום חילקנו ל-4 חבלי משנה: חוף הכרמל והשרון הצפוני (עד כביש נתניה-טול-כרם), השרון הדרומי (עד לירקון), פלשת שמצפון לחבל עזה וחבל עזה וצפון-מערב הנגב.

חוף הכרמל והשרון הצפוני
על חלק זה של מישור-החוף קיבלנו מידע בעל-פה מסוקריו — יעקב עולמי. יהודה נאמן ויוסף פורת — וכן שאבנו נתונים מפרסומים שונים.³⁶ בין עשרות האתרים אין אלא תל גדול אחד, תל דאר — 100 דונם, ויתרם קטנים. סך-הכל של השטח הידוע לנו מצטרף ל-314 דונם, וניתן לעגלו לכ-350.

השרון הדרומי
את עיקר המידע על השרון הדרומי קיבלנו מסוקרים וחופרים — איתן אילון, רם גופנא, יעקב קפלן וכוכבי. הגדול באתרים הוא תל קסילה — כ-16 דונם, וכל שאר האתרים, 15 במספר, הם קטנים או קטנים מאוד. אם התקיים בתקופה הנדונה יישוב באפק, הוא היה זעיר ומפוזר. סך-הכל של השטח הוא כ-90 דונם, וניתן לעגלו ל-100. יחד עם אתרים בגבול ההר, כגון: שויכה, אט-טיבה וג'לג'וליה, אנו מגיעים להערכה של כ-150 דונם בנוי.

34 על אתרי הבוקיעה ראה: סטייגר (לעיל, הערה 3). על האתרים לחוף יס-המלח ראה: פ' בריאדון, 'חפירות במדבר יהודה', עתיקות, ט (תש"ז). על ורד יריחו ראה: א' איילון, 'ורד יריחו', ח"א, פב (תשמ"ג), עמ' 43.
35 רונן ועולמי, לעיל, הערה 21: מ' ידעיה (עורך), קדמוניות הגליל המערבי, תל-אביב תשמ"ו, על התילים החפורים ראה: אח"א, בערכיהם. את הערכת גודלו של תל אברהואם קיבלנו מגב' ז'קלין בלוסי.
36 רונן ועולמי, לעיל, הערה 19; 'פורת, ש' דרוש' אפלבאום, קדמוניות עמק חפר, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 54-57, 113-257.

פלשת

כאן נעזרנו בעיקר בעצתו של גופנא, וכן קיבלנו מידע גם מאיילון ומקפלן; אין כמעט פרסומים על 47 האתרים של אזור זה. אחדים מן האתרים גדולים מאוד, כגון: אשדוד — 400 דונם, אשדוד ים — 125 דונם ותל חסי — 130 דונם. על תל מקנה, המזוהה עם עקרון, אין עדיין נתונים חד-משמעיים. במאה השביעית לפנה"ס הגיע שטחו ל-250 דונם, אבל כמאה השמינית היה שטחו קטן בהרבה.³⁷ נקטנו אומדן של 100 דונם, שעלול להיות גבוה מן הדרוש. סך-הכל של שטחי האתרים מגיע ל-1,200 דונם. אנו רואים לנכון להוסיף עליו כ-20% בשל הפערים בידיעותינו, ומגיעים ל-1,440 דונם.

רצועת-עזה והנגב המערבי

כמעט את כל המידע שבידינו על אזור זה קיבלנו מאליעזר אורן, שמסר לנו פרטים אודות 10 יישובים ו-20 אתרי חניה. על אתרים פרוזים באגני נחל-גרר, נחל-פטיש, אופקים ונחל-בשור מסר לנו דן גזית.³⁸ הגדול באתרים הוא תל רקיש — 80 דונם. לדעתו של אורן, הגיע שטחה של עזה רק ל-60 דונם, הערכה הנראית לנו קטנה מאוד בהתחשב במקומה המרכזי של עיר זו בתולדות הארץ ובהשוואה לאתרי פלשת האחרים כדוגמת אשדוד. תל ג'מה הגיע ל-34 דונם,³⁹ תל פרעה הדרומי ותל רפיח — 25 דונם כל אחד, ותל הרור — 15 דונם. שטחם הכולל של האתרים מגיע לכ-300 דונם. מאחר שבאזור זה לא נעשה סקר מלא, כיוון שהשטחים המעובדים עשויים להסתיר אתרים נוספים, ולפי שטחה של עזה נראה לנו מוערך מתחת לגודלו, סבורים אנו שיש להעריך את שטח היישובים כ-450 דונם. השטחים המיושבים כ-4 חבלי המשנה של מישור-החוף המרכזי והדרומי מגיעים אפוא לכ-2,400 דונם, ומכאן שיש להעריך את מספר התושבים בכ-60,000.

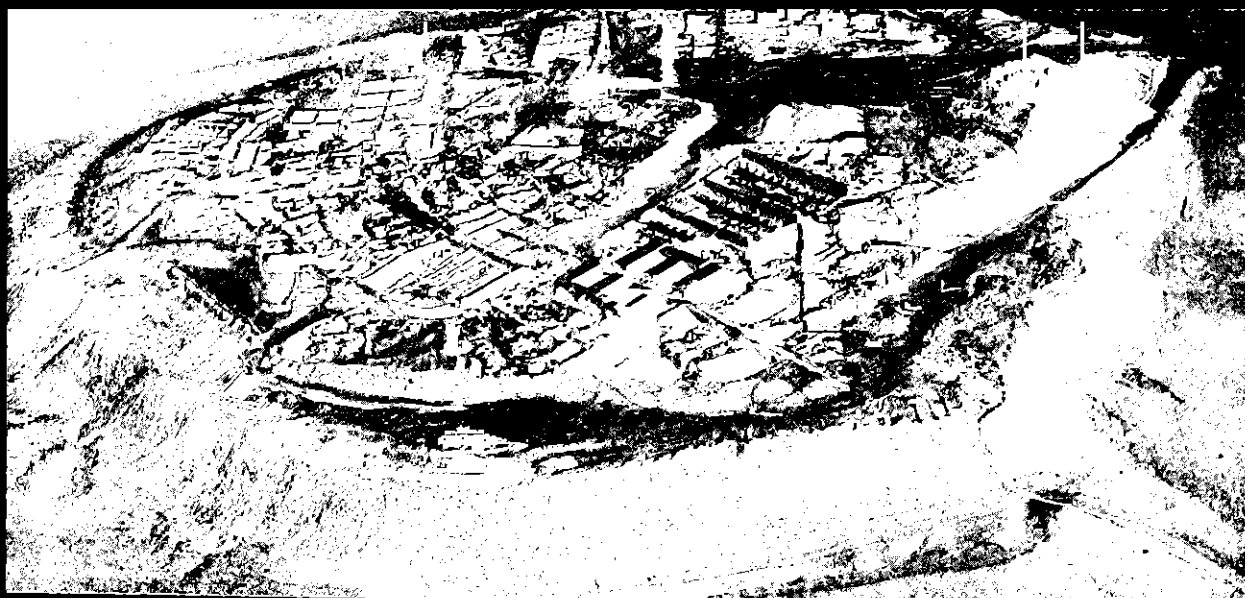
חבל 10 — בקעת באר-שבע וערד

בתקופת הכרזת ב גדל מספר האתרים בחבל זה מעל ומעבר למה שהיה בתקופות שקדמו לה. בסך-הכל ידועים 5 אתרים, וכולם נחפרו: ערד ששטחה 2.5 דונם, באר-שבע — כ-10 דונם, תל מלחתה — כ-15 דונם, תל עירא — כ-10 דונם (העיר הגיעה לשיא שטחה — כ-30 דונם — רק במאה השביעית לפנה"ס) והאתר בתחומה של העיר באר-שבע של ימינו — כ-15 דונם. האתרים האחרים — ערוער, חורבת עוזה ותל משוש — נוסדו רק במאה השביעית לפנה"ס. השטח המיושב הגיע אפוא לכ-53 דונם, שבהם התגוררו כ-1,300 תושבים. מקדם אי-הידעה בבקעת באר-שבע וערד נמוך ביותר, שכן כל האתרים החשובים ידועים. לכן, אם נעגל את מספר התושבים ל-1,500, נצא ידי חובה.

37 ראה: S. Gitin & T. Dothan, 'The Rise and Fall of Ekron of the Philistines', *BA*, 50 (1987), pp. 197-222

38 ד' גזית, חבל הבשור, תל-אביב 1986, עמ' 122.

39 הערכת החופר, ג' ואן ביק, במכתבו אלינו.

למעלה: תל שבע –
עיר מבצר מתוכננת
מתקופת הברזל בבקעת
באר-שבע (רוב השרידים
בתצלום – מן המאה
השמינית לפנה"ס).
משמאל: חומת ירושלים
בסוף המאה השמינית
לפנה"ס

סיכום

הטבלה הבאה מסכמת את כל הנתונים שהבאנו לעיל:

החבל	מספר האתרים	השטח הבנוי	שטח בנוי (כולל תוספת מפאת פערים בדיעוטינו)	אוכלוסייה
הגליל העליון	84	960	1,000	25,000
הגליל התחתון	54	650	900	22,500
עמק-החולה	23	630	750	18,750
עמק-הירדן	76	400	550	13,750
עמק-יזרעאל	55	950	1,100	27,500
שומרון				
הגלכוע	4	50	50	1,250
הכרמל	20	80	120	3,000
הרי-מנשה	163	2,000	2,000	50,000
שומרון	1	600	600	15,000
אפרים	190	1,200	1,320	33,000
יהודה				
הרי-בנימין	100	900	900	22,500
ירושלים	1	300	300	7,500
הרי-יהודה	65	1,050	1,200	30,000
שפלת-יהודה	100	1,700	2,000	50,000
מישור-החוף הצפוני	22	730	880	22,000
מישור-החוף המרכזי והדרומי				
חוף הכרמל	כ-30	314	350	8,750
השרון הדרומי	19	150	150	3,750
פלשת	47	1,200	1,440	36,000
אזור עזה	38	300	450	11,250
בקעת באר-שבע וערד	5	53	60	1,500
בסך-הכל	1,097	14,217	16,120	403,000

צירוף הנתונים מגיע אם כן ל-403,000 נפש. אולם אנו מבכרים מספר עגול, שאיננו נושא עימו חותם של דיוק מדומה. לפיכך, הערכתנו הסופית היא כי באמצע המאה השמינית לפנה"ס חיו בארץ-ישראל המערבית כ-400,000 נפשות.

אוכלוסיית ממלכת ישראל וממלכת יהודה

הנתונים שהבאנו מאפשרים לאמוד את גודל האוכלוסייה של ממלכת ישראל וממלכת יהודה. שטחה של ממלכת ישראל במערב הירדן (6 החבלים הראשונים בשימתנו ו-2 חבלי המשנה הראשונים של חבל 9) מגיע לכ-7,300 קמ"ר.⁴⁰ מספר התושבים בשטח זה מגיע לפי חישובנו ל-222,500, הווה אומר צפיפות יישוב של כ-30 נפשות לקמ"ר. לשטחה של ממלכת ישראל יש להוסיף גם את הגלעד, ששטחו הגיע ל-4,200 קמ"ר בקירוב.⁴¹ אם צפיפות היישוב בגלעד היתה דומה לזו של שאר ממלכת ישראל — ולעניות דעתנו זוהי הערכה סבירה, למרות שטחי הספר הגדולים בעבר-הירדן — הרי שבשטח הממלכה כולה ישבו כ-350,000 נפש. שטחה של ממלכת יהודה היה כ-5,000 קמ"ר (חבלים 7 ו-10) ומספר תושביה כ-110,000. צפיפות היישוב היתה 22 נפש לקמ"ר, רק כשני שליש מן הצפיפות בישראל. חלקם של תושבי הבירה בכלל האוכלוסייה גדול באופן יחסי ביהודה — 6.8% מתושבי הממלכה התגוררו בירושלים; ואילו בבירה שומרון התגוררו רק 4.3% מתושבי ממלכת ישראל. מספר תושבי שתי הממלכות, על-פי הנתונים שהבאנו לעיל, בחוספת הגלעד וללא מישור-החוף הפניקי ופלשת, מגיע לכ-460,000 נפשות. מספרים אלה מדגימים היטב את חשיבותן של ממלכת ישראל וממלכת יהודה בחבל זה של העולם, בעת המסעות האשוריים. אוכלוסי כל ממלכות פלשת יחדיו — אשדוד, אשקלון, עקרון ועזה של ימי סנחריב — מנו רק כ-50,000 נפש, כלומר רק כמחצית מאוכלוסיית ממלכת יהודה (ראה חבלי המשנה פלשת ועזה וכן מערבה של השפלה). גם מצב זה השתנה בעקבות המסעות האשוריים.

על הערכות אוכלוסייה אחרות

ההערכות שאליהן הגענו נמוכות בהרבה מאלו שהציעו חוקרים שנדרשו בעבר לשאלה הדמוגרפית. ובראשם אולברייט וברון.⁴² ההבדל העיקרי טמון באופי הנתונים. חוקרים אלה הסתמכו על המקורות המקראיים, ואילו אנו נשענים על הנתונים הארכאולוגיים, שלא היו זמינים עד הסקרים המקיפים של השנים האחרונות. לדעת אולברייט, הגיעה אוכלוסיית הארץ במאה השמינית לפנה"ס לכמיליון נפש⁴³ ואוכלוסיית יהודה בלבד לכ-250,000 נפש.⁴⁴ ברון, שהקדיש לכעיה הנדונה מחקר

40 גם אם צודק עודד, הסוכר שבתקופה הנדונה כאן היו הגליל העליון וחלק מן הגליל התחתון כבושים בידי ארם דמשק (ב' עודד, 'דרכ אל-חוארנה דרך קדומה', ארץ-ישראל, י' [תשל"א], עמ' 195-197), הרי, לדעת הסופר המקראי, חבלים אלה היו עדיין חלקים של ממלכת ישראל (מלכים ב, טו כט).

41 את שטחו של הגלעד חישבנו על-פי: "אהרני, אטלס כרטא לתקופת המקרא, ירושלים 1964, עמ' 94 (מפה 147).

42 W.F. Albright, 'The Administrative Divisions of Israel and Judah', *JPOS*, 5 (1925), pp. 20-25
idem, *The Biblical Period*, New York 1949, p. 56, note 118, p. 105; [להלן: אולברייט, החלוקה המינהלית];
105 [להלן: אולברייט, התקופה המקראית]; S.W. Baron, *Ancient and Medieval Jewish History*, New Brunswick 1972, pp. 23-73; וכן ראה: "גוטמן ומ' אבי-יונה, 'אוכלוסייה', א"מ, א, ירושלים תשל"ג, טורים 146-139.

43 אולברייט, החלוקה המינהלית, עמ' 24; את דעתו של אולברייט מקבל מ' אבי-יונה, מסות ומחקרים בידעת הארץ, תל-אביב וירושלים תשכ"ד, עמ' 122.

44 אולברייט, התקופה המקראית.

מפורט, אמר את אוכלוסיית ממלכת ישראל וממלכת יהודה בשנים 733-701 לפנה"ס בכ- 1,000,000-1,300,000 נפש ואת תושבי יהודה בלבד בכ- 300,000-350,000 נפש.⁴⁵ מאחר שההפרש בין אוכלוסני הארצות גדול כל-כך, שומה עלינו להסביר כיצד הגיעו חוקרים אלה לחישוביהם ומדוע אין שיטתם נראית לנו. הבסיס העיקרי לעבודותיהם של אולברייט וברון היה המקרא, המביא עשרות רבות של נתונים דמוגרפיים,⁴⁶ שהחשובים בהם הם מניין יוצאי מצרים והמפקד שערך יואב מטעם דוד. למרות האיסור המפורש למנות את ישראל ('ולא יהיה בהם נגף בפקד אתם' – שמות ל יב) ולמרות האמונה בעונש הכבד שגורר חטא הפקידה (שמואל ב, כד טו), נזכרים במקרא מפקדים ממיפקדים שונים. לרוע המזל, הנתונים של שני המפקדים הראשיים, מפקד יוצאי מצרים והמפקד בימי דוד, מוסרים מספרים הנראים לנו מוגזמים מאוד. המספר של יוצאי מצרים – 603,550 נפש (שמות לח כו) – אף שהוא מספר לא עגול ונושא לכאורה חותם של נתון מהימן, אי-אפשר לקבלו. מבלי להיכנס לסוגיות זמנו של מקור זה ומה הוא משקף, נציין כי זהו מספר אנשי הצבא בלבד, והוא מעיד, לפיכך, על אוכלוסייה הגדולה פי שלושה וארבעה; אוכלוסייה רבה כזאת בלתי-אפשרית על-פי כל אמת-מידה של מחקר מודרני. מספר זה גם אינו מתיישב עם נתון אחר בן אותו זמן, מספרם של הבכורות – 22,237 (במדבר ג מג), שהרי לא ייתכן שהבכורות יהיו רק אחד אחד מכלל האוכלוסייה. הצעתו של אולברייט, שהמפקד במדבר מייצג למעשה את כלל אוכלוסיית ישראל בימי דוד, אין לקבלה, ולו מן הטעם הפשוט שלגבי ימי דוד יש לנו נתונים מפורשים של מפקד אחר.⁴⁷ הדעת נותנת שמספר יוצאי מצרים אינו אלא מספר טיפולוגי – שישים ריבוא (והשווה במדבר יא כא), ואין לראותו בשום פנים כמשקף מציאות היסטורית כלשהי.⁴⁸

גם המספרים של המפקד בימי דוד נראים לנו מוגזמים מאוד. לגבי מפקד זה יש שתי גרסאות: 800,000 בישראל ו-500,000 ביהודה (סך-הכל 1,300,000, שמואל ב, כד ט); 1,100,000 בישראל ו-470,000 ביהודה (סך-הכל 1,570,000, דברי הימים א, כא ה). כיוון שמדובר בשולפי חרב בלבד, העריך ברון את כלל תושבי הממלכה ב-5 מיליונים.⁴⁹ מספר זה כולל גם עמים נכבשים וטריטוריות מסופחות – לדעת ברון, שטח כולל של כ-50,000 קמ"ר, ומכאן צפיפות ממוצעת של 100 נפש לקמ"ר. את מניין תושבי הממלכה הישראלים בלבד אמר ברון ב-1.8 מיליון. מספר זה, או כל מספר קרוב לו לתושבי ארץ-ישראל המערבית, איננו מתקבל כלל על הדעת. ספק אם האוכלוסייה שמערב לירדן הגיעה אי פעם למיליון נפש, להוציא את התקופה הביזנטית.⁵⁰ רק בשנות השלושים של המאה הנוכחית הגיעה אוכלוסיית ארץ-ישראל לכדי מיליון. בתנאי החקלאות המסורתית, שהיתה קיימת בארץ בעבר, נזקק כל תושב למינימום של 10 דונמים לשם פרנסתו. מאחר שבשטח ארץ-ישראל המערבית יש רק 10 מיליון דונם ראויים לעיבוד,⁵¹ וגם הם לא עובדו במלואם, פרט

45 ברון (לעיל, הערה 42), עמ' 61, 62, 73.

46 ברון דן ב-345 פסוקים מקראיים המכילים מידע על מספרי אוכלוסים, ראה: ברון (לעיל, הערה 42), עמ' 25-38.

47 אולברייט, החלוקה המינהלית.

48 ש"א ליונסטאם, 'מפקד', א"מ, ה, 'ירושלים תשכ"ח', עמ' 218-221.

49 ברון (לעיל, הערה 42), עמ' 53.

50 מ' ברושי, 'כושר הנשיאה של ארץ-ישראל בתקופה הביזנטית ומשמעותו הדמוגרפית', א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), אדם ואדמה בארץ-ישראל הקדומה, 'ירושלים תשמ"ו', עמ' 49-56.

51 ברושי, שם.

אולי לתקופה הביזנטית. יש לפסול מראש כל מספר המתקרב למיליון.⁵² יש עוד נתון מקראי, שאף-על-פי שאין בו כדי להכריע בשאלה הנדונה, עדיין יש לו נגיעה חשובה אליה. מובא במקרא (מלכים ב, טו כ) כי מנחם מלך ישראל העלה מס של 1,000 כיכר כסף לתגלת פלאסר השלישי; מדובר אפוא בתקופה הנדונה כאן. המס נגבה מגיבורי החיל בישראל, 50 שקל לאיש. מאחר שבכיכר יש 60 מנה, ובמנה 50 שקל, דהיינו 3,000 שקל לכיכר,⁵³ הרי מספר גיבורי החיל, כלומר האנשים החופשיים בעלי רכוש החייבים בשירות צבאי, מגיע ל-60,000. אף שהמספרים הנדונים עגולים מאוד ונראים לכאורה כמספרים טיפולוגיים, אין שום סיבה לפקפק במהימנותם. מכאן יוצא שלשיטתנו גיבורי החיל מהווים שיטת מאוכלוסיית ממלכת ישראל. דבר זה עשוי לעזור בהגדרתו המדויקת של המושג 'גיבורי החיל' — שכבה רחבה של חייבי גיוס בעלי רכוש. ולאו דווקא בעלי אחוזות גדולות.⁵⁴

עוד נתון דמוגרפי מעניין לגבי התקופה הנדונה הוא עדותו של סנחריב שבעקבות פלישתו ליהודה בשנת 701 לפנה"ס הגלה משם 200,150 איש 'צעירים וזקנים, אנשים ונשים'.⁵⁵ מספר זה נראה לתוקרים רבים כמספר מוגזם, והיה אף מי שהציע לתקן אותו ל-2,150.⁵⁶ יש בידינו מספרים על 43 הגליות — מתוך 157 הגליות האשוריות הידועות לנו — ומספר זה הוא הגדול ביותר ברשימה אחרי מספר המוגלים מבבל לאשור (208,000).⁵⁷ מספר זה, שגם לדעתנו הוא מוגזם מאוד ובלתי-קביל, שימש לאולברייט כנתון ראשי לקביעת מניין תושבי יהודה.⁵⁸ עוד מקור אשורי עוסק בכיבוש שומרון. סרגון השני מספר כי לאחר שהיכה את שומרון 'נשא שלל' 27,290 מאנשיה.⁵⁹ מספר זה, אם כי הוא נראה מהימן בהחלט, אין בו כדי ללמד על גודלה של העיר או של הממלכה, מאחר שאיננו יודעים — ולו בקירוב — מה היה שיעור המוגלים בכלל אוכלוסיית הממלכה. הוא הדין בנתונים על הגולים מירושלים ומיהודה בזמן המסעות הבבליים (ירמיה נב ל; מלכים ב, כד יד-טז).

52 כאן המקום לציין כי לברון יש נטייה לקבל כמעט את כל המספרים המקראיים כפשוטם, ורק במקרים נדירים הוא מוכן לראות בהם גזומות. כך, למשל, הוא מוכן לקבל שמספר חייליו של אביה היה 400,000 ומספר חייליו של ירבעם 800,000, דהיינו 1,200,000 חיילים בארץ שהיתה קטנה בהרבה בשטחה מזו של דוד ושלמה (דברי הימים ב, יג ג). הוא מוכן לקבל כאן תיקון קטן — לא כל החיילים הללו השתתפו במלחמה. זוהי, לדעתו, רק מצבת כוח-האדם, פוטנציאל בלבד. עם זאת הוא מוכן לקבל כי מספר החללים מישראל — 500,000 — הוא בגדר גזומה. ראה: ברון (לעיל, הערה 42), עמ' 59. אגב, בדברנו על הערכותיו של ברון אי-אפשר שלא להתייחס לכך שהוא סבור שמן המאה העשירית ועד למאה השמינית היתה ירידה ניכרת במספר תושבי ארץ-ישראל (טבלה [שם], עמ' 73 וכן עמ' 62). נראה לנו שזוהי טעות גמורה; גם הנתונים הארכאולוגיים וגם השכל הישר מעידים נגד דעתו, שכן מאות אלה היו בעיקרן תקופה של שלושה ופריחה, ואין ספק שחל בהן גידול דמוגרפי.

53 על המידות הנזכרות כאן עיין: א' שטרן, 'מידות ומשקלות', א"מ, ד, ירושלים תשכ"ג, טורים 862-864.

54 ש"א ליונשטאם, 'גיבורי חיל', א"מ, ב, ירושלים תשי"ד, טורים 387-398.

55 לתרגום הטקסט ראה: J.B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton 1950, pp. 287-288.

56 A. Ungnad, 'Zahl der von Sanherib deportierten Judaer', *ZAW*, 59 (1942-1943), pp. 199-202.

57 וראה גם: י' אפעל, 'אחריה של ממלכת ישראל', מלמט (לעיל, הערה 2), עמ' 242, הערה 29. ב' עודד, 'הגליות המוניות בתקופת האימפריה האשורית: עובדות ומספרים', ארץ-ישראל, יד (תשל"ח), עמ' 68-62. אם מספר זה הוא אכן, כדעתנו, בלתי ריאלי, יש בכך כדי להשפיע על חישוביו של עודד לגבי המספר הכולל של הגולים באימפריה האשורית. על המשמעות הדמוגרפית של ההגליות האשוריות ראה עתה: נ' נאמן, 'שינויי אוכלוסין בארץ-ישראל בעקבות ההגליות האשוריות', קתדרה, 54 (טבת תש"ן), עמ' 43-62.

58 אולברייט, התקופה המקראית, עמ' 105, הערה 118.

59 פריצ'רד (לעיל, הערה 55), עמ' 284-285.

היסטוריה דמוגרפית: בין דור לחזקיהו

עדיין אין בידינו נתונים על כלל היישובים והאוכלוסייה של ארץ-ישראל בסוף תקופת הברזל א (שנת 1000 בקירוב), אבל יש לנו הערכה סבירה של אוכלוסיית חבלי 'ההתנחלות הישראלית' (השטח הנדון כאן למעט חבלים 5, 8, 9 וחלק מ-4). והיא מגיעה לכ-65,000 נפש.⁶⁰ אם נסתפק, לשם המחשה, בחבלי ההר המרכזי בלבד (חבלים 6 ו-7 פרט לשפלה), נראה כי אוכלוסייתם היושבת קבע גדלה מ-54,000 בסוף המאה הי"א לכ-165,000 באמצע המאה השמינית לפנה"ס. אם הריבוי הממוצע של אוכלוסי כל חבלי הארץ התנהל ביחס דומה, הרי שבשנת 1000 לפנה"ס היו בארץ-ישראל המערבית כ-150,000 נפש.

ריבוי כזה תוך 250 שנה פירושו שיעור גידול שנתי ממוצע של 0.4% בקירוב. לכאורה עשוי גידול מעין זה להיראות לבן דורנו כריבוי נמוך, שכן בימינו ממוצע הריבוי העולמי השנתי עומד על 2% בקירוב. אולם באמת אין זה כך: אילו נמשך באורח רצוף עד ימינו ריבוי ממוצע של 0.4% בשנה, היה מספר התושבים בהר המרכזי של ארץ-ישראל מגיע ל-8.6 מיליארד!⁶¹

ההערכה שאוכלוסי ארץ-ישראל המערבית מנו בסוף המאה הי"א כ-150,000 נפש עולה בקנה אחד עם אומדני אוכלוסיית הארץ באלף השלישי ובאמצע האלף השני לפנה"ס.⁶² מסתבר שעד סוף האלף השני היה גודל האוכלוסייה יושבת הקבע יציב פחות או יותר, כלומר מלחמות, בצורות ומגפות קיזזו את הריבוי הטבעי. רק משאורגנה הארץ תחת ממלכה ריכוזית, שהביאה רווחה כלכלית ושקט יחסי, חל גידול של ממש באוכלוסייה.

מאתיים וחמישים השנים שעברו מעלייתו של דוד עד לתחילתם של מסעי המלחמה האשוריים היו תקופה שעיקרה שלום, והדבר אפשר פיתוח חקלאי נרחב וארגון כלכלי מתקדם, ובעקבותיהם ריבוי אוכלוסים. מסע שישק, המאבקים בין ישראל ליהודה וההתנגשויות עם הארמים, עם כל חומרתם, לא פגעו בתשתית הכלכלית של הארץ. גדולתה של מלכות ישראל תחת שלטונו של ירבעם השני (748-748 לפנה"ס) — שבימיו הרחיבה ישראל את גבולה מלבוא חמת עד ים הערבה (מלכים ב, יד כה) — מעידה על ממלכה משגשגת ומרובת אוכלוסים. נקודת המפנה של הירידה הדמוגרפית היא השנה הנזכרת בכתורת מאמרנו, שנת תחילת המסעות האשוריים. ירידה חמורה זו נעשתה בשלבים אחדים: פלישת תגלת פלאסר השלישי, סיפוחם של המחוזות הצפוניים לאימפריה האשורית והגליית חלק מתושביהם; הכרעת שומרון וההגליות שבאו לאחר מכן; והשלב החמור ביותר מבחינת שטחה של ממלכת ישראל — מאת השנים של השלטון האשורי המנצל.⁶³ סימני החורבן ניכרים כמעט בכל האתרים שנתפרו בשטחה של ממלכת ישראל; יש יישובים שנטשו בעקבות ההרס, כגון: בית-שאן,⁶⁴ עין-גב⁶⁵ וח'רבת מרג'מה,⁶⁶ ויש שניכרת בהם ירידה

60 I. Finkelstein, *The Archaeology of the Israelite Settlement*, Jerusalem 1988, pp. 330-335

61 כאן ראוי להביא את דבריו של הדמוגרף צ'פולה: 'האוכלוסייה של חברות חקלאיות מאופיינת בשעור גידול נורמלי של 1%-0.5% לשנה'. גידול זה היה נפסק, כמובן, בשלב מסוים — מחמת מלחמות, מגפות ורעב — שאם לא כן היינו מגיעים לאוכלוסיות בגודל אסטרונומי. וראה: C.M. Cipolla, *The Economic History of* World Population, Harmondsworth 1978, pp. 88-89. תודתנו נתונה לפרופ' משה סיקרין על שעזר לנו בחישובים אלה.

62 ברושי וגופנא, ברונזה קדומה; הנ"ל, ברונזה תיכונה.

63 M. Elath, 'The Impact of Tribute and Booty on Countries and People Within the Assyrian Empire', *Archiv für Orientforschung*, 29 (1982), pp. 244-251

64 F. James, *The Iron Age at Beth Shean: Studies in Levels VI-IV*, Philadelphia 1966, pp. 44, 138-139

65 B. Mazar et al., 'Ein Gev, Excavations in 1961', *IEJ*, 14 (1964), pp. 32-33

66 ע' מזר, 'עיר מבצר ישראלית על יד עין סמיה', קדמוניות, 40 (תשל"ח), עמ' 111-113.

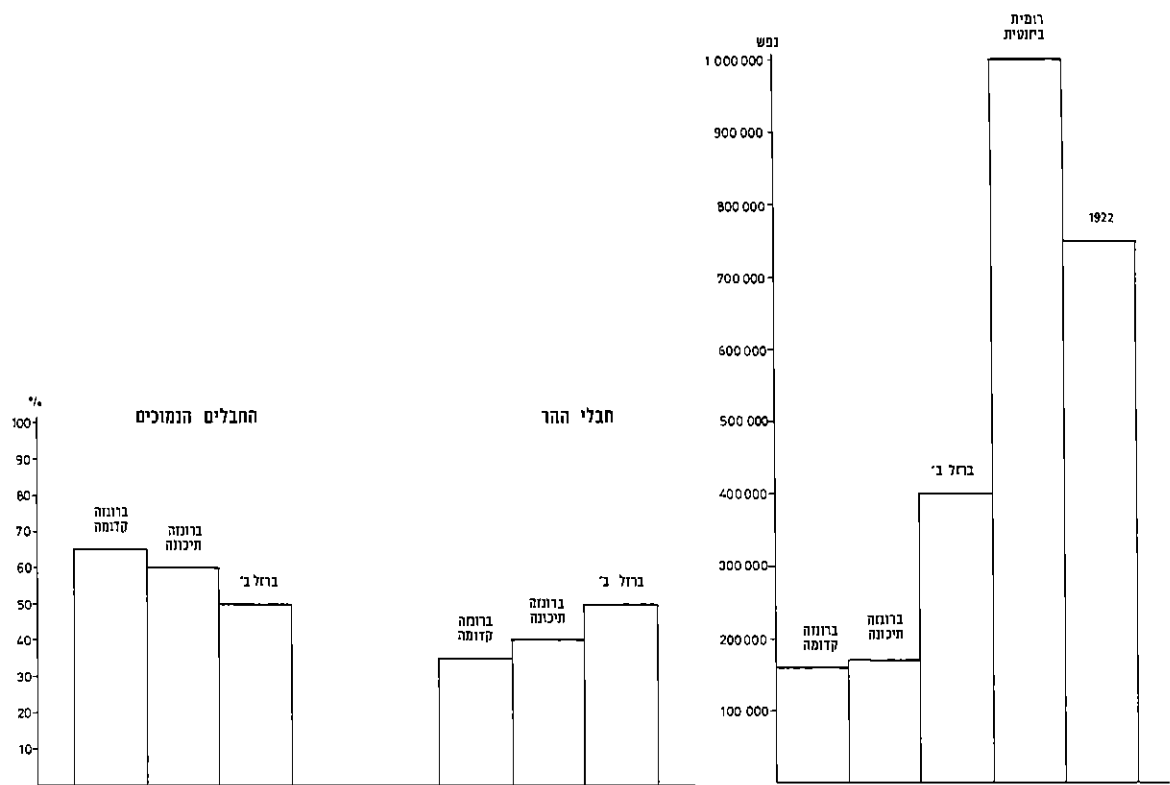
חריפה. בין היישובים המדולדלים נזכיר את חצור (שכבה IV),⁶⁷ שכם,⁶⁸ דותן (שכבה I)⁶⁹ ותל אל-פרעה הצפוני (תרצה).⁷⁰ בגזר ובדאר המצב דומה, על-אף ששימשו כמרכזי שלטון ומינהל אשוריים.⁷¹ באשר לשומרון ומגידו עדות החפירות אינה חד-משמעית. שתי הערים שינו את אופיין שינוי ניכר, אבל לא ברור אם נתמעט מספר תושביהן. יוצאת-דופן בין כל הערים החפורות היא דן. שבה נמשך, כנראה, השגשוג ללא הפרעה גם במאה השביעית לפנה"ס. לדעת החופר שמר המקום על מעמדו בשל היותו מרכז דתי חשוב.⁷² על דלדול יישובי משמעותי מעיד גם הסקר של גל בגליל התחתון.⁷³

פלישת סנחריב ליהודה בשנת 701 לפנה"ס אף היא הביאה בעקבותיה תורבן והרס נוראים. על כך מעידים הן המקורות המקראיים והן המקורות האשוריים, בצורה מפורטת ומפורשת. העדות הארכאולוגית הברורה ביותר היא של כיבוש לכיש, העיר השנייה בגודלה בממלכה, שכיבושה זכה גם לתיאור הפלסטי המפורסם בתבליטים שבארמונו של סנחריב בנינוה.⁷⁴ ירושלים אמנם לא נכבשה, אבל פרווריה שמחוץ לחומה נהרסו, ורובם, או אולי אפילו כולם, לא שוקמו מעולם.⁷⁵ החורבן שהמיט סנחריב מובחן ביישובים גדולים, כגון בית-שמש, תל בית-מרסים ותל באר-שבע.⁷⁶ תל עיטון⁷⁷ ותמנה (תל בטש).⁷⁸ לא כאן המקום לדון בפרשת החורבן במלואה ובהתאשושות שחלה ביהודה במרוצת המאה השביעית לפנה"ס, אבל אין ספק שבקבות מסע זה עברה יהודה הלם דמוגרפי קשה ביותר.

הפרישה הדמוגרפית

עתה, משיש בידינו הערכות על גודל האוכלוסייה בתקופות שונות בהיסטוריה של ארץ-ישראל, ניתן לערוך השוואות אחדות, העשויות ללמד על מגמות דמוגרפיות שונות.⁷⁹ איור 1 מסכם את

- 67 י' ידן ואחרים, חצור א', ירושלים 1958, עמ' 17-19, 24.
- 68 G.E. Wright, *Shechem*, New York 1965, pp. 163-166
- 69 J.P. Free, 'The Sixth Season at Dothan', *BASOR*, 156 (1959), pp. 22-26
- 70 ר' דהיו, 'תל אל-פרעה', אח"א (לעיל, הערה 25), עמ' 607.
- 71 R. Reich & B. Brandl, 'Gezer under Assyrian Rule', *PEQ*, 117 (1985), pp. 41-54 ושם מראי-מקום לפרסומים קודמים. נתונים על דאר קיבלנו מן החופר, א' שטרן, ותודתנו נתונה לו על כך.
- 72 תודתנו נתונה לא' בירן על שמסר לנו מידע זה ואת דעתו בנדון.
- 73 גל (לעיל, הערה 11), עמ' 117-120.
- 74 ד' אוסישקין, 'לכיש בימי ממלכת יהודה: סיפור התפירות הארכאולוגיות החדשות', קדמוניות, 59-58 (תשמ"ב), עמ' 53-50; וכן: D. Ussishkin, *The Conquest of Lachish by Sennacherib*, Tel Aviv 1982.
- 75 א' דה גרוט, 'קיום להתפתחות ירושלים', הקונגרס הארכאולוגי החמישה-עשר בישראל: תקצירי הרצאות, ירושלים תשמ"ט, עמ' 21.
- 76 מ. & Y. Aharoni, 'The Stratification of Judahite sites in the 8th and 7th Centuries B.C.E.', *BASOR*, 224 (1976), pp. 73-90. על האפשרות שבאר-שבע חרבה לפני שנת 701 ראה: N. Na'aman, 'Hezekiah's Fortified Cities and the LMLK Stamps', *BASOR*, 261 (1986), pp. 13-14.
- 77 E. Ayalon, 'Trial Excavation of Two Iron Age Strata at Tel 'Eton', *Tel Aviv*, 12 (1985), pp. 54-62; O. Zimhoni, 'The Iron Age Pottery of Tel 'Eton and Its Relation to the Lachish, Tell Beit Mirsim and Arad Assemblages', *Tel Aviv*, 12 (1985), pp. 63-90.
- 78 ע' מזר, 'בין פלשת ליהודה, תמנה (תל בטש) בתקופת הברזל ב', ארץ-ישראל, יח (תשמ"ה), עמ' 321-300, בעיקר עמ' 321.
- 79 I. Finkelstein, 'Environmental Archaeology and Social History: אלה אצל: ראה הרחבה בנושאים

הידוע לנו על תקופת הברונזה הקדומה, הברונזה התיכונה, תקופת הברזל ב', והתקופה הביזנטית.⁸⁰ מימין: אומדן אוכלוסי ארץ-ישראל בתקופות שונות. משמאל: השוואת אומדן אוכלוסי האזורים ההרריים לעומת האזורים הנמוכים של הארץ.

כבר ציינו לעיל את העובדה שאוכלוסיית הארץ היתה יציבה למדי עד סוף האלף השני לפנה"ס, והגידול הדרמטי של תקופת הברזל ב' היה תוצאה של תקופת שלום יחסי, של כלכלה מאורגנת, שהיתה עמידה יותר בפני פגעי הטבע, ושל כיבוש חבלי הספר ההרריים לחקלאות. במשך 1300 השנים שעברו מחורבן שומרון ועד השיא הדמוגרפי של התקופה הביזנטית חלו ללא ספק תהפוכות גדולות, שהידועות בהן חורבן ממלכת יהודה והמרידות ברומי. הדעת נותנת שהגידול העיקרי באוכלוסייה חל בעיקר למן המחצית השנייה של המאה השנייה, עם כינון 'השלום הרומי' באזורנו. כמו בתקופת הברזל ב', תקופת שלום תחת שלטון מאורגן היטב היא שאפשרה את הגידול הדרמטי באוכלוסיית הארץ. ואכן, כשהשתנה המצב, למן הכיבוש הערבי, החלה נסיגה דמוגרפית שנמשכה עד הדורות האחרונים.

נתון מעניין במיוחד הוא היחס הדמוגרפי בין החבלים הנמוכים — מישור-החוף, השפלה

והעמקים — שהם האזורים הפוריים יותר של הארץ, לבין החבלים ההרריים (איור 2). הנתונים מלמדים על עלייה הדרגתית במשקלם הדמוגרפי של חבלי ההר ביחס לחבלים הנמוכים — מ-35% מאוכלוסי הארץ בתקופת הברונזה הקדומה ו-40% בתקופת הברונזה התיכונה, ל-52.5% בתקופת הברזל ב. עניין זה נובע, כמובן, מכך שבתקופת הברונזה היו חלקים נרחבים מחבלי ההר אזורי ספר אקולוגיים, שכיבושם נמשך דורות רבים.⁸² מצד אחר, אנו רואים שאזורי ההר היו רחוקים מלהיות ריקים בתקופות הברונזה. עניין זה התברר בעיקר בעקבות הסקרים המקיפים של השנים האחרונות.⁸³

עניין אחר הוא אחוז תושבי הערים הגדולות בכלל תושבי הארץ. כאן אנו מבחינים בירידה במרוצת הדורות. המספרים מבוססים על האומדנים שפורסמו בחיבורים הקודמים⁸⁴ ועל הנתונים שהובאו לעיל. בתקופת הברונזה הקדומה התגוררו 63% מן התושבים בערים ששטחן 50 דונם ויותר. בתקופת הברונזה התיכונה ירד המספר ל-49%, ובתקופת הברזל ב ישבו בערים כאלה רק 30%-35% מן האוכלוסייה. מצד אחד, מלמדים נתונים אלה על רמת העיור הגבוהה בתקופת הברונזה הקדומה, ומצד אחר, מאפיין הדגם של תקופת הברזל ימי שלום ושגשוג, שאפשרו הקמת יישובים קטנים בכל רחבי הארץ.

המספרים שהובאו לעיל פותחים פתח להערכה מחודשת של מקורות היסטוריים, בעיקר של החומר המקראי, ומוסיפים נתונים רכי חשיבות אודות ההתפתחות הדמוגרפית של ארץ-ישראל הקדומה.

82 ראה: I. Finkelstein, 'Pastoralism in the Highlands of Canaan in the Third and Second Millennia BCE', O. Bar Yosef & A. Khazanov (eds.), *Pastoralism in the Levant: Archaeological Materials in* *Anthropological Perspectives* (forthcoming); הנ"ל, לעיל, הערה 26.

83 אבל בתקופת הברונזה המאוחרת התמעטה אוכלוסיית יושבי הקבע בחבלי ההר. ראה: פינקלשטיין, שם; הנ"ל (לעיל, הערה 60), עמ' 341-345.

84 ברושי, וגופנא, ברונזה קדומה; הנ"ל, ברונזה תיכונה.

על הקדש אבו-מדין המערבי בירושלים

גדעון ויגרט

הקשר המערבי לירושלים

למן סוף המאה הי"ב ניתן להבחין בתנועת עלייה לרגל של מוסלמים אדוקים מן המערב (מרוקו של ימינו) לירושלים. יש לראות תופעה זאת במישור רחב של זיקת תושבי צפון-אפריקה בכלל והמערב בעיקר אל המקומות הקדושים לאסלאם בירושלים. זיקה זאת באה לידי ביטוי מוחשי במשך מאות בשנים כאשר עולי-רגל מערבים, בדרכם מן החג במכה בחזרה למולדתם, סרו גם לביקור בירושלים.¹

אחרי כיבוש ירושלים מידי הצלבנים עשה צלאח אל-דין רבות לחזוק מעמד המוסלמים בעיר. ואין פלא בכך; קדושת ירושלים בעיני המוסלמים — פקבלה (כיוון התפילה) הראשונה באסלאם וכמקום השלישי בקדושתו, אחרי מכה ואלמדינה (ת'אלת' אל-ת'מין) — מעוגנת בקוראן ובחדית.² על-פי הקוראן הגיע מחמד ברכיבתו הלילית ממכה לירושלים, וממנה עלה לשמים. גם מסגד אל-אקצא נזכר בקוראן.

מסיניון מציין כי מן המאה הי"א החלו המערבים לדרוש את החזרת הקבלה ממכה לירושלים, מבלי להמתין ליום-הדין, כפי שהדבר מקובל במסורת.³ גם ראשי הצופים, המיסטיקנים המוסלמים, היו קשורים לירושלים ולסביבתה. צופיאן אלת'ורי מבצרה, שמת בשנת 778 לספירה, ביקר בירושלים,⁴ ואל-עזאלי, שמת בשנת 1111 לספירה, התבודד בחדר קטן על הר-הבית במשך תקופת מה.⁵ יוסף דרורי כותב כי ירושלים היתה בימי-הביניים המוקדמים 'אבן שואבת למיסטיקנים, חכמי דת ולחסידים ... גירוש הצלבנים רק הגביר בקרב הצופים את התשוקה לשבת

* מאמר זה מבוסס בעיקרו על עבודה שנעשתה במסגרת סמינר על הווקף, ההקדש המוסלמי, בהדרכת פרופ' אהרון ליש וד"ר מרים הקסטר בשנת הלימודים תשמ"ד. תודת הכותב נתונה למי שסייעו בידו באיסוף מידע חשוב למאמר זה — לד"ר אחמד אל-עלמי, מנהל הספרייה של הקולג' ללימודי השריעה בבית-חנינה; למר זיין אל-עאכדין אל-עלמי, מזכיר בית-הדין השרעי במזרח-ירושלים, למר נהאד אל-ג'אעוני, מומחה לשטרי הקדש עתיקים ולמר מחמד עבד אל-ח'ק אל-מערבי. נאמן ההקדשים המערביים בירושלים.

1 ראה: עבד אל-האדי את-תאזי, חי אל-מע'ארבה אל-קדס, המערב [ללא שנת הוצאה].

2 ראה: קוראן יז יא; ה כא, כד; חדית' אצל אבן-חנבל, מסנד, יב, קהיר 1953, עמ' 117. על קדושת ירושלים בעיני האסלאם ראה: ח' לצרוסייפה, 'קדושת ירושלים במסורת האסלאם', מולד, 21 (4) (תשל"א), עמ' 219-227; וכן: S.D. Goitein, 'The Sanctity of Jerusalem and Palestine in Early Islam', *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1966, pp. 135-148.

3 ראה: L. Massignon, *Documents sur certains Waqfs des Lieux Saints de l'Islam*, Paris 1952.

4 אל-אצבהאני, עמ' 337.

5 ראה: ח' לצרוסייפה, הפורה מן הטעיה והטעות לאלעזאלי, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 58.

בסתר עליון.⁶ ואכן, חלק לא מבוטל מן המעריבים, שעלו לירושלים כדי להתיישב בקירבת מסגד אל-אקצא, השתייכו למסדרים צופיים שונים.

אין לנו מידע מדויק על המועד שבו התחילה העלייה המערבית לירושלים ולא על השנה שבה התיישבו ראשוני המעריבים ברובע מיוחד להם בצד המערבי של הר-הבית. מתקבל על הרעת שהתיישבות זאת היתה קיימת כבר לקראת סוף המאה הי"ב, בימיו של נור א-דין, בנו של צלאח אל-דין, שישב בדמשק, ואזור שלטונו כלל גם את ירושלים.⁷ על-פי מגיר אד-דין, ההיסטוריון של ירושלים באותם הימים, הקדיש נור אד-דין את כל השטח המשתרע ממערב לחומה כהקדש לטובת המעריבים — גברים כנשים — וכן הקדיש לילדיהם בית-ספר מיוחד, שנקרא על-שמו אל-אפֶּלִיָּה.⁸ היאחזות המעריבים ליד אחד משערי החרם הירושלמי, שנעזרה, כאמור, על-ידי הקדשים ממלכתיים, נחשבה, לדעת מסיניון, ליתחנת המתנה לבוא המהדי, המשיח.⁹

ההקדש הראשון לטובת המעריבים בירושלים נוסד, אם-כן, על-ידי שליט איובי, במחצית השנייה של המאה הי"ג. ההקדש המערבי הפרטי הראשון הוקם כעבור 100 שנה על-ידי עמר אל-מג'רד, שנפטר בירושלים בשנת 1303. מדובר בזאוויה המערבית הראשונה מסוגה ששכנה בשכונה שהוקדשה על-ידי נור אד-דין, בקירבת הכותל המערבי.¹⁰ ההקדש הפרטי השני היה זה שיסד אבו-מֶדֶן, בשנת 1320. בשנת 1352 הוקם הקדש מערבי שלישי בירושלים. הפעם לא היה מדובר בנכס שנרכש, כי-אם בעותק מן הקוראן, בכתב-ידו של שליט המערב של אותם הימים, הסולטאן המריני עלי אבן עת'מאן.¹¹ הקדש זה היה מתנה מלכותית, ונועד לאפשר למתפללים המעריבים במסגד אל-אקצא לקרוא מתוך עותק שלהם של ספרם הקדוש.

רק 300 שנה מאוחר יותר התחדשה הקמת ההקדשים המערביים בירושלים, ושיאה במאות הי"ח והי"ט, כאשר מספר ההקדשים המערביים בירושלים הגיע לעשרות, ובהם בתים, חנויות, גינות-חצרות (חוואכיר) ועוד. בנוסף לאלה נוסדו גם הקדשים מערביים בערים אחרות של ארץ-ישראל, כגון: רמלה, לוד ועזה.¹²

הקשר של המעריבים לירושלים התחזק בימי האיומים, אז הוקם הרובע המערבי שהוקדש ליישובם של בני ארץ זאת. קשר זה גבר במרוצת השנים הודות לעשרות הקדשים של צפון-אפריקאים עשירים למען רווחתם של בני ארצם, המתגוררים ליד החרם הירושלמי ומחזקים את מעמד המוסלמים בעיר הקודש — אל-קדס ואת מסגד אל-אקצא המהולל.

במאמר זה נעסוק בגדול וכחשוב בהקדשים המערביים, שהוקם בתחילת המאה הי"ד. המקדיש, שעייב אבו-מדין, היה נצר למשפחה מערבית, שאחד מאבותיה — גם הוא שמו שעייב — יסד בסוף המאה הי"ב את הטריקה (מסדר צופי) הראשונה במערב. המקדיש רכש בתקופה

6 "דרורי, 'ארץ ישראל וירושלים בעיני מוסלמים', א' כהן (עורך), שלטון הממלוכים והעות'מאנים (היסטוריה של ארץ-ישראל, ו), ירושלים 1981, עמ' 53. דרורי אינו מציין מהו המקור שעליו הוא מסתמך.

7 עבד אל-רחמאן מגיר אד-דין, אליאנס אל-ג'ליל בתאריך אל-קדס ואל-ח'ליל, ב, קהיר 1283ה, עמ' 398.

8 שם; וכן: כרד עלי, ח'טט אש-שאם, ב, דמשק 1928, עמ' 44.

9 מסיניון (לעיל, הערה 3), עמ' 86 מדבר על: 'pierre d'attente'.

10 ראה: מגיר אד-דין (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 397; עבד אללה מח'לס, 'וקף אבו מדין', אל-כליה, יכ, ביירות 1932, עמ' 226. זאוויה פירוש: פינה, פינת תפילה, מסגד קטן. המושג הפך לכינוי למרכז צופי קטן, ובתקופה מאוחרת יותר לכינוי למרכז גדול, הכולל אכסניה. ראה: 656-658 pp. 'Zawiya', EI, Leiden 1953.

11 מח'לס (שם), עמ' 224-225; עותק זה מוצג עד היום במחיאון של מסגד אל-אקצא.

12 ראה רשימה מפורטת אצל מסיניון (לעיל, הערה 3), עמ' 116-118.

זאת (המועד המדויק אינו ידוע), בנסיבות שאינן מפורטות במקורות, שטח גדול של אדמות חקלאיות באזור הכפר עין-כרם שליד ירושלים. הוא הקדיש את ההכנסות מנכס זה לרכישת מבנה — זאווייה — אכסניה לרווחת המעריבים המגיעים לירושלים על-מנת להתנחל בה.

על משפחת המקדיש

בחקר משפחתו של אבר-מדין אנו נתקלים כתופעה מוזרה; בה במידה שיש בידינו מידע רב על משפחת שעייב אבר-מדין אל-אנדלוסי, שהיגר בצעירותו לצפון-אפריקה ונפטר בתלמסאן (Tlemcen) בשנת 1193, כך אין לנו שום ידיעות על שעייב אבר-מדין, בעל ההקדש המעריבי בירושלים. ייתכן שהיה נכדו של אל-אנדלוסי,¹³ אך דמותו ותולדות חייו נשארו נעלמים עד היום. כלל לא ברור באילו נסיבות הוקם ההקדש על-שמו ובאיזו דרך נרכשו קרקעות הכפר עין-כרם והוקמה הזאווייה. כמו כן, לא ברור אם מעשה הרכישה נעשה על-ידי המקדיש עצמו, בשעת ביקורו בירושלים, או על-ידי שליחיו, שבאו למטרה זאת לעיר הקודש.

ידיעותינו על משפחת אבר-מדין לוקות בחסר לגבי תקופה של כ-130 שנה — בין מועד פטירתו של אבר-מדין אל-אנדלוסי לבין ימי חייו של המקדיש. על אבר-מדין אל-אנדלוסי מסופר במקורות שבידינו כי בשעה ששהה במכה לרגל החג, הוכנס למסדר הצופי הקאדרי על-ידי מייסד מסדר זה, עבד אל-קאדר אל-גילאני.¹⁴ על מהות המסדר שהקים אבר-מדין במערב ועל מורשתו הצופית יש לנו מידע מועט ביותר. טרימינגהם, למשל, סבור כי זהו מסדר עצמאי, שנודע מאוחר יותר בשם אט-טריקה אל-מדיניה.¹⁵ דופן טוען שהוא היה מייסד המסדר הצופי השאד'לי.¹⁶ מכל מקום, פרסומו של אבר-מדין כצופי דגול הלך והתעצם. הוא היה, אחרי מותו, לדמות הנערצת ביותר במערב ונודע כיפטרון של תלמסאן, וקברו היה למקום עלייה לרגל של המונים.¹⁷

בנו בכורו, מדין, הקים בקהיר זאווייה, שבה התאכסנו עניים. ענף משפחתי אחר הגיע לצפון-טוריה, והתיישב בעיר חמה.¹⁸ גם הענף המצרי התרחב בשלב מאוחר יותר. על קברו של מדין הוקמה כיפה גדולה, והמקום שימש לביקורי מעריצים.¹⁹ עם זאת, לא ברור מדוע לא הזכיר מגיד אר-דין, בספרו המפורט, את אבר-מדין ואת הזאווייה שלו בירושלים. חוקר מודרני של תולדות ירושלים, כרד עלי, מביא בספרו רשימה מפורטת של עשרות וַנוּאָא קדומות, ובהן הזאווייה המעריבית של אל-מג'רד, שכבר נזכרה לעיל.²⁰ את-תאזי סבור שהערפול הרב השורר בסוגיית שמות צאצאיו של אבר-מדין מתלמסאן ותולדות חייהם גרם לכך שלא ניתן לזהות את המקדיש

13 ראה: מסיניון (לעיל, הערה 3), עמ' 87, הערה 1.

14 מח'לס (לעיל, הערה 10), עמ' 221. אל-גילאני נפטר בשנת 1169.

15 ראה: J.S. Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford 1971, p. 443.

16 ראה: O. Dupont & X. Coppolani, *Les confréries religieuses musulmanes*, Alger 1897, p. 443.

17 ראה: EI, I, p. 131.

18 אש-שעראני, עבד אל-והאב, אט-טבקאט אל כבא, קהיר [ללא ציון תאריך], ב, עמ' 81. מדין חי באמצע המאה ה-17.

19 מסיניון (לעיל, הערה 3), עמ' 86; מח'לס (לעיל, הערה 10), עמ' 224-226. פרטים על בני המשפחה ראה שם, עמ' 226.

20 כרד עלי (לעיל, הערה 8), עמ' 152-154.

אזור עין-כרם, שבו היו 118 חלקות קרקע של הקדש אבו-מדין
 עצמו. כך קרה שהווקף נקרא לעתים קרובות, בטעות, על-שם שעיב אבו-מדין מתלמסאן ולא על-שם המקדיש, צאצאו.²¹

מהות ההקדש

הבסיס הכלכלי של הקדש אבו-מדין היה בקרקעות חקלאיות בכפר עין-כרם ובסביבתו הקרובה. מסיניון טוען כי עין-כרם היה בתחילת המאה הי"ד כפר כמעט נוש, ועליידי מעשה ההקדשה ורכישת הקרקעות רצה המקדיש לאכלס את המקום מחדש במוסלמים מערבים.²² אך לטענה זאת

28

21 את-תאזי (לעיל, הערה 1), עמ' 10. המחבר מוסיף כי ייתכן שבשוכו מן התג' טר אבו-מדין מתלמסאן לירושלים, וגר תקופת מה במבנה זה ליד שער השלשלת, ולכן נרכש הבית אחרי כן עליידי נכדו כהקדש לזכרו של הסב הדגול.
 22 ראה: מסיניון (לעיל, הערה 3), עמ' 120, הערה 5. מסיניון מסתמך בעניין זה על מחקרו של טובלר, אלא שבמקום

שער הכניסה לזאוויה
של אבו-מדין, בסמוך
לכותל המערבי

לא נמצאו סימוכין במקורות. למעשה, איננו יודעים מדוע נבחרו דווקא אדמות עין-כרם למימון מטרות ההקדש.

הנכס שנרכש בעין-כרם כלל קרקעות מעובדות ואדמת בור, שטח בנוי ושטח חרב ומוזנח. חלקו היה מסולע וחלקו השני — מישור. בשטח היו מספר מבנים (בחלקם חרבים) שלצדם היו חלקות קרקע השייכות לפלאחים הגרים בהם. עוד כלל הנכס גינה ומטעי פרי דיתים עתיקים, שהושקו במי מעין מקומי. גבולות השטח היו כדלקמן: בדרום — מעין-כרם ועד לכפר מאלחה; בצפון — הכפר קולונייה (היא מוצא התחתית הישנה) וחורשת הכפר צטאף; במערב — עין-שקיק (המקום טרם זוהה); במזרח — הכפר בית-מוזיל (היא קריית-היובל של היום).²³ לנכס השתייכו

29

המצוין אין טובלר מרבר על נטישת עין-כרם. ראה: T. Tobler, *Zwei Bücher: Topographie von Jerusalem und seinen Umgebungen*, II, Berlin 1854, pp. 347-348

23 השתמשנו בעבודה זאת בנוסח הווקפיה, שטר ההקדשה, הלקוח מן הארכיון העות'מאני באיסטנבול. המסמך נכתב כ-10 לחודש המוסלמי רביע השני (החודש הרביעי בלוח ההג'רי) בשנת 720 להג'רה (1320 לספירה).

ממול: כל הזכויות הנלוות לכפר (עין-כרם) ולשטח בסביבתו, כולל ההכנסות וההוצאות. מאלה יש להוציא את המסגד, הדרך הציבורית ובית-הקברות. בשטר ההקדשה מופיעה אזהרה חמורה לכל המפר את תנאי ההקדש על-ידי מכירה, השכרה או העברה של הנכס או חלק ממנו; קללת האל צפויה לו ועונשו יגיע ביום-הדין.

ההכנסות מן הנכס בעין-כרם נועדו, כאמור, לרכישת מבנה שישמש זאווייה למעריבים. המבנה שנרכש נמצא בפינה הדרומית-המערבית של שטח הר הבית, לא הרחק מקאב אל-מַעְאֲרֶה (שער המעריבים), המוביל למסגד אל-אקצא. המבנה שכן בקירבת מקום הידוע בשם 'מִקְבֵּד פְּרָאפִּי', שבו, על-פי האגדה, רבצה בהמתו של הנביא בעת ביקורו הילולי בירושלים.²⁴ המבנה כלל אולם גדול (אָנוּאן), 2 מבנים, חצר, נוחיות, ובקומה התת-קרקעית היו מחסן ומרתף.²⁵ לזאווייה היה אופי חברתי-סיעודי מובהק המודגש חזור והדגש בשטר ההקדשה, הווקפיה. היא היתה מיועדת אך ורק למעריבים הנצרכים שהגיעו זה לא כבר כדי להשתקע בירושלים וטרם הספיקו להתכנס בה. האחראים על הזאווייה נצטוו לדאוג גם לאספקת מזון ולבוש לזקוקים. להלן אחדים מן התנאים המפורטים בווקפיה, הנוגעים הן למתגוררים בזאווייה והן למנהל ההקדש והאחראי לאחזקתו, הַנְאטִיר:

1. המקדיש, יגדיל האל את שכרו, הקים הקדש זה למעריבים הגרים בירושלים והבאים אליה ללא הבדל תכונותיהם, מקצועם, מינם ומעמדם — גדולים כקטנים.
2. למהגרים החדשים [מִהַאֲרִין] תינתן עדיפות על הנמצאים כבר זמן מה [בירושלים] ולנזקקים יותר תהיה עדיפות על הנזקקים פחות. כן תינתן עדיפות לאדוקים, הדבקים בדתם, על האדוקים פחות.
3. הנאטִיר חייב להיות ממוצא מערבי, מוכר כבעל יושר, ירא-שמים ושנון (רשיד).
4. הנאטִיר חייב לדאוג לכך שהזאווייה תשמש למגורים של מעריבים גברים המגיעים לירושלים ולא לנשים המגיעות אליה.²⁶ אסור למעריבים שכבר גרים בירושלים לגור בזאווייה.
5. הנאטִיר חייב ראשית דבר לדאוג לשיפור המבנה. לאחר ניכוי ההוצאות הכרוכות בזה עליו לחלק מנות לחם למעריבים שהגיעו זה לא מכבר לעיר וכן לאלה הגרים בזאווייה.

השטר נחתם בידי אֶמִין אֶל־פֶּתֶחַ בהיותו נציג הקאדי בבית-הדין השרעי בשנת 722 להג'רה (1322 לספירה). ראה: מסיניון (לעיל, הערה 3), עמ' 92, הערה 1. לגבולות השטח ראה במפת האזור.

ראה: קוראן יז, א.

הכניסה לזאווייה היתה רק דרך פשפש קטן בפינת הכותל המערבי (ראה איור). מבנה הזאווייה היה מבנה קטן בעל שני חדרים המוקם בתוך חצר רחבה. מתחת למבנה, בקומה תת-קרקעית, נמצאו מחסן ומרתף. בשנת 1326, 7 שנים לאחר שנרכש המבנה, הקים האמיר הממלוכי תַּקְזֻז, שהיה המשנה למלך בסוריה וארץ-ישראל, מבנה מרשים מעל לזאווייה. המבנה שימש לבית-ספר ונקרא בשם 'אֶל־מִקְבֵּד אֶת־תַּנְפִּיזִה'. הכניסה אל המבנה היתה מצד רחוב השלשלת ליד שער השלשלת. כאב אֶסְסֶלְסֶלֶה (כנוסת הקדש אברמדין מצוין שהזאווייה נמצאת בבאב אֶסְסֶלְסֶלֶה, אלא שהכוונה כנראה לאזור באב זה, ולא לכניסת רחוב השלשלת לתוך הריחבת). ברבות הימים נעשה המבנה למקום מושבו של בית-הדין השרעי, וכונה בפי העם 'אֶל־מִחְקֶה'. אחרי מלחמת ששת הימים נמצא המקום בהזקתו של צה"ל בשעה שהזאווייה של אברמדין נחרבה יותר מאוחר במסגרת חפירת המנהרה המובילה מפינת הכותל לכיוון הרובע המוסלמי (רחוב העמק — אל-וואד). ראה: ז' וילנאי, מדרין ארץ-ישראל: ירושלים יהודה והשומרון, תל-אביב תש"ב, עמ' 75.

לא ברור אם יש כאן סתירה לנאמר בסעיף 1 בדבר איסור אפליה בין המינים בכל הנוגע להנאה מפירות ההקדש. כנראה היתה הכוונה לכך שנשים אמנם לא תגורנה בזאווייה אך בחלוקת מזון ולבוש הן תיהנה מפירות ההקדש שווה בשווה עם הגברים.

הקדש אבן-מדין בירושלים

החלוקה תיעשה בשלושת החודשים הקדושים, רג'ב, שעבאן ורמזאן [חודש הצום המוסלמין], וזאת על-פי המכסה של 2 כיכרות-לחם לנפש הן לזכרים והן לנשים. החלוקה תתבצע אחרי תפילת מנחה [אל-עצר] ואחרי קריאת מספר סורות קטנות מן הקוראן לזכותו של הנביא ולעילוי נשמתו של המקדיש ולכל הקשורים בטובת הקדש זה.²⁷ 6. המקדיש קובע כי בימי החגים, כגון: עיד אל-פטר [סיום צום הרמזאן] ועיד אל-אֶתְתָא [חג הקורבן], וכן ביום הולדת הנביא מחמד [מולד אֶנְנַבִּין], יחלק הנאט'ר לעניים המעריבים 3 ארוחות מדי יום ביומו [עֶטְאֻמְהָ].

7. הנאט'ר ישלם לכל מעריבי נצרך, שהגיע זה עתה לירושלים, או הגר בזאוויה, מחיר בגד כדי להגן עליו מן הכפור. כן הוא חייב לשאת בהוצאות הקבורה והתכריכים של כל מעריבי שנפטר מבלי להשאיר אחריו דבר-מה.

יש להניח שהמקדיש היה קשור קשר נפשי עמוק אל קודשי האסלאם בירושלים, ועז היה רצונו לסייע לבני ארצו הבאים להשתקע בעיר הקודש. מגמתו היתה דתית-חברתית, ואין לקבוע בוודאות האם ובאיזו מידה היו מעורבים במעשה ההקדשה גם שיקולים פוליטיים. למרות העובדה שהמקדיש השתייך למשפחת צופים ידועה בצפון-אפריקה, הרי הזאוויה שהוא הקים לא היתה בעלת אופי צופי, ולא התקיימו בה כל טקסים צופיים, כפי שהיה הדבר נהוג במוסדות אחרים מסוג זה בירושלים. לא רק שבשטר ההקדשה אין כל רמז לאופי צופי כזה, אלא מודגש בו האופי הסיעודי — מתן מחסה לנוקמים מבני ארצו של המקדיש — והרצון שבמעשהו זה יזכה המקדיש לגמול מאת האל ביום-הדין.²⁸ זהו רעיון מנוגד בתכלית ליסודות הצופיות, הדוחים כל כוונה לקבלת גמול על מעשה צדקה.

משיחות עם אישים מעריבים במזרח-ירושלים, מנהלי הקדשים וזקני העדה, עולה כי, ככל הנראה, כבר בשלב מוקדם הופסק תפקוד הזאוויה על-פי העקרונות שקבע המקדיש. ניהול ההקדש עבר — בנסיבות בלתי-ברורות ובמועד שקשה כיום לקבוע במדויק — לידי מנהלי הקדשים מעריביים אחרים בירושלים. מכל מקום, לא מונה לזאוויה של אבו-מדין נאט'ר מיוחד, ובשלב מאוחר יותר הועבר המקום מידיים מעריביות לרשות פרטית, והנכס המוקדש הומר, במסגרת עסקת חליפין, ברכוש אחר, וזאת בניגוד גמור לתנאי שטר ההקדשה. כך חוסלה הזאוויה ועימה האופי ההקדשי שלה, והפיקוח על המבנה הועבר מידי נאמנים מעריבים לידי הקונה החדש. כך נמחק, למעשה, זכרו של אבו-מדין ושל הזאוויה שהקים,²⁹ ובירושלים נשארה רק עוד זאוויה מעריבית אחת, זאת של עמר אל-מג'רד, שהיתה ידועה בשם 'הזאוויה המעריבית'.³⁰

27 ראה: מסיניון (לעיל, הערה 3), עמ' 98; מחמד אטער אל-אמאם חסיני, אלי-מנהל אצ-צאפי פי אל-זוקף ואחכאמה, ירושלים 1982, עמ' 74.

28 'טלכן לת'אבה אל-עמיס'. ראה נוסח שטר ההקדשה שפרסם מסיניון (לעיל, הערה 3).

29 על-פי שיחה עם ד"ר אחמד אל-עלמי ומר מחמד עבד אליחק אל-מעריבי.

30 גם זכר זה של התנחלות המעריבים ליד הרהיבת לא נותר לאחר הריסת הרובע המעריבי בקיץ 1967.

שער בית-הספר את-
תנכזיה בעיר העתיקה

רחוב הכותל של היום,
שנקרא לפני-כן 'מעלה
אבו מדין'

גדעון ויגרט

סיכום

נדמה שלא נטעה אם נאמר שהפעולות לחיזוק מעמדם של המוסלמים המערביים בירושלים, בתקופה שלאחר גירוש הצלבנים, נעשו בעיקר על-ידי השליטים. ואמנם, על צעדים במגמה זאת יש לנו עדויות ברורות במקורות; מלבד הקדשת השטח שעליו הוקם הרובע המערבי על-ידי שליט דמשק, נור א-דין, לקראת סוף המאה הי"ב, ידוע שבשנת 1337 הקציב הסולטאן אבו אל-חסן, מן השושלת המרינית במערב, כסף לרכישת רבעים בירושלים ולשמירת המקומות הקדושים במכה ואל-מדינה.³¹ נראה שצדק קאקן באומרו שאין כל אפשרות להפריד בין פוליטיקה לבין דת באסלאם, 'שתיהן מעורבות זו בזו בצורה כה אינטימית עד שהאחת יכולה ללבוש צורת זולתה וההפך'.³²

31 את-תאזי (לעיל, הערה 1), עמ' 3.

32 C. Cahen, 'Points de vue sur la révolution abbaside', *Revue Historique*, (1963), p. 289

ניהול הכפרים במחוז ירושלים בתחילת התקופה העות'מאנית

איימי סינגר

בשנת 1517 כבשו העות'מאנים את אזור סוריה רבתי, מצרים וחצי האי ערב – מחוזותיה הערביים של האימפריה העות'מאנית. אזור סוריה רבתי אורגן מבחינה מינהלית לפי שיטת התימאר, שיטת הארגון שחלה על המחוזות המרכזיים של האימפריה. לפי שיטה זו חולקו מקורות ההכנסה במחוזות לגורמים שונים – לסולטאן, לנציגי השלטון העות'מאני בפרובינציות, לפרשים ולהקדשים. מקורות הכנסה אלו כללו מסים עירוניים, מסחריים ואישיים, מסי מעבר ומסים על היבול הזקלאי מן הכפרים. באמצע המאה הט"ז נרשמו בסנג'ק ירושלים 174 כפרים. הסנג'ק כלל את אזור גב'ההר סביב חברון ועד לכפרים מזרע, קראנא בני יד ועב'ורין, בדרך מירושלים לשכם.¹ כלכלת הכפרים התבססה בעיקר על גידולי חיטה ושעורה, כרמים, זיתים ושמן זית, פירות וירקות והחזקת עזים וכבשים. רישומי הסקרים העות'מאניים, הטאפו תהירי דפתרל'רי, מאפשרים לנו לצייר את התמונה הכללית של הארגון המינהלי באזור.²

המינהל הכפרי במחוזות האימפריה העות'מאנית היה מעוניין בעיקר בהבטחת יכוליהם של האיכרים, כדי להבטיח את הכנסות המדינה, וכמניעת הפרעות סדר מחוץ ומפנים. השלטון העות'מאני המחוזי תואר עד כה מבחינת מערכת בעלי התפקידים השונים במחוזות, כגון: הסנג'ק' בכ (מושל המחוז), הסיפאיים (הפרשים), הצובאשים (קציני השיטור), הקאדי וכן סגניהם ועוזריהם. האוכלוסייה הכפרית, הנתינים המקומיים שחיו תחת שלטון זה, תוארו בדרך כלל כגוש אחיד, בלא כל הבחנות. אולם, מתוך עיון ברישומי בית הדין השרעי של ירושלים – הקאדי סג'ל'רי – מתאפשר לנו תיאור מפורט יותר של המינהל הכפרי והבנתו בראייה מורכבת יותר.

* מאמר זה הוא נוסח מורחב של הרצאה שנשאתי בכנס שנערך באיסטנבול בשנת 1989, Fifth International Conference on the Social and Economic History of Turkey. העבודה היא חלק ממחקר מקיף יותר על היחסים בין אנשי השלטון העות'מאני לבין הפלאחים בסנג'ק ירושלים באמצע המאה הט"ז, ראה: A. Singer, 'Ottoman Officials and Palestinian Peasants: Rural Administration in the Sancak of Jerusalem in the Mid-Sixteenth Century' (Unpublished) Ph.D. dissertation submitted to Princeton University, 1989.

1 ראה: א' טולידאנו, 'סנג'ק ירושלים במאה הט"ז – התיישבות כפרית ומגמות דמוגרפיות', א' כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים: בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 77 והמפה מול עמ' 73.

2 עיבוד המידע מן הסקרים של ירושלים ואזור ארץ ישראל ראה את מאמרו של טולידאנו (לעיל, הערה 1), וראה עוד: A. Makovsky, 'Sixteenth Century Agricultural Production in the Liwā of Jerusalem', *Archivum Ottomanicum*, 9 (1984), pp. 91-127; W.D. Hütteroth & K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977.

קציר בהרי ירושלים

מרישומי ההליכים המשפטיים אשר התנהלו בפני הקאדי עולות דמויות כפריים יחידים ומצטיירים יחסיהם עם אנשי השלטון העות'מאני.³

ראש הכפר: ראיס אל-פלאחין

דיוננו בדמותו של ראיס אל-פלאחין, ראש האיכרים, מתבסס על מסמכים מן הארכיון העות'מאני, כגון הטאפו תחריר דפתרלרי והמוהקה דפתרלרי (העתקי צווים סולטאניים), ובעיקר על הקאדי סג'לרי של ירושלים.

36

3 ברצוני להודות לשיח' סעד אל-דין אל-עלמי, מופתי ירושלים ויושב-ראש המועצה המוסלמית העליונה, שאפשר לי לעיין בפנקסי בית-הדין השרעי בירושלים. תודותי גם לפקיד בית-הדין, במיוחד לפקיד הראשי, זין אל-דין אל-עלמי, ולשיח' אסעד אל-אמאם אל-חסיני (קאדי רמאללה לשעבר), אשר עזרו לי בעבודתי.

רועה משבט תעאמרה
באזור בית-לחם

37

לכל כפר היה ראיס אחד או יותר (ברבים: רואסא). הראיס נתמנה או נבחר לתפקיד זה בזכות מעמדו הגבוה, גילו או נסיונו, ופעל כנציג הכפר בפני השלטונות העות'מאניים בכל עניין שהוא ובעיקר בענייני מיסוי.⁴ ראש הכפר מוזכר בסג'ל בלוויית התואר 'ראיס אל-פלאחין' או 'ראיס אהאלי קרית...' (ראש אנשי כפר...). הרואסא מזהה בסג'ל כבירור, כגון: 'אל-אסד ב. שועיב, מוסא ב. מוסעד ועבד אל-עזיז ב. בסיטה, כולם מבין ראשי איכרי אבו-ד'יס' או 'מעאלי ב. עליאן ותובה ב. אחמד, ראשי האיכרים של בית-לחם'.⁵ במהלך השנים חוזרים בסג'ל שמותיהם של

4 בענייני מכירות, חחינישוואין, הסדרי ירושה או מקרים פליליים הופיע לעתים בפני הקאדי איכר יחיד. במקרים כאלה ניתן לפעמים למצוא את הראיס, הבא עם האיכר כעד או ערב לו.

5 סג'ל ירושלים [להלן: סג'ל] כרך 26, עמ' 62; כרך 27, עמ' 73.

אנשים מסוימים שפעלו כרואסא שנים רבות, וכן נזכרים שמות אחיהם של רואסא או בניהם אשר קיבלו אף הם את התפקיד. נראה אפוא כי תפקיד זה היה נחלתן של משפחה או משפחות מיוחדות מן הכפר, ונשמר בידיהן ככל האפשר.

בנוסף לראיס היו עוד נכבדים בכפר, והם כונו בתארים 'משאח', 'אכאבר' או 'אעיאן'.⁶ לא ברור האם היה הבדל בין המונחים השונים ומהו. מכל מקום, ניתן לאפיין בעלי תארים אלה כ'נכבדים' או 'זקנים'. כל ראיס נמנה גם עם בני קבוצה זו, אבל לא כל מי שהיה נכבד או זקן שימש ראיס.

להבדיל מן הנכבדים או הזקנים, הרואסא קיבלו באופן רשמי פיצוי או משכורת עבור התפקידים שביצעו. מן המסים והתשלומים השנתיים, שנגבו מהפלאחים, הופרש חלק מסוים עבור הרואסא. לדוגמה: בכפר אבו־דיס דיווחו הרואסא על ההכנסות אשר היו חייבים לזקק, ולאחר מכן נאמר: 'המנהל [של הזקק] מתחייב [לתת] להם [לרואסא] את חלקם [=מְטָלָק] ואת גלימותיהם [ח'לַע], לפי מנהגם הקודם'.⁷ הגלימות היו סמל מוכר של מעמד רשמי עוד מימי התקופה הקלאסית של האסלאם ומימי הממלוכים, והעות'מאנים אימצו סמל זה בכל דרגות המינהל.⁸ אין מזכירים כלל משכורת או פיצוי לנכבדים ולזקנים.

הראיס היה אחראי על קבוצה מסוימת בכפר המכונה 'צ'מַעַתָה', כלומר קבוצתו או קהילתו. קבוצה זו, כפי הנראה, היתה יציבה למדי, וכללה משפחה מורחבת, שבט, עדה דתית או רובע. הקבוצה היתה רשאית לבחור לעצמה ראיס אחד או יותר. נראה כי הראיס לא נבחר על־ידי הכפר כולו, אלא אם כן היה המקום קטן מאוד, ולכן היה בו רק ראיס אחד.

איננו יודעים כמה רואסא היו אמורים להיות בכל כפר ולפי איזה חישוב נקבע מספרם. בסקרים העות'מאניים, שבהם נרשמו שמות הגברים בכל כפר, לא צוינו הרואסא, ובסג'ל לא נמצאו רשימה או מסמך שכללו את כל הרואסא מכפר אחד במועד מסוים. אף בכפרים הקטנים כמו בית־פאסין וביר־זית, שבהם נרשמו 26 ו־24 גברים מבוגרים באמצע המאה ה־19,⁹ היה בו בזמן יותר מראיס אחד. בכפרים גדולים יותר, כמו אבו־דיס ובית־ג'אלא, נשאו את התואר 'ראיס', בו בזמן, 10 גברים ואולי יותר.

אין לנו שום ידיעה על שיטת בחירת הרואסא. מתקבל על הדעת שאילו נבחרו הרואסא על־ידי

6 התואר 'שיח' בצורת יחיד נלווה לשמות רבים בסג'ל אך התארים 'אכאבר' ו'אעיאן' מופיעים רק בצורת רבים. ראה: L. Valensi, *Tunisian Peasants in the 18th and 19th Centuries*, Cambridge U.K., 1985, pp. 51-56. ולנסי מסבירה שהתארים הללו מצביעים על הסמכות בתוך השבט. היא מדגישה שהתואר כרבים מציין קבוצות המייצגות סמכות ולא יחידים.

7 סג'ל, כרך 33, עמ' 386: 'זיעלא אנ־נאטיר אלי־קיאם במטלקהם וח'לעם עלא ג'ארי עאדתהם אל־קרים'. נראה ש'מתלק', שפירושו 'החלק ששותרר או ניתן', כוונתו אחד מסוים או סכום מקובל שהראיס זכאי לו.

8 ראה: N.A. Stillman, 'Khil'a' EP, V, Leiden 1986, pp. 6-7; F. Köprülü, 'Hil'at', *Islam Ansiklopedisi*, V. Istanbul 1950 pp. 483-486. לעתים קרובות חישובו את חלקם של הרואסא כסכום שהוגדר, בין אם בכסף ובין אם בטובין. כ'שווה למחירן של גלימותיהם'. ראה: סג'ל, כרך 43, עמ' 534: 'פי מזיר ת'מן ח'לעם'. בעצם, הסכום לא התייחס למחיר של גלימה אמיתית אלא נקבע כאחוז מסוים מן המסים. בדרך־כלל מדובר בפחות מ־10 אחוזים. לדוגמה: הרואסא של עין־כארם קיבלו 100 אקצה מתוך 1900 אקצה שהיו חייבים לשלם במסים; בכפר בתיר ניתנו לרואסא 400 אקצה מתוך 4000 אקצה שהיו חייבים לזקק. ראה: סג'ל, כרך 27, עמ' 124; כרך 30, עמ' 125. מדי פעם, הסכום היה אף יותר גדול, כמו בכפר סעיר, שבו 3 מתוך 15 סולטאני זהב הוקצבו לגלימות הרואסא.

9 תאפו תחיריר דפטר מס' 289 עמ' 141, 157.

השלטון העות'מאני או נציגיו המקומיים, היינו מוצאים סימנים לתהליך זה במסמכי הסג'ל או בתעודות עות'מאניות אחרות. אך עד כה לא נתגלה מידע כלשהו בעניין זה. עובדה זו מעידה על האפשרות שהרואסא אכן נבחרו בתוך הכפרים, ואחר כך אישרו השלטונות את הבחירה.

הראיס ותפקידו

לראיס היה תפקיד מרכזי ביחסים הקבועים בין נציגי השלטון העות'מאני לאיכרים; הוא היה אחראי לגביית המסים, ומדובר הן במסים על דגנים, שמן-זית וכיוצא באלה והן במס-הגולגולת שהוטל על לא-מוסלמים, הג'זיה. לעתים היה עליו להשלים את חלקם של איכרים שלא יכלו לשלם את מסייהם במועד והם החזירו לו את חובם מאוחר יותר. הוא גם היה ערב לחוב המסים של איכרי הכפר שתחת מרותו ולכן נבחר הראיס מקרב האיכרים העשירים או המקורבים למשאבים חשובים בכפר.

הרואסא היו אחראים על התשלומים השנתיים למושל הסנג'ק, לסיפאהים, שהחזיקו בתימארים (חלקות הכנסה), ולמנהלי הווקפים השונים שנהנו מהכנסותיהם של כפרים מסוימים. בדרך-כלל האחראיות והנטל נתחלקו בין רואסא אחדים. באבר-דיס, למשל, התחלקו שני רואסא שווה בשווה במכסת הדגנים שהיה עליהם לתת לווקף.¹⁰ בכפר רמון התחלקו שלושה רואסא בחוב המסים לנסוח צ'איש (שליח) שהיה לו תימאר בכפר,¹¹ ושנה וחצי לאחר מכן, התחלק חוב חדש לנסוח בין ארבעה רואסא באותו הכפר;¹² מספר הרואסא בכל כפר לא היה אפוא קבוע. חלוקת החובות בין הרואסא לא היתה תמיד שווה. לדוגמה, 200 מֶד (כמות נפח) החיטה והשעורה שהיה על אנשי עין-כארם לתת לווקף נתחלקו בין שלושה רואסא לשלושה חלקים לא שווים: 84.5 מֶד, 50 מֶד ו-65.5 מֶד.¹³ בכפר דיר-עמאר הוטל על שני הרואסא לשלם למושל הסנג'ק 51 סולטאני (מטבע זהב) מן המעשר, על האחד הוטל לשלם 31.5 סולטאני ועל האחר 19.5 סולטאני.¹⁴

לפי הסקר העות'מאני של סנג'ק ירושלים משנת 1560, היתה האוכלוסייה הנוצרית בבית-לחם גדולה מן המוסלמית ב-40 אחוזים.¹⁵ במסמך בסג'ל משנת 1555, צויין ששלושה רואסא מוסלמים מבית-לחם היו אחראים על שליש מן ההכנסות שהגיעו למושל הסנג'ק מן הכפר ושני רואסא נוצרים היו חייבים בשני השלישים האחרים.¹⁶ חלוקת נטל המסים התאימה לחלוקת האוכלוסייה בכפר.

תפקידו של הראיס העמיד בפניו הזדמנויות לא מעטות לחזק או לקדם את מעמדו הפרטי. בדצמבר 1555 באו שלושה נכבדים ('אעיאן') מן הכפר לטרון לפני הקאדי של ירושלים כדי להתלונן על התנהגותו של ג'עואן ב. חמידה, ראיס לשעבר בכפר. לטענתם, בזמן כהונתו הידרדר

10 סג'ל, כרך 28, עמ' 257, 287.

11 סג'ל, כרך 27, עמ' 355.

12 סג'ל, כרך 28, עמ' 281.

13 סג'ל, כרך 28, עמ' 309. מד הוא מיכל למדידת דגנים. 72 מֶד = ג'רארה אחד, והג'רארה של ירושלים שווה ל-3 ג'רארה של דמשק. הערכת הג'רארה הדמשקאית היא כ-200 ק"ג. ראה: ב' לואיס, 'מחקרים בארכיונים העות'מאניים', עלי הסטוריה, ירושלים 1988, עמ' 92.

14 סג'ל, כרך 27, עמ' 169.

15 תאפו תחריר דפתר מס' 516, עמ' 64.

16 סג'ל, כרך 30, עמ' 119.

הכפר ארטס

מצב הכפר והן הכפריים והן המושלים נפגעו ממעשיו. ג'עואן נעצר על-פי בקשתו של פקיד הווקף, שנהנה מהכנסותיו של הכפר, מתוך חשש שהוא עלול להרוס את הכפר כולו. שלושת הנכבדים שהתלוננו מונו לתפקיד רואסא, וג'עואן הודח מתפקידו. השלושה קיבלו על עצמם את האחריות לעיבוד תקין של אדמות הכפר ועברו לתשלום מסודר של המסים.¹⁷

מינוי זה של רואסא על-ידי הקאדי עומד בסתירה להצעה שהעלינו לעיל ולפיה הרואסא נבחרו על-ידי בני הכפר, אך זהו מקרה יוצא-דופן. הפקיד היה מודאג לגבי מצבו של הכפר ובחר בשלושת הנכבדים כרואסא, כי הוכיחו את נאמנותם בבואם להתלונן על אחד מבני הכפר. יש להניח שבדרך כלל בעיות פנימיות של הכפר נפתרו בתוכו פתרון מקומי ככל האפשר, הן כדי לחסוך בהוצאות והן להימנע מן הסיכון שבפנייה לקאדי. בבדיקת כרכי הסג'ל של 15 שנה לא מצאנו עדות נוספת לפנייה דומה אל נציג השלטון.

מקור הראיס

אזכורים לא מעטים מעידים על קיומם של מנהיגים כפריים רשמיים, באזור הרחב יותר של סוריה וארץ-ישראל, הרבה לפני הכיבוש העות'מאני. לראיס היה מקום חשוב מאוד גם בארגון הפנימי של הערים בתקופת השלטון הסלג'וקי.

קלוד כאהן מזכיר את הראיס בסוריה הכפרית בתקופת שלטון הפרנקים, ומזהה אותו כנכבד

אשר מונה על-ידי הסיניור (seigneur) להשגיח על כל מערכת השיפוט בתוך קבוצתו. מערכת שיפוט זו היתה מבוססת על מנהגים מקומיים, ועסקה בעניינים חברתיים, מקצועיים ודתיים ובסכסוכים בעיר או מחוצה לה, בכפרים.¹⁸ אבן תימיה, במאה הי"ד, הזכיר את רואסא אל-קורא, ראשי הכפרים, ברשימת בעלי תפקידים, ואמר שהם 'דהאקין' (ביחיד: דהקאן), אנשים בעלי רכוש.¹⁹ נג'ר, היסטוריון ומחבר אנציקלופדיה מן המאה הי"ד, הביא רשימה של תפקידי הראיס, ואלו כללו סגירת האדמות המעובדות לפני הקציר כדי להעריך אותן למיסוי וכן השגחה על הקציר, הקטיף, הדיש וכו'.²⁰ פעולות אלו היו גם מתפקידי של הראיס בתקופה העות'מאנית. בתעודות הממלוכיות מתחילת המאה הי"ד, שנתגלו בחרם אש-שריף בירושלים,²¹ נזכרים ראשי כפרים, אשר נטלו על עצמם לעבד את אדמות הכפרים שלהם, הבטיחו למנוע הפרעות וגם לקחו על עצמם חובות לשלטון בטובין ובכסף.²² בתעודה מסוף המאה הי"ד מצוינים שמותיהם של שלושה כפריים, כל אחד מכונה 'ראיס' וביחד 'הרואסא מן הכפר נובא [באזור חברון].'²³ גם אזכורים מן התקופה העות'מאנית באים לחזק את הטענה שהראיס לא היה משרה עות'מאנית מקורית. הגמול שקיבל הראיס הוגדר בסג'ל כגמול המגיע לו 'לפי המנהג הקדום'. הרבה סכסוכים בסג'ל נפתרו על-ידי הפניה ל'מנהג קדום'. קשה להוכיח ש'קדום' מתייחס דווקא לתקופה קדם-עות'מאנית, אך מנקודת המבט של הדור הראשון לשלטון העות'מאני, 'קדום' עשוי בהחלט להצביע על מנהג ממלוכי שגורתי.

חוסר ההתייחסות אל הראיס בסג'ל, למעט אזכור תוארו, מצביע אולי על התעלמותם של העות'מאנים מכל מה שקשור לארגון תפקיד זה בכפרים. לפי מספר התעודות בסג'ל המתייחסות לענייני הכפרים בתקופה זו, נראה שהקאדי היה עסוק במידה מסוימת במה שהתרחש מתוך לעיר. אם הארגון הפורמלי של מנהיגות הכפר (הריאסה) היה דבר שנוסד על-ידי העות'מאנים, היינו מצפים למצוא עדות כלשהי לעובדה זו בסג'ל, אך, כאמור, רק התואר מופיע, ואין מקום שבו מתואר ארגון התפקיד או פרטיו.

באוסף הפירמאנים העות'מאניים הנוגעים לענייני מינהל, אין אף לא אחד העוסק בתפקיד הראיס. לפעמים הוזכר הראיס בטקסט של פירמאן מסוים אך זאת רק משום שהפירמאן מצטט את דברי המכתב או התלונה שעליהם הוא בא להשיב. כך, למשל, השימוש במונח בפירמאן שמדבר על הכמרים והרואסא בכל רובע וכפר, שתפקידם היה להביא את רשימות מס-הגולגולת למושל.²⁴ פירמאן אחר מדגיש יותר שתפקיד הראיס לא היה מוכר לשלטונות באיסתנבול. הסולטאן שלח פקודה בעניין פלאחים מורדים באזור שכם, וציווה שמנהיגיהם ('מקדם') ייעצרו. בתשובה

18 ראה: G. Cahen, 'Notes sur l'histoire des croisades et de l'Orient Latin, II. Le régime rural syrien au temps de la domination franque', *Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg*, 29 (1951), pp. 304, 306-307.

19 תקי אל-דין אחמד אבן תימיה, אסיסאסה אש-שרעייה פי אצלאלח אר-ראעי ואר-רעייה, בירות 1966, עמ' 3.

20 אחמד ב. עבד אל-והאב אל-נוויר, נהאית אל-ארב פי פנון אל-ארב, ח, קהיר 1923-1942, עמ' 257-258.

21 רשימה מלאה של התעודות הללו ראה: D. Little, *A Catalogue of Islamic Documents from the Al-haram as Sarif in Jerusalem*, Beirut 1984.

22 מצוטט אצל: M. Burgoyne, *Mamluk Jerusalem* London 1987, p. 67. בורגין משתמש רק בתואר כאנגלית 'headman', אך ניתן להבין שמדובר בראיס.

23 ליטל (לעיל, הערה 21), עמ' 203.

24 סג'ל, כרך 32, עמ' 32: [בתורכית] 'והר מהללה והר קריהנין פפסלרין וראיסלרין גתרוב'.

לפירמאן הסביר מושל הסנג'ק שלמורדים 'אין מנהיגים קבועים [אבל] לכל כפר יש ראש [=ראיס] אחד או שניים'.²⁵ המושל המקומי היה צריך להסביר אפוא לסולטאן את עקרון הארגון המקומי. לעומת זאת, חיים גרבר מצא שבאזור בורסה באנטוליה, למשל, למרות האופי הקבוצתי או השיתופי של הכפרים שם, כהגדרתו, 'מידה רבה של עצמאות ואוטונומיה קהילתית לא קיבלה תמיכה ממנהיג אחד חזק, בין אם כיהן באופן פורמלי או בלתי פורמלי'.²⁶ אף-על-פי ששיטת התימאר העות'מאני הוחלה באזור סוריה וארץ-ישראל זמן קצר לאחר הכיבוש העות'מאני, נראה כי בתחילה לא חוללו העות'מאנים שינויים רבים בארגון הפנימי של הכפר, מלבד הסדרת עיבוד הקרקע והבטחת תשלום המסים. הם שאפו לתפקוד יציב וללא-בעיות של המינהל הכספי, וקשה להאמין שהיו מקימים מנגנון חדש לגמרי ברמת הכפר. נראה כי במקום זאת נהגו העות'מאנים בארגון הכפר כשם שנהגו בסוגים מסוימים של מיסוי — הם הכלילו את הארגון הקיים לתוך המערכת הגדולה יותר שלהם בניהול מחוז דמשק. מתברר, אם כן, שראיס אל-פלאחין היה דמות קבועה בהתארגנות הבסיסית של הכפר באזור זה. הוא היה בעל מעמד מרכזי ומכריע בניהול הכפר, בזכות תפקידו כנציג האוכלוסייה המקומית במגעים עם נציגי השלטון העות'מאני. עבודה זו דנה בדמותו של הראיס בארץ-ישראל במאה ה־17. אין לנו עדיין מידע רב לגבי התפתחות מוסד זה במאות ה־17 וה־18. תפקיד המוח'תאר, יורשו של הראיס, נכנס לתקנון הרפורמות העות'מאניות אשר נערכו בתקופת התנטימאת באמצע המאה ה־19.²⁷ עלינו לזכור שהאוכלוסייה הכפרית התקלאית היתה רוב מוחלט באימפריה בכל תקופותיה, ולפיכך שומה עלינו לבחון כיצד שילבה האימפריה את האיכרים בארגונה הסדיר וכיצד התנהלו ענייני הכפר תחת שלטונה, כדי להעמיק את הבנתנו את פעילות האימפריה כולה.

25 מוהימה דפתר, כרך 29, מס' 504, התעודה הובאה בספרו של אוריאל הד, ראה: U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, Oxford 1960, p. 92

26 H. Gerber, *The Social Origins of the Modern Middle East*, Boulder 1987, p. 41

27 על המוח'תאר ראה את עבודתו הרבה של גבריאיל בר על הארגון החברתי-כלכלי של המזרח-התיכון בכלל, ובמצרים וארץ-ישראל בפרט: G. Baer, 'The Village Shaykh in Palestine', *Fellah and Townsman in the Middle East*, London 1982, pp. 107-145

דפוסים דמוגרפיים בגיוס לצבא העות'מאני – סקר בנפת חברון (1914-1917)

בירון ד' קנון

מנקודות מבט אחדות אנו מכירים כיום היטב את ההיסטוריה המדינית והצבאית הרגילה של סג'ק ירושלים במהלך שנותיו האחרונות של השלטון העות'מאני. נערכו כבר מחקרים על קרבות שהתנהלו באזור במלחמת העולם הראשונה ועל תנאי שכיתות-הגשק שלאחריהם, אך הכנת התנאים החברתיים והכלכליים ששררו באזור במהלך המלחמה נותרה מוגבלת. מובן שידיעותינו בנוגע לארץ-ישראל המנדטורית שלאחר 1919 מגוונות הרבה יותר; זאת הודות למאמצי מלומדים להשלים את הגוף העיקרי של היסטוריה מדינית על-ידי חקירת השתנות התנאים החומריים והתנאים החברתיים המקומיים בארץ בתקופת המלחמה.¹

בעבודה זו, שאינה מתיימרת להיות פסקנית, נעסוק בבדיקה כמותית של השפעות מדיניות הגיוס העות'מאנית בשנות מלחמת העולם הראשונה. השפעות אלה הורגשו, ללא ספק, בכל אזורי המשנה של סוריה, אך במסגרת זו נצטמצם באוכלוסי 15 הרבעים של חברון ו-13 הכפרים בנפת חברון. נעסוק בתיעוד נתונים כגון מספרים מוחלטים של מגויסים לשירות פעיל בנקודת זמן אחת או יותר בשנים 1914-1917. מעיון במקורות העומדים לרשותנו עולים מספר דפוסים סטטיסטיים ברורים פחות או יותר, כגון: רמות גיוס בשנים שונות, מספר שנות שירות חובה פעיל וכו'. מעבר

* המאמר הוא חלק מתורגם (על-ידי רבקה גוטליב) ומעובד (על-ידי ורדה לגרד) של מאמר מתוך ספר יובל לכבודו של פרופ' הורוויץ: B.D. Cannon, 'Local Demographic Patterns and Ottoman Military Conscription: A Preliminary Survey of the Hebron District in Palestine, 1914-17', in: Reeva S. Simon (ed.), *The Middle East and North Africa: Essays in Honor of J.C. Hurewitz*, Columbia University Press, New-York-Oxford 1990, pp. 41-70. המאמר המקורי כולל 6 טבלאות נוספות העוסקות בהתפלגות המגויסים בשנים 1915-1917 לפי קבוצות גיל ולפי גודל משפחתם.

המחבר מבקש להודות למרכז ללימודי המזרח-התיכון באוניברסיטת יוטה (The Middle East Center, University of Utah) על העזרה המחקרית שקיבל באיסוף הנתונים הגולמיים למאמר זה. כל המקורות הראשוניים, שהעמיד לרשותנו ביד רחבה אוסף המיקרופילם של החברה הגינאלוגית של יוטה (The Genealogical Society of Utah [=UGS] Microfilm Collection), נלקטו במקורם בגנזך המדינה של ישראל. מטרת המחקר לא היו יכולות להיות מושגות ללא העמל הרב שהשקיע בסרטי המיקרופילם מר אולה (S.M. Safi Ullah), תלמיד-מחקר בתוכנית המרכז שלנו. ותודה לעוזרת קרובה יותר, העלמה קלוטילד ס' קנון, שתרגמה אלפי תאריכי לידה לפי מניין ההגירה לגילאים מקבילים בשנים 1915-1917.

1 להלן מבחר דוגמאות חשובות של עבודות נרחבות בהיסטוריה של חקופת המנדט, העוסקות בשאלות חברתיות וכלכליות מקומיות: K. Stein, *The Land Question in Palestine, 1917-1939*, Chapel Hill 1984; Y. Miller, *Government and Society in Rural Palestine, 1920-48*, Austin 1985.

בירוק ד' קנן'

לכך, נעסוק בהצלבת אסמכתות סטטיסטיות כדי להעלות שאלות של פרשנות לגבי רמות השפעה יחסיות, שהיו עשויות לנבוע מהגיוס לצבא העות'מאני.
א. אילו קבוצות-גיל הושפעו מן הגיוס יותר מכל ובאילו שלבים במשך 4 שנות הפעילות המלחמתית של הצבא העות'מאני בארץ-ישראל?
ב. האם היה פיזור אחיד של ההשפעות בין ערים וכפרים שונים, או שמא מתגלים סימנים של הבדלים סטטיסטיים, למשל, בין העיר חברון עצמה לבין העורף הכפרי שלה, או בין כפרים גדולים לקטנים? הבדלים כאלה עשויים לעורר שאלות לגבי מעמד התיווך של הרשויות הפוליטיות המקומיות — שיחיים של רובעי חכרון השונים, מוח'תארי כפרים 'בעלי השפעה', וכיוצא באלה.
ג. באיזו מידה אפשר לשאוב רמזים בעלי ערך היסטורי לחקירת השפעת הגיוס לצבא העות'מאני גם מגורמים אחרים, כגון: גודל משפחה, גיל, פריסת מגויסים בני אותה משפחה, או הבדלים כלכליים משוערים (עיר לעומת כפר, גידולים עיקריים וכו')?

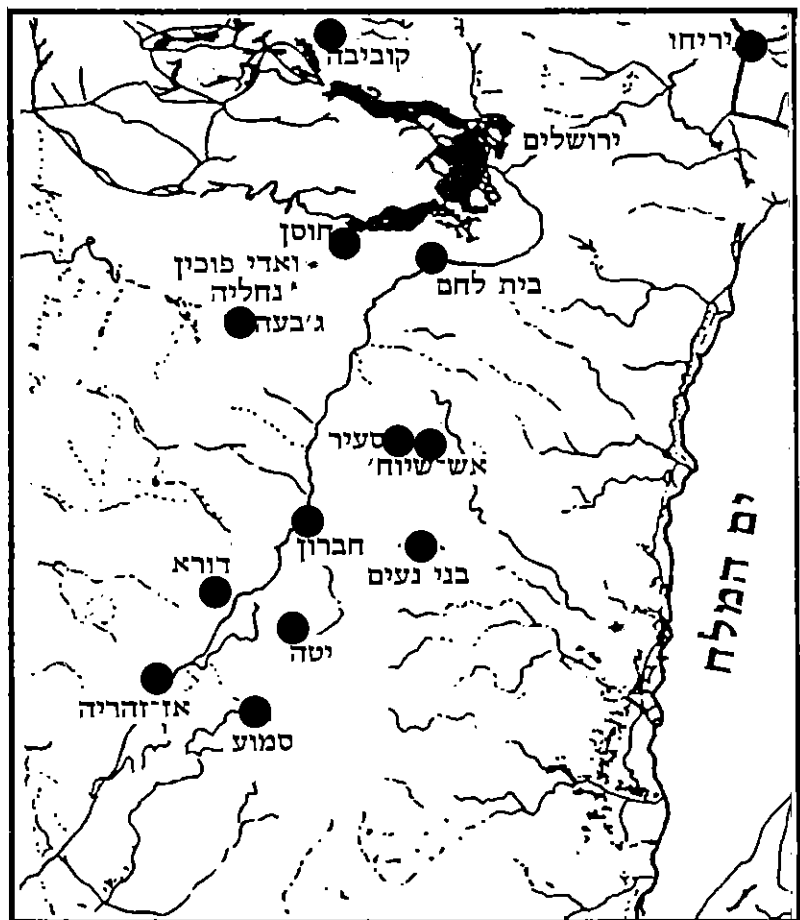
רקע כללי

אשתדל להמעיט, ככל האפשר, בהערות מקדימות לגבי הרקע ההיסטורי והמקורות למחקר זה, ולהתרכז בעיקר בניתוח הנתונים הסטטיסטיים שנאספו.
ברור שנושא זה הוא חלק מנושא רחב הרבה יותר — היערכות החיל העות'מאני החמישי באזורי מפתח שונים של ולאית דמשק, פרק היסטורי מורחב זה כבר נחקר באופן יסודי כנושא בעל עניין צבאי גרידא, שאיננו נוגע בהכרח להשפעה הסוציו-אקונומית של שנות המלחמה על האוכלוסייה המקומית.²

בקיצור נמרץ, החיל החמישי הם הכוחות שפעלו בשתי הפעולות הצבאיות העיקריות שנגעו לסנג'ק ירושלים — התקדמות הכוחות העות'מאניים בשנת 1915 אל אזור תעלת-סואץ, וכמובן, הקרבות שניהלו בשנת 1917 הבריטים וכן כוחות בהנהגת ההאשמים, ואשר הסתיימו בירושלים ובדמשק, בהקבלה. חיל זה היה אמור להיות כפוף לרפורמה 'על הנייר' שביצע סרעסכר חוסין עוני פאשא בשנת 1869. תוכניתו של עוני פאשא היתה בעיקר עדכון של חוק התנוימאת הצבאי של עלי ריזא פאשא משנת 1843. על-פי חוק זה נקבע כוח ניזאם (סדיר) קבוע, שאליו נוספו בעת גיוס כללי כוחות רדיף (חיל מילואים) ומוסתחפז (חיל-מצב), שהיו בערך שווים בהיקפם. בבואנו לבחון את פעולות הגיוס לשורות הניזאמי, שערך החיל החמישי בקרב האוכלוסייה המקומית בתקופה שבין 1914 ל-1918, הרבר החשוב ביותר מבחינתנו הוא קטגוריית הגיוס החדשה שהנהיג עוני פאשא בשנת 1869.³ קטגוריה זו הורכבה מבחינה טכנית ממגויסים שכבר סיימו תקופת שירות מופחתת בת

2 דיון בארגון של הצבא העות'מאני במהלך מלחמת-העולם הראשונה, ובכלל זה ניתוח מפורט של המבנה הפיקודי של החיל החמישי, אפשר למצוא בשני כרכים לפחות, מתוך הקובץ הענק, *Birinci Dünya Harbinde*, *Türk Harbi*. I: NCI CILT. Ankara 1970; III: NCI CILT. Ankara 1971. הדיון הקצר שלי להלן ברפורמות קודמות — שנועדו, לפחות מבחינה טכנית, להגדיל את הסטטוס של מגויסים מהפרובינציות בתוך הגוף העיקרי של החיל החמישי — מבוסס על עבודה לשם קבלת התואר מ.א. שלא פורסמה, ראה: R. F. Zeidner, 'The Ottoman Army in the Nineteenth Century', Princeton 1964. אני מודה לקולונל (מיל.) זיידנר (או קפטן) מצבא ארצות-הברית, שהואיל לתת לי עותק של עבודתו.

3 זיידנר (שם), עמ' 164-165.

יישובים עיקריים בנפת
חברון

4 שנים, אך במשך השנתיים הבאות עדיין היו חייבים להיענות מיד לקריאה לשוב לשירות פעיל. קטגוריה זו נוצלה, מן הסתם, בצורה שונה במקצת בתקופת מלחמת-העולם הראשונה, לשם גיוס חיילים בהתראה קצרה מאוד. חיילים גויסו לתקופה קצרה — אף של שנה — ומיד עם שחרורם נקראו בני-משפחה אחרים להתייצב לשירות צבאי. למעשה, פרקי שירות קצרים היו כה שכיחים עד שאפשר להניח כי מגויסי חברון לא היו משולבים בצורה מלאה בארגון הניזאמי של החיל החמישי. לפיכך, נכון יותר לראותם בתור חיל מילואים פעיל אד-הוק, אף-על-פי שקטגוריית גיוס כזאת לא היתה קיימת באופן רשמי בתחיקה העות'מאנית.

אני מניח שגיוס כוחות מילואים מקומיים היה תלוי לא אחת בהערכת המפקדים — במקרה זה מפקדי החיל החמישי — לגבי גודל התוספת בכוח-אדם שהיתה דרושה להם, אם לתפקידים שגרתיים של חיל-מצב ואם לקרבות ממש. בנפת חברון יש לפנינו מקרה ברור של גיוס אד-הוק לשירות פעיל בתקופת מלחמת-העולם הראשונה. יתרה מזאת, התיעוד ממקור ראשון העומד לרשותנו בנפה זו מזמין נסיון לבדוק באופן כמותי את תגובות הערים והכפרים באזור לתביעות הגיוס. מכיוון שבאזור הר-חברון עוברים קווי תחבורה עיקריים בין ירושלים לבאר-שבע, יש להניח שהעיר חברון והכפרים הקשורים אליה הפכו זירת היערכות עיקרית, אם לא לפעולות צבאיות ממש. הרי בוודאי להכנת כוחות וציוד לשם פריסתם בחזית דרום-סוריה. מספר ערים עיקריות לאורך

למעלה: תעשיית זכוכית
ביתית בחברון. משמאל:
ייצור אבקת שריפה
במערות בית גוברין

הדרך לבאר-שבע – במיוחד אד-זאהריה (ע/כ 24 בטבלאות להלן) – שימשו, מן הסתם, מקורות לגיוס אנשים לאיוש חילות-מצב שנמצאו צפונה לחברון (למשל, בית-לחם). אי-אפשר גם להתעלם מתפקידם של בני יישובים אלה כספקי סחורות ושירותים חיוניים – ביגוד, עורות מעובדים ואבזרי סייטות. החזקת כוח עבודה אזרחי מספיק להבטחת מעורבות פעילה בפעולות הקשורות לצבא היתה בוודאי אחת הדאגות העיקריות של המועצות המקומיות (מג'אלס) ושל מח'תארי הערים הגדולות, גם אם לא שכנו ממש על הדרך הצפונית-דרומית (למשל; דורא, יטה. אש-שויוח, סעיר וכו').

מצבם של כפרים בינוניים (להלן: קטגוריה ב') וקטנים (קטגוריה ג') היה שונה לגמרי ממצבן של הערים הגדולות (קטגוריה א'). יכולתם של יישובים קטנים לגייס מספר רב של אנשים לשירות בצבא היתה, מן הסתם, פחותה. יתרה מזאת, יש להניח שמיקומם של יישובים אלה במחוז הרי יהודה עשה אותם בלתי-נגישים באופן יחסי, ולכן היו מנותקים מהרשת להספקת סחורות ושירותים, שהעניקה לערים הגדולות תפקיד לוואי אזרחי חשוב בשנות המלחמה. יתר-על-כן, יש לשער שהתמקדות הכפר בחקלאות זעירה פירושה ייצור לצריכה מקומית יותר מאשר לשיווק במקומות אחרים בסנג'ק. דבר זה מצדו חייב החזקת צעירים כשירים לביצוע העבודות הקשות – חריש באדמה העיקשת, טיפול בטרסות החקלאיות, וכן הלאה. באיזו מידה ישימים היבטים כלליים אלה ביחס לארגון הסוציו-אקונומי של ערים קטנות וכפרים קטנים בנפת חברון נברר כשנבוא להעלות השערות ראשונות מן הנתונים הכמותיים שלהלן.

כל המקורות הראשוניים המצוטטים במחקר זה כלולים בקובץ רשימות הנופוס הנמצא כנגזן המדינה. לרשות מחקר זה הועמדה כמות עצומה של עותקי מיקרופילם של רשימות סטטיסטיות, אך רק מיעוטן הכילו עדויות על גיוס לצבא בסנג'ק ירושלים. בחירת הרשימות של חברון היתה הגיונית לא רק בשל הרצון להתמקד באזור שבו שוכנת עיר חשובה ויש מרחב עורף נכבד, אלא מפני שהחומר על חברון ענה באופן המושלם ביותר על דרישותינו. רשימות כאלה שרדו, אמנם, גם ממחוז ירושלים ורמאללה ומעזה, אך הן מתייחסות לתקופה שונה מזו שאנו עוסקים בה (1885-1878 לגבי ירושלים, 1906-1907 לגבי עזה). ואילו רשימות חברון מתייחסות בדיוק לשנות המלחמה, 1914-1918.⁴

ולבסוף, אומדני רמות האוכלוסייה היחסיות – אם לגבי חברון עצמה או לגבי הכפרים שסבבו אותה – מבוססים על רישומי משפחות עם יוצא צבא אחד או יותר, שנעשו בעצם הימים ההם. כל האסמכתות הכמותיות האחרות לגבי התנאים החומריים הכלליים, שהושפעו אולי ממדיניות הגיוס העות'מאנית (למשל, היקף אדמות כפר מעובדות, גידולים עיקריים וכו'), נלקחו מחיבור סטטיסטי מאוחר יותר, משנת 1940. השימוש בחומרי-משנה כאלה מאפשר מידת-מה של הצלבת מקורות סטטיסטיים לשם עיון היסטורי; אינני ערב לדיוקם של המקורות, ואיני מתיימר לומר שהערות אינדוקטיוויות 'מוכיחות' קיומה של השפעה שונה ומיוחדת מכפר לכפר או מעיר לעיר.

4 פרופ' ע' שמלץ במאמרו שדלהלן עמד על כך שפנקסי גיוס נשתמרו בעיקר מנפת חברון. ראה: U.O. Schmelz, 'Demographic Research of the Jerusalem and Hebron Regions Toward the End of the Ottoman Period', D. Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jerusalem 1985, pp. 363-371. ההיסטוריונים צריכים להשלים עם מגבלה זו, אולם שמתי לב שישנם לפחות אי-אלה פנקסים מירושלים ועזה. הדבר עשוי לשפר את התמונה הסטטיסטית-דמוגרפית המתקבלת ממחקר זה וממחקרים אחרים שהתבססו רק על התיעוד מתברון. על התנאים החברתיים והמשקיים בכלל בחברון בשלהי המאה ה-19, כולל מפה מפורטת של רובעי העיר, ראה: Y. Karmon, 'Changes in the Urban Geography of Hebron During the 19th Century', M. Maoz (ed.), *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Jerusalem 1975, pp. 70-86.

חברון וערי הנפה שלה: מצב הגיוס לצבא בשנת 1914

מתאריך התחלתי בלתי-מוגדר ועד לשנת 1918 ניהל הממשל העות'מאני בסנג'ק ירושלים רישום מדוקדק של גברים מקומיים בגיל צבא ב-15 רבעים עירוניים בחברון ולפחות ב-31 עיירות או כפרים בסביבתה (להלן יצויגו אלה לשם קיצור בתור ח 1-15 רעכ 1-31, בהתאמה). בשני הרבעים הגדולים ביותר בחברון גופא, קזאזין ומשארקה, נרשמו בראשון גברים מ-276 משפחות, ובשני – גברים מ-262 משפחות. ברבעים קטנים, כגון: דראויש וסוכנאג', היו רשומים גברים מ-10 עד 12 משפחות. ואילו הרובע היהודי נמצא בין שני הקצוות הללו, ובו 91 משפחות. גם הכפרים במחוז חברון נחלקו ל-3 קטגוריות ברורות למדי, החל בציבורים קטנים מאוד של 5 עד 30 ומעלה משפחות רשומות, ועד לכפרים גדולים למדי, כמו: דורא (505 משפחות) וְיִטָּה (189 משפחות). למרות קשיים בזיהוי המיקום המדויק של מספר כפרים קטנטנים, הרי מכוח סיווגם לקטגוריה ג' הם מייצגים גורם חשוב מאוד לניתוח הכולל במאמר זה. אין ספק שאנשים שגויסו מכפרי לוויין כאלה היו כוח עבודה חקלאי, בעוד מגויסי חברון – ולא רק הם אלא גם אלה שבאו מכפרים גדולים עם 100 משפחות ומעלה – סביר יותר להניח שעסקו בענפי משנה מגוונים יותר של המשק המקומי. גודלן היחסי של המשפחות הוא גורם חשוב לא פחות ממספרן, כשבאים לאמוד את שיעורי השפעת הגיוס על כפרים ורבעים עירוניים. במשפחות גדולות (5 זכרים ומעלה) השמות ותאריכי הלידה של זכרים רשומים מגלים במרבית המקרים דפוסי-קירבה אנכיים ואופקיים. כך, למשל, אפשר לזהות אחים בני דור מבוגר (בני 40 עד 50), שכל אחד מהם רשום בנפרד בראש רשימת בניו. לחלק נכבד מהגברים הצעירים הכלולים ברשימה משפחתית 'כוללת' יש, אפוא, שתי מערכות קירבה, נוסף לזיקות הברורות של אב-בן, אח-אח; הם עשויים להיות אחיינים או דודנים של אנשים אחרים, הנמצאים באותה רשימה משפחתית. קטגוריית גודל המשפחה הגדולה ביותר המשמשת במחקרנו כוללת כמה וכמה משפחות מורחבות כאלה. הנחתי היא שסטטוס של שותפות במשפחה מורחבת היה כרוך בפעילות כלכלית משותפת. מן הסתם בביצוע עבודות חקלאיות בחלקות הגדולות יותר. ובדומה לזה, סטטוס של משפחה קטנה עשוי לרמוז על תלות גדולה בכל בן משפחה להכנסות ביצוען של מטלות חקלאיות בידי כוח-אדם 'דל', כמו במקרה של משפחות עם שני זכרים רשומים בלבד (בדרך-כלל אב בן 45-50 ובן בוגר צעיר אחד). ההנחות הכלליות שיועלו לגבי ההשפעות היחסיות של הגיוס לצבא העות'מאני בעת מלחמה ינסו אפוא להתייחס לשאלת השפעת הגיוס על תנאים משקיים בסיסיים כאלה.

ראשית, יש לציין את רמות הגיוס העות'מאני בנפת חברון בשנת 1914. למרות דלות הנתונים מרשימות 1914 (אין בהן מידע על העיר חברון גופא, והן מכסות רק 24 מתוך 31 הכפרים שנחקרו כאן),⁵ החומר ששרד מראה שבירוב המקרים ככולם גיוס 1914 לא הגיע אף ל-50 אחוזים מהרמות של 1915 (ראה טבלה 1). בכפרים יותר קטנים, כגון: עקור (עכ 8) וכדנא (עכ 19), לא היה כנראה שום נסיון רציני לגייס אנשים לצבא בשנת 1914. אין ספק שכך היה בבני נעים (עכ 26), אחד מאזורי נפת חברון, שאוכלוסייתו היתה בעיקר שבטי בדווים. למרות העובדה שבאזור זה היתה רשומה אוכלוסיית זכרים גדולה (וזכרים רשומים 353; להלן: ז"ר), הוא לא סיפק לצבא העות'מאני ולו חייל אחד בשנה הראשונה למלחמה.

5 הנתונים המופיעים בטור הראשון בטבלה 1 לקוחים מרשימה מס' 195A, שהיא פריט מס' 6 ב: UGS Israel Film 1212795. רשימות אחרות מסדרת ישראל ששימשו להכנת הטבלאות 1-3 היו מס' 203/204 (סרט 1212796) ומס' 236/237 (סרט 121802).

טבלה 1: סך הגברים בשירות צבאי מעיל בשנים 1914-1917

מקום		1914		1915		1916		1917	
		ז"ר *	%	%	%	%	%	%	
א. העיר חברון (ח)									
1	דראווש	54	**	—	4	7	12	11	20
2	בני דאר	366	**	—	42	11	69	70	19
3	קישון	525	**	—	137	26	117	120	22
4	משאקה	895	**	—	95	11	190	182	20
5	עקור	60	**	—	9	15	16	18	30
6	הרובע היהודי	241	**	—	30	13	38	49	20
7	סוכנאג'	15	**	—	99	13	166	166	23
8	אש-שיח'	735	**	—	99	13	166	166	23
9	מדרסה	114	**	—	19	17	24	27	24
10	עקאבה	585	**	—	78	13	116	110	19
11	קזאזין	872	**	—	143	16	338	166	19
12	ח'רשיה	218	**	—	26	12	47	41	19
13	קלעה	425	**	—	64	15	79	85	20
14	מחתסבין	311	**	—	42	14	60	78	25
15	סואבנה	680	**	—	79	12	119	124	18
ב. עיירות המחוז וכפרים (ע"כ)									
1	בית עיטאב	273	7	2.5	26	10	38	38	14
2	אלאר	84	**	—	17	20	19	22	26
3	ראס אבו עמאר	133	**	—	10	7	30	32	24
4	חוסן	131	**	—	17	13	31	28	21
5	נחליה	92	**	—	19	21	11	23	25
6	ג'רש	36	2	5.5	7	19	9	11	30
7	בסלה	22	**	—	14	15	18	20	22
8	עקור	42	1	2.0	9	19	11	10	21
9	דיר אש-שיח'	54	0	0.0	7	13	14	14	26
10	דיר אל הוא	43	3	6.9	7	16	9	8	19
11	סופלא	16	0	0.0	1	6	5	5	31
12	ואדי פוכין	43	**	—	7	16	9	11	26
13	ג'בעה	37	**	—	5	14	7	10	27
14	בית ג'יבין	297	13	4.3	35	12	56	58	20
15	שוובכיה	127	9	7.0	23	18	29	28	22

* ז"ר — זכרים רשומים.
 ** אין נתונים.

מקום		1914		1915		1916		1917	
	ז"ר	%		%		%		%	
16	דיר נחם	104	8	7.6	21	20	23	22	28
17	זכרין	222	7	3.1	37	17	48	22	45
18	דיר אד-דובן	100	6	6.0	14	14	21	21	24
19	כדנא	85	0	0.0	7	8	20	24	16
20	דורא	1912	120	6.2	249	13	337	18	335
21	אש-שיוח	244	10	4.0	29	12	57	23	60
22	יטה	729	41	5.6	86	12	163	22	164
23	סמנע	543	18	3.3	53	10	111	20	107
24	אזיזהריה	698	36	5.2	94	13	133	18	134
25	סעיר	522	36	6.8	56	11	103	20	80
26	בני נעים	353	0	0.0	17	5	59	17	14
27	דורבן	349	27	7.7	64	18	87	25	81
28	בית נטיף	347	38	10.9	92	27	75	22	73
29	זכריה	238	6	2.5	42	18	50	21	53
30	אד-דווימה	882	100	11.3	88	10	128	15	121
31	קוביבה	155	12	7.7	26	17	27	17	29

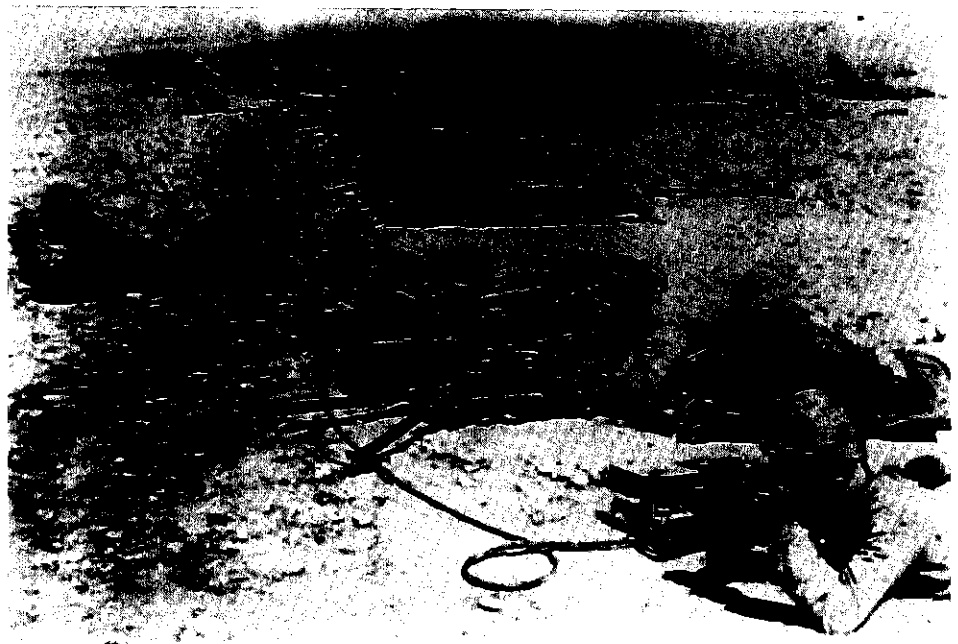
חריג ברור מכלל זה הוא העיר השנייה בגודלה בנפה, אד-דווימה. מספר הזכרים הרשומים בעיר זו לא הגיע למחצית הרשומים בדורא (882 ז"ר לעומת 1,912 ז"ר). אך היא סיפקה בשנת 1914 100 מגויסים. זוהי יחידת האוכלוסין היחידה — בכל שלוש קטגוריות הגודל — ששלחה בשנת 1914 אנשים רבים יותר מאשר בשנת 1915. למעשה, רמת הגיוס בדווימה בשנת 1914 היתה כמעט שווה לזו של 1916, שנת הגיוס המאסיבי ביותר בנפה כולה. ייתכן שההסבר לאנומליה גלויה זאת, כמות כאחרות שיצוינו בהמשך, נעוץ בנסיבות פוליטיות מקומיות מסוימות, שנעלמו ממני. ברמה הכללית ביותר של סידור הנתונים בטבלה 1, אפשר לשאול אם סך-כל אחוזי הגברים שנקראו לשירות צבאי פעיל ומשכי הזמן השונים של חובת השירות מגלים הבדלים רציניים בקרב 5 הקטגוריות של קבוצות אוכלוסין שנקבעו לצורך המחקר (עיר/עיירה או כפר; יחידות גדולות, בינוניות, או קטנות). טבלה 2 מגלמת את הנתונים הללו במטריצה אחת. המציגה לא רק את אחוזי הגברים שגויסו בשנות המלחמה, אלא גם את אחוז האנשים מכל יישוב ויישוב ששירתו שנה שנתיים, או כל 3 השנים ברצף.

בשנת 1915 מתחיל להסתמן באופן ברור בסיס של נתונים להשוואה בין השפעות הגיוס העות'מאני במלחמה על 15 רובעי העיר חברון לבין השפעותיו בערייהשדה ובכפרי הנפה. מטבלת המשנה 1א ניתן לקבל מבט כולל על רמות הגיוס במשך כל 3 השנים. טבלת אחוזי המגויסים בשירות פעיל (מתוך המספר הכולל של גברים שנרשמו במשך 3 שנים) מראה פריסה אחידה למדי של ההשפעה הכללית של הגיוס, וזאת לאחר שיחושבו הממוצעים לגבי כל אחת

חוליות דגל בצבא
העות'מאני

יחידות עות'מאניות
בפעולה

סמוע — ציור של דיוויד רוברטס (1839)

משלוש קטגוריות הגודל (א'-ג') שהוגדרו לצורך פרויקט זה. 6 היישובים הגדולים של המחוז (עכ 22, 23, 24, 25, 30), למשל, תרמו כולן יחד 1,489 מגויסים במהלך המלחמה, כלומר, שיעור גיוס ממוצע של 32 אחוזים מכל הגברים הרשומים. 6 הרבעים הגדולים של העיר חברון עצמה (ח 3, 4, 8, 10, 11, 15) תרמו כמעט אותו מספר אנשים – 1,381 – שהיוו 33.3 אחוזים ממספר האנשים שנרשמו בחלקים הללו של העיר. שיעור כולל זה היה גבוה אך במקצת מזה שנרשם בערייהשדה הגדולות. איוון דומה בין סך הכל הממוצעים המתייחסים למשך כל שנות המלחמה מתגלה לגבי יחידות יישוב טיפוסיות בינוניות וקטנות, בעיר ובכפר.

טבלה וא: אחוזי זכרים רשומים (ז"ר) מגויסים בשנים 1915-1917 (כולל), לפי קטגוריות הגודל א'-ג'

רובעי העיר חברון		ערי הנפה וכפריה	
א. רובע גדול	33.3%	א. יישוב גדול	32.0%
ב. רובע בינוני	29.4%	ב. יישוב בינוני	31.1%
ג. רובע קטן	32.2%	ג. יישוב קטן	33.5%

בשוני גמור מן האמור לעיל היתה בבני נעים רמת גיוס הרבה יותר נמוכה מזו של מרבית הערים, 22%.

מן הראוי גם להצביע על שיעור האחוזים לגבי מספר רבעים יחידים או יישובים, מבין אלה המוצגים בטבלה 2, אשר בולטים וחריגים במידה המעוררת תשומת-לב. למשל ת 3, 5 ו-11. שבהם גויסו 40-44 אחוזים ועוד עיירה אחת בינונית ואחת קטנה, עכ 6, 16. שבהן גויסו 40 אחוזים ואף יותר. אבל אין בכך כדי להצדיק השערה מיוחדת לגבי מהות הסטייה מן האיוון הכללי המוצג בטבלה 1א.

מצד אחר, אם נוציא קטע מן הטורים המתאימים בטבלה 2, אשר יראה מספר שנים רצופות של שירות הוא יספק לנו את הרמז הראשון לקיומם של הבדלים בהשפעת הגיוס העות'מאני במלחמה ביישובים שונים. בהתאם לקטגוריות של גודל ובהתאם לסטטוס עירוני/כפרי, הממוצעים של אחוזי המגויסים בשירות פעיל בשנים 1915-1917, ששירתו שנה, שנתיים או 3 שנים מלאות ברציפות, מראים שהן בחברון גופא, הן בערי הנפה וכפריה, מספר המגויסים שהוחזקו בשירות פעיל במשך כל תקופת המלחמה היה קטן ביותר. עובדה זו חורגת, כמובן, מהתנאים הכלליים של הרפורמה של תקנות הצבא שהונהגה, כפי שצויין לעיל, בממלכה העות'מאנית בשנת 1869, והיא מצביעה על כך שהגיוס לצבא במחוזות היה, פחות או יותר, בעל אופי אד-הוק ומשתנה ממקום למקום.

בִּירוֹן ד' קֶנֶת

טבלה 2: שעור הגיוס ומשך השירות האינרבידואלי בשנים 1915-1917

[illegible]

משך השירות										מקום	
3 שנים		2 שנים		1 שנה		ללא שירות		סך-הכל			
%		%		%		%		%		ז"ר	
10.0	4	41	17	49	20	60	63	40	41	104	דיר נחס
20.0	14	43	30	37	26	69	152	31	70	222	זכרין
16.0	5	42	14	42	14	77	67	33	33	100	דיר אדידובן
8.0	2	64	16	28	7	70	60	30	25	85	כרנא
17.0	86	34	185	49	270	72	1371	28	541	1912	דורא
16.0	13	38	31	46	38	67	162	33	82	244	אש-שיוח'
18.0	42	38	89	44	101	68	497	32	232	729	יטה
14.0	21	48	72	38	57	72	393	28	150	543	סמוע
23.0	44	37	73	40	78	72	503	28	195	698	אוזזהריה
9.0	14	40	59	51	76	71	373	29	149	522	סעיר
1.0	1	17	13	82	62	78	277	22	76	353	בני נעים
27.0	32	40	48	33	39	66	230	34	119	349	דירבן
19.0	26	28	39	53	74	60	208	40	139	347	בית-נטיף
21.0	17	35	28	44	36	66	157	34	81	238	זכריה
9.0	20	29	65	62	137	75	660	25	222	882	ארדווימה
23.0	10	19	8	58	25	72	112	28	43	155	קוביבה

טבלה 2א: אחוזי מגויסים שהשלימו שירות מלא בן 3 שנים,

1917-1915

רובעי העיר חברון		ערי הנפה וכפריה	
א. רובע גדול	20.5%	א. יישוב גדול	15.2%
ב. רובע בינוני	14.0%	ב. יישוב בינוני	19.0%
ג. רובע קטן	8.5%	ג. יישוב קטן	17.9%

חישוב דומה לזה שבטבלה 2א נעשה גם לגבי תקופות שירות של שנתיים ושנה, וזאת על-פי הנתונים בטבלה 2, אך הוא לא פורט כאן. חישוב זה מראה שמרבית המגויסים מנפת חברון – למעלה מ-50 אחוזים בממוצע לגבי כל הקטגוריות בעיר, ו-42 אחוזים בכל המקומות האחרים – שירתו שנה אחת בלבד. ממגויסי בני נעים שירתו 52 אחוזים שנה אחת בלבד, בעוד רק אדם אחד היה מגויס במשך כל תקופת המלחמה.

באופן כללי רואים בכל אחת מקטגוריות היישובים שנבדקו רמה דומה של אחוזי המגויסים לשנה ולשנתיים. ואולם, ברגע שמבודדים את החריגים הבולטים (למשל המקרה של שלושת מגויסי סוכנאג', שכל אחד מהם 'שירת שנתיים'), אפשר לראות הפרש של קרוב ל-11 אחוזים בין שיעור כל העירוניים לשיעור כל הכפריים שנקראו לשרת שנה אחת. כל הקטגוריות של חברון ביחד מסתכמות ב-42 אחוזים, בעוד לגבי 31 ערים וכפרים חיבור כל הקטגוריות של שנה אחת מסתכם ב-52.7 אחוזים. זאת ועוד, השוואה בין רשימות של שירות בן 3 שנים בכל קטגוריות הגודל של ערים וכפרים מגלה גם היא משקל יחסי גבוה יותר לטובת האזור הכפרי.

מדפוס סטטיסטי זה, המבוסס על ממוצעים פשוטים של מספרים מוחלטים, עולה ההשערה כי במשך כל תקופת המלחמה סיכוייהם של תושבי רובעי העיר חברון להיעדר מפעילות משקית רגילה במשך זמן קצר (שנה אחת) היו בסך-הכל גדולים יותר מאלה של כפריים מכל הקטגוריות. מצד אחר, דומה שמספר תושבי העיר שנמשכו להתחייב (כמתנדבים?) לשירות בצבא העות'מאני במשך 3 שנות מלחמה — כמו שאירע לפחות לכמה מהתושבים הכפריים — היה במקרה הראשון הרבה יותר. מן הראוי לבחון גילויים אלה בהתחשב בהבדלים הברורים ביחסי הייצור בין עיירות וכפרים בעלי אופי חקלאי בעיקרו (הנתונים ללחצים של דרישות עבודה עונתיות) לבין ערים, שפעילות המלאכה והמסחר שלהן 'גמישה' יותר.⁶ כמו כן יש להביא בחשבון נתונים מפורטים יותר על הבדלי גיל וגודל משפחה (בין עיר לכפר, בין אוכלוסיות גדולות לקטנות), לגבי כל אחת משנות המלחמה. כל אלה עשויים לתת להשערה שהעלינו כאן צורה ברורה וסופית עוד יותר.

עלייה ברמות גיוס מוחלטות: ניתוח עיר/נפה לפי שנים, 1915-1917

אף-על-פי שבנפת חברון כולה ניכרת בבירור מגמה כללית של עלייה בגיוס אחרי שנת 1915, דומה שבמרבית היישובים – כפריים כעירוניים, קטנים כגדולים – ההשפעה הגדולה ביותר של הגיוס הורגשה בשנת 1916, שנה שבה הפעילות הצבאית הישירה בסנג'ק ירושלים היתה הקטנה ביותר. למעשה, בשנת 1917 חלה ירידה ב-19 מתוך 46 היישובים שנסקרו, ולפיכך ניתן להניח שנפת חברון לא היתה מעורבת אלא באורח שולי בלבד באיזה מאמץ גיוס שאולי התרחש בעת מסעו של אלנבי. אבל אותנו מעניינים בעיקר לא המהלכים הכלליים, אלא המרכיבים הפנימיים של עליות או ירידות בגיוס. הנראים בכל אחת משנות המלחמה.

נתוני טבלה 3 מגלים מגמה כללית של עליית אחוז הגברים הרשומים, שנלקחו לשירות פעיל בשנים 1915-1917. אך יש לשאול (א) האם אפשר לזהות רבעים או ערים שבהם שיעורי העלייה היו גבוהים יותר או נמוכים יותר – מה שעשוי להצביע על 'סידורים' פוליטיים בין מוכתארים מקומיים או מועצות עירוניות וכפריות לבין השלטון העות'מאני, או (ב) אם אפשר להבחין בדפוסים קיבוציים כלליים המבדילים בין הקטגוריות עיר/כפר או גדול/בינוני/קטן.

נתונים סטטיסטיים מהשנים 1915-1916 מראים שרק ב-2 מתוך 46 היישובים שנחקרו (קיטון, ח ובית-נטוף, עכ 28) ירדו רמות הגיוס בשנת 1916 (14.5 אחוזים בקיטון ו-18 אחוזים בבית-נטוף). שיעורי גיוס נמוכים אלה – בעקבות ירידה מרמות הגיוס של שנת 1915, שהיו נמוכות כשלעצמן – נמשכו ביישובים הללו, בשינויים קלים בלבד, גם בשנת 1917. אין לנו מושג מה היו הגורמים המקומיים שיכלו להביא לחריגות כאלה. מכל מקום, הן בולטות כנקודות ציון מדידות לבחינה נוספת בידי חוקרים שיעסקו בעתיד בהיסטוריה הפוליטית המקומית.

ב-11 מתוך 15 רבעי חברון (73 אחוזים) הגידול בשיעורי הגיוס בשנים 1915-1916 נע, באופן סדיר למדי, בין 20 ל-80 אחוזים. לעומת זאת, בעיירות הנפה וכפריה שיעורי הגידול חרגו קצת יותר מהטווח המצופה: רק 50 אחוזים מהקטגוריה עיר/כפר נשארו בתחום ה'נורמלי' של העיר חברון. למעשה, אי-התאמה זאת היתה נראית גדולה עוד יותר, אילו נכלל בקבוצת עיר/כפר גם אזור בני נעים. באזור זה חל הגידול הגבוה ביותר מכל האוכלוסיות שנחקרו (247 אחוזים בשנת 1916). יש לראות גידול זה על רקע מספר המגויסים הנמוך מאוד בשנת 1915 – 17 איש (הללו 'הוצבו מחדש' לשירות פעיל בשנת 1917).

הערה זו לגבי בני נעים כמקרה מיוחד נוגעת בכל זאת לחיפוש אחר הסבר אפשרי לתופעה של 9 היישובים האחרים מקבוצת עיר/כפר, שבהם נרשם בשנים 1915-1916 גידול בגיוס בשיעור גבוה בהרבה מ-80 אחוזים. עליות בשיעורים גבוהים נראו במיוחד ביחידות עיר/כפר הקטנות ביותר של הנפה, שבכולן גויסו מעט מאוד גברים בשנת 1915. אבל שוב יש לציין, שעצם קוטנה של אוכלוסיית הזכרים הרשומים הוא ביטוי לסכנת פגיעה כללית במקרים של שינוי קיצוני כלשהו בשיעור הגיוס. הגיוס המורחב של שנת 1916 היה עלול אפוא לפגוע בכפרים קטנים הרבה יותר מאשר בעיירות רבות אוכלוסין, שמהן גויסו אנשים רבים יותר. כיוון שבמרבית הכפרים הקטנים שלטה חקלאות בעל, שהתבססה על גידול דגנים, הרי ביישובים כאלה הביקוש העונתי לעובדים שיבצעו עבודות קשות – חריש, זריעה וקציר – היה גדול יותר מאשר באזורים אחרים.⁷

7 ראה: הדו"ח (שם), עמ' 93-94, טבלה 2. מן הנתונים בטבלה זו עולה שעיירות כגון בית-נטוף, דיר נחם, ג'בעה, כדנא, דיר אד-דובן, ובמיוחד קביבה וזכרין, נשענו על גידול דגנים. במקום שנרשמו שטחים בהשקיה (כחלק

העליות הכולטות ביותר בשנת 1916 — לא רק במספרים אלא גם באחוזים — נרשמו בעיקר ביישובים הגדולים יותר, הן בחברון והן באזורי השדה. מהמספר הכולל הגבוה של זכרים רשומים ביישובים אלה ניתן להסיק שהשפעת הגיוס המורחב בשנת 1916, במיוחד אם הוא הצטמצם בקבוצות גיל מקובלות. לא היתה בעלת השלכות כלכליות כה בולטות כמו בכפרים הקטנים שהוזכרו לעיל. אך דווקא באותן קבוצות גדולות של זכרים רשומים מוצאים אנו מליות סטטיסטיות המעוררות חשד שהיתה התערבות פוליטית ביישום המקומי של מדיניות הגיוס העות'מאנית. לא זו בלבד שבשניים מרובעיה הגדולים של חברון רואים עליות הרבה יותר גדולות מאשר אצל שכניהם בקטגוריה של יישוב גדול (משאקה, ח 4) — 100 אחוזים, וקאזין, ח 11 — 138 אחוזים). רובע אחר (קיטון, ח 3, שנזכר לעיל) בולט כיישוב העירוני היחיד שבו חלה ירידה בשנת 1916 (בית-נטף, עכ 28, עיירה בקטגוריית הגדול הבינוני, היתה היישוב הנוסף היחיד מכל קטגוריה שהיא שבו חלה ירידה).

בנתוני השנים 1916-1917 אפשר למצוא אישוש לטענה כי ייתכן שרבעים עירוניים גדולים מסוימים הושפעו מהתערבות פוליטית. את הסטטוס המיוחד המתמשך של קיטון (שהתבטא בירידה של 17 מגויסים בסך-הכל בשנים 1916-1917), יש להשוות עם המשך הגיוס הכבד שנרשם במשאקה (ב-1917 עדיין קרוב ל-100 אחוזים מעל לרמה של 1915). בקאזין, לעומת זאת, חל בשנת 1917 שינוי מוחלט בשיעור הגיוס: 172 מגויסים — 'שחרור כללי' שכמוהו נמצא רק באזור השבטי של בני נעים.

מכל מקום, טבלה 3 מציגה ירידה ברורה בלחצי הגיוס דווקא בשנה שבה התקדמו הבריטים ממצרים לארץ-ישראל. ב-8 רבעים עירוניים 'טיפוסיים' וב-15 יישובים מקטגוריית עיר/כפר חלו בשנה האחרונה למלחמה עליות קלות בלבד. גם הירידות בגיוס 5 רבעים של חברון מלבד קאזין, ו-12 יחידות עיר/כפר, מלבד בני נעים) שיקפו בדרך-כלל תיקונים קלים בלבד, שהשאירו את המגויסים המקומיים ברמה פחות או יותר זהה לזו של שנת 1916, וזאת אף-על-פי שלכאורה היתה צריכה לגדול הדרישה לחילות-עזר. ושוב, חשוב ביותר לציין שבמקום שבו השינויים שחלו בשנת 1917 היו רציניים עד כדי להצביע שלא היה זה סתם 'תיקון' במצבת הכוחות הסדירים שגויסו בשנת 1916, מגמת השינוי היתה כלפי מטה. האם ניתן להסיק מכך על 'סידורים' פוליטיים בגיוס כוח-אדם, או אולי על תרומה מקומית בעלת אופי שונה למאמץ המלחמתי העות'מאני?

טבלה 3: השינוי ברמות הגיוס בשנים 1915-1917

מקום	שנים					השינוי
	1915	1916	1917	1915	1916	
א. העיר חברון	1915	1916	1917	1915	1916	1917
1 דראויש	4	12	11	8	-1	
2 בני דאר	42	69	70	27	1	
3 קיטון	137	117	117	20	3	
4 משאקה	95	190	182	95	-8	
5 עקד	9	16	18	7	2	
6 הרובע היהודי	30	38	49	8	11	
7 סוכנאג'	2	2	2	0	0	
8 אש-שיח'	99	164	162	65	-2	
9 מדרסה	19	24	27	5	3	
10 עקאבה	78	116	78	35	-38	
11 קזאזין	143	338	166	195	-172	
12 ח'ישיה	26	47	41	20	-6	
13 קלעה	64	79	85	15	6	
14 מחתסבין	42	66	78	14	12	
15 סואכנה	79	119	124	40	5	
ב. עיירות המחוז וכפרים (ע"כ)						
1 בית עיטאב	26	38	38	12	0	
2 אלאר	17	19	22	2	3	
3 ראס אבו עמאר	10	30	32	20	2	
4 חוסן	17	31	28	14	-3	
5 נחליה	19	22	23	3	1	
6 ג'רש	7	9	11	2	2	
7 כסלה	14	18	20	4	2	

נדבך חדש בכתיבת תולדות היישוב

מרגלית שילה

מ' ליסק וג' כהן (עורכים ראשיים), י' קולת (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, התקופה העות'מאנית, חלק ראשון, הוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומוסד ביאליק, ירושלים תש"ץ. 885 + עז עמ'.

היקף הספר והמטרות שהציבו לעצמם מחבריו משפיעים על הערכת המפעל; אין דינו של כך רב-היקף ועב-כרס העוסק בנושאים רבים ומגוונים כדינו של ספר העוסק בנושא מוגבל. השאלה המרכזית הניצבת לפנינו היא: האמנם החיבור שבידינו הוא סיכום מלא ככל האפשר של תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופה הנסקרת בספר?

הספר בנוי אחד-עשר פרקים, הכתובים כל אחד בידי מחבר אחר. כותבי הפרקים ניסו, איש איש בתחומו, להאיר את עינינו בעשייה הענפה שזירתה היתה ארץ-ישראל. מבנהו של הספר מכתיב את מבנה סקירתנו. בראשונה נבקש לעמוד על התפיסה הכללית של עורכי הספר, ולאחר מכן נבקש לעמוד על סגולותיהם של הפרקים השונים.

א.

הרקע לצמיחת היישוב בארץ-ישראל

סיפור ההתיישבות היהודית החדשה בארץ-ישראל הוא סיפור מרתק מאין-כמוהו, סיפורם של המעטים הנועזים שהצליחו להקים בארץ שרשרת יישובים ולברוא הווה יהודית חדשה, למרות המכשולים שעמדו בדרכם. בדברי

שוחרי ההיסטוריה החדשה של ארץ-ישראל זוכים ליהנות משפע ספרותי, המעורר השתאות והתפעלות. המחקר בתחום זה, שנערך באינטנסיביות רבה בעשורים האחרונים, הניב פירות רבים ומגוונים, והספר רב-הכמות המונח לפנינו מבקש להיות סיכום עדכני ומוסמך של כל היבול הספרותי הזה. הדברים אמנם נשמעים כמליצה, אך מראה הספר עב-הכרס מעורר התרגשות. מדברי ההקדמה של המערכת עולה כי המדובר במפעל בעל אופי ממלכתי. המפעל החל ביוזמת שר-החינוך המנוח יגאל אלון, ובוצע בתמיכתו של משרד החינוך והתרבות. הכרך שלפנינו הוא ראשיתו של מפעל האמור לסכם בהרחבה את תולדות היישוב היהודי בארץ מהעלייה הראשונה ועד לשנות החמישים. מפעל זה בא למלא אחר הצורך בספר יסודי, שיפרוש את יריעת שיבת-ציון המודרנית. צמיחת היישוב היהודי בארץ-ישראל, שהחלה בשנות השמונים של המאה שעברה כפועלם של מעטים, היתה לגולת-הכותרת של העשייה הקולקטיבית של העם היהודי בעת החדשה. מטבע הדברים התרחשות זו היא מוקד למחקר היסטורי ענף ולהתעניינות רבת-תחומית.

האוכלוסייה והגורמים השונים שהשפיעו על תולדותיה, ובצדק שרטטו המחברים את התהליכים השונים כפי שהתרחשו מראשית המאה הי"ט. ואילו הרקע האחר, הבעייתי יותר, הוא התשתית הרעיונית לצמיחה המתחדשת של היישוב היהודי בארץ-ישראל. תשתית זו נטושה בעיקר מחוץ לארץ-ישראל. הרקע הארצי-ראלי נדון, כאמור, בהעמקה ובפירוט. ואולם הדין בהתהוות רעיון שיבת-ציון קצר יחסית, עומד רק על מקצת העניינים, ומכיל פחות מ-50 עמודים.

עלינו אפוא להקשות: היש להתחיל את תולדות היישוב מן ההתרחשויות בתפוצות הגולה? האם יש לראות ב'מהפכה הציונית' המשך של המסורת היהודית רבת-השנים, או שמא היא 'דף חדש'? האם שיבת-ציון המודרנית היא בבחינת המשך של ההיסטוריה היהודית הארוכה, או האם היא בעיקרה מהלך חדש? שאלות אלו היו מוקד לדיונים נוקבים שבהם השתתפו היסטוריונים רבים. דברי המבוא של קולת נראים לנו כמענה לשאלות אלו. בפרק מבוא אנליטי אך תמציתי הוא מנתת את הזיקה החדשה לארץ-ישראל תוך התייחסות מיוחדת להתלבטות של יהודה לייב פינסקר ולהגותו של אחד העם. הוא אף מסכם בקצרה את עמדתו של 'היישוב הישן', ועומד על הקשר הדתי של עם ישראל לארץ-הקודש. בצד דברים אלה הוא מביא את עמדות הארגונים הפילנתרופיים היהודיים, שקמו במחצית השנייה של המאה הי"ט במערב-אירופה, ואשר הרבו להתעניין ולפעול בארץ-ישראל. בהמשך דבריו הוא סוקר את הקשרים שבין חובבי-ציון במזרח-אירופה לארץ, את קשריהם של משכילי ירושלים לרעיונות 'חיבת-ציון'. המחבר ממצה את יסודות ההגות הרחבה, מציג את עקרונותיה.

לנו נראה כי מן הראוי היה להרחיב את היריעה הרעיונית ולתאר אף את ניצניה. הפירוט הרב שהיה מנת חלקם של הפרקים שעסקו

המבוא מציינים העורכים כי הנושא 'תולדות היישוב היהודי בארץ' מעורר בעיות וקשיים מיוחדים 'בשל הצירוף המיוחד במינו של נושאים, השונה מזה שבמדע ההיסטורי המקובל' (עמ' כד). ואמנם בבוא ההיסטוריון לסקור את צמיחת היישוב בארץ מראשית שנות השמונים של המאה שעברה, עומדת בפניו שאלה המורכבת משלל בעיות: מהי הזירה שממנה מתחיל סיפור המעשה?

מחברי הספר ביקשו להקיף את הנושא על מגוון היבטיו ועל מירב מקורותיו, תוך תיאור מפורט של קרקע צמיחתו. הנחת-היסוד המוצהרת היא ש'לגבי הארץ ותולדותיה היה משקל מכריע לגורמים אידיאולוגיים' (שם). עיון מהיר בתוכנו המפורט של הספר מבהיר מיד עד כמה חשובה הבנת הרקע ההיסטורי בעיני העורכים. שישה פרקים, שהם כ-400 עמודים, מוקדשים להבנת הרקע לתולדות היישוב היהודי. שלושת הפרקים הראשונים כוללים דיון יסודי בשלטון העות'מאני בארץ ובפעולותיו, תיאור בהיר ורהוט של הנוף היישובי בה והסבר מאלף על פעילות המעצמות בארץ. הפרקים הללו עוסקים בתיאור מפורט של התהליכים ההיסטוריים שהתרחשו בארץ-ישראל החל באמצע המאה הי"ט (בכותרת הפרקים אמנם נקובה שנת 1882, או 1878, אך הדיון מתחיל באמצע המאה). שני הפרקים העוקבים סוקרים את יחסי הערבים והציונות החל בראשית ימי העלייה הראשונה ומתארים בפירוט רב את המדיניות הציונית בתורכיה משנת 1908. את כל אלה מקדימים דברי המבוא המעמיק של ישראל קולת, שכותרתו 'העם היהודי ורעיון היישוב הלאומי בארץ ישראל' (עמ' לא-עח). ואולם, היש בפרקים אלו תשובה לשאלת הרקע לצמיחתו של היישוב היהודי בארץ?

יש להבחין בין שני סוגי רקע לתולדות היישוב. הרקע הברור והפשוט יותר, לכאורה, הוא הרקע הארצי-ישראלי: תיאור הארץ, השלטון,

מצויים כבר לפני שנות השמונים. למרכיבים 'הציוניים' הללו נוספו בשנות השמונים מרכיביים חדשים, כגון: רתיעה מאנטישמיות, אכזבה מהשתלבות בחברה והתגברות התודעה הלאומית הלא-יהודית החדשה. המציאות החדשה של שנות השמונים נתנה ל'בשורה הציונית' אופי חדש, שבא לביטוי בהתגבשות תנועת חיבת-ציון.

משנות השמונים ואילך נרקמה מסכת רעיונית רחבה, שנושאה הנערץ ביותר היה, בשנות התשעים, הרצל. אמנם אין הספר שלפנינו עוסק בהגות הציונית, אך, לדעתנו, לא ניתן לפרוש את יריעת תולדות היישוב היהודי בארץ מבלי להציג, ולו בראשי-פרקים, את קורותיה של התנועה הציונית. דברי המערכת — הנכונים בעינינו — בדבר המשקל המכריע של הגורמים האידאולוגיים בכל הנוגע לתולדות היישוב היהודי בארץ, הם שטר שיש לפורעו. התנועה הציונית היתה ארגון אידאולוגי, ומן הראוי היה להציג, ולו בתמציתיות, את הרקע הרעיוני והארגוני של התנועה הציונית המודרנית. לאכזריתנו, הדברים לא הובאו בכרך שלפנינו.

ביקורתנו אינה רק על חוסר האיזון בין היריעה הקצרה שהוקדשה לתיאור התשתית הרעיונית לעומת הפרישה הרחבה לה זכו התהליכים הכלליים, אלא אף על מיעוט המקום שהוקצה לתולדות 'היישוב הישן'. קולת קובע שיש לבחון את 'היישוב הישן' לפי ערכיו המיוחדים לו עצמו, וכן ש'אין תולדותיו של היישוב הלאומי המשך ישיר ורציף של היישוב היהודי שקדם לו' (עמ' מט). עקרונות אלה חשובים ביותר, ואולם, חסרה בספר הצגה מפורטת של עולמו של 'היישוב הישן', כפי שהתגבש החל בשנות הארבעים של המאה שעברה. חסר זה אינו מאפשר הבנה מעמיקה של קשריהם ההדדיים של 'היישוב הישן' ו'היישוב החדש'. טענה דומה מתעוררת לנוכח העיסוק המועט כל-כך בנסיונות ההתיישבות של

בהתרחשויות הכלליות בארץ-ישראל, חסר בפרק העוסק בתשתית הרעיונית. החל בשנות הארבעים של המאה שעברה החלו להישמע קולות חדשים, שביטאו גילויי רצון של העם היהודי לשוב לארצו, לבנותה ולהפכה למרכז יהודי. דבריהם ותוכניהם של משה מונטיפיורי, צבי הירש קלישר, יהודה אלקלעי, משה הס ואחרים זכו לתהודה, ומן הראוי היה להציג ביתר פירוט את רעיונותיהם ולהעריך את מקומם במבוא לתולדות היישוב. הדברים צמחו במקביל לאותם תהליכים כלליים, שתוארו בפרקי המבוא, שהביאו את הקידמה לארץ-ישראל, ואף הושפעו מתהליכים אלה, אם כי לא רק מהם. אמנם, קולת ביקש לקשר בין ההגות, שהצמיחה את השיבה לארץ, לבין מעשה השיבה, ואולם, בהעמדת העקרונות השונים לא סגי. הקורא שאינו מכיר את הנושא לא יתוודע דרך פרק זה אל התוכניות השונות ליישוב הארץ, אל הוויכוחים שהתנהלו מעל דפי העיתונות ואל הלהט הנפשי הרב, שהיה היבט חשוב כל-כך של התופעה כולה. השאלה בדבר מידת השפעתם של 'מבשרי חיבת-ציון' על ההתעוררות הלאומית בראשית שנות השמונים ראויה לבירור, אף אם הקשרים בין ראשוני העושים לבין המבשרים לא נחשפו די הצורך, ואף אם חשיפה גמורה אינה אפשרית, משום שהקשרים היו סמויים מן העין. לא ניתן לתאר את הצעדים הראשונים בשיבת היהודים לארץ-ישראל, מבלי לשרטט בהרחבה ובפירוט את הרעיונות, התוכניות, הוויכוחים ונבטי ההתארגנויות, שקדמו להם.

הגישה הגורסת שחיבת-ציון היתה תנועה חדשה, תוצר של שנות השמונים, אינה שוללת, לדעתנו, את הערכת מקומם של ההוגים שקדמו לה. אין ספק שההתעוררות היהודית הלאומית בשנות השמונים נשאה אופי חדש, ואין לזהותה זיהוי גמור עם הרעיונות שהקדימוה. ניתן לדבר על מרכיבים שאפשר לכנותם 'ציוניים', שהיו

הי"ט. הוא אינו מסתפק בתיאור הרפורמות, אלא אף מסביר את הרקע להחלתן. הוא מתאר בצורה ברורה גם את מאווייהם של 'התורכים הצעירים', ואת תפיסתם השלטונית. אמנם, קיימים מספר מחקרים מעמיקים על התמורות שעברו על האימפריה העות'מאנית במאה שעברה. ואולם, מחקרים אלה מבקשים לחשוף את התהליכים כפי שהתרחשו באימפריה כולה, ואילו מחקרו של קושניר ממקד עבודתו את התהליכים תוך כדי הדגשת משמעותם המיוחדת לגבי ארץ-ישראל.

מן הסוגיות שבהן עוסק קושניר נציין את נסיונו להסביר את העובדה שלמרות האיסורים שהטילו התורכים פעמים אחדות, למן ראשית שנות השמונים, על הגירתם של היהודים לארץ-ישראל, המשיכו היהודים לעלות לארץ באותן שנים והתיישבו בה. קושניר מציע מספר הסברים שאינם אלא בגדר הערכות: לא כל המושלים אכפו את הגזרה, השוחד ששולם פתח את שערי הארץ, הקונסולים השונים סייעו לנתינייהם, הוראות האיסורים לא היו ברורות די הצורך, לא תמיד נאמר במפורש מי נכלל באיסור (יחידים, או קבוצות), לא תמיד היה ברור על מי מוטל לאכוף את הגזרה ועוד (עמ' 70-72). נראה כי עדיין חסר מחקר מפורט, שינסה להקיף את יחסם של התורכים לבעיה, על-פי החומר השמור בארכיונים התורכיים. אין ספק שהתורכים היו מודעים לכניסת היהודים לארץ, למרות הגזרות. האם סברו שדי בעצם הטלת האיסורים כדי למנוע כניסת המונים רבים עוד יותר? השאלה מעניינת מאוד, כמובן, גם מן הזווית האחרת שלה: כמה יהודים אמנם הגיעו לחופי הארץ וגורשו? באיזו מידה הרתיעו הגזר

אנשי 'היישוב הישן', בשנות השבעים. מובא, אמנם, דיון ארוך ומעמיק ברעיונותיהם של משכילי ירושלים בשנות השמונים, ובנוסף לכך, בפרק אחר, מתייחסת שולמית לסקוב בקיצור רב למושבות שהתפרקו ולתוכניות התיישבות שלא התממשו. ואולם, אין באזכורים אלה משום הצגה מפורטת של נסיונות ההתיישבות של 'היישוב הישן', ואין בהם גם דיון בשאלת השפעתם של נסיונות ההתיישבות הראשונים הללו על תוכניותיהם של ראשוני העלייה הראשונה.

שומה על ההיסטוריון לנסות ולחשוף הקשרים והשפעות. אמנם, מלאכה זו אינה תמיד אפשרית, ולא פעם קשה להוכיח מציאותם של קשרים, אף כאשר הדעת נותנת כי הם קיימים. ניתן לומר כי העיסוק בחשיפת הנסיבות הוא 'הסיכון המקצועי' של ההיסטוריון, אך אל לו להירתע מלעסוק בכך. עלייתם של אנשי העלייה הראשונה הושפעה ללא-ספק מהמציאות שקדמה לעלייתם ושהיתה קיימת בזמנם. מציאות זו טבעה חותמה בהתפתחות מפעלה של עלייה זו בארץ-ישראל.

ב. השלטונות והארץ

הפרק של דוד קושניר, 'הדור האחרון לשלטון העות'מאנים בארץ ישראל 1882-1914' (עמ' 1-74), דן בדרכי השלטון של העות'מאנים בארץ-ישראל במאה שעברה, והוא ראוי למירב השבחים. פרק זה בא למלא חסר בהיסטוריוגרפיה היישובית עד כה. אמנם, קושניר עצמו כתב את עיקרי הדברים כמקום אחר¹, ואולם, בספר שלפנינו הוא פורש את היריעה באופן מפורט ומעמיק הרבה יותר בצירוף אפראט מדעי. למרות מסגרת הזמן המצומצמת, המצוינת בכותרת הפרק, עומד קושניר בהרחבה על השינויים השלטוניים הרבים, שהתחוללו בארץ-ישראל למן המחצית הראשונה של המאה

1 ד' קושניר, 'אימפריה שוקעת ונסיונות שיקום וייצוב: האימפריה העות'מאנית', י"ב בן אריה די' ברטל (עורכים), שלהי התקופה העות'מאנית (1917-1799) (ההיסטוריה של ארץ ישראל, ח), ירושלים 1983, עמ' 13-47.

רות מפני עלייה? נדמה שלא ניתן להשיב על שאלה זו, אולם אין אנו פטורים מלהעלותה ולחתור לפתרונה.

ועוד לעניין מאמרו של קושניר. נוהגו להביא את המונחים התורכיים כהעתיק עברי. לנקדם ולתרגמם, ראוי לציון מיוחד, וחבל שנוהג זה לא היה לכלל בכל פרקי הספר. ראוי היה לצרף למאמר מפה או מספר מפות כדי להמחיש בבחירות את השינויים הרבים שחלו במשך השנים בחלוקתה המינהלית של ארץ-ישראל.

הפרק המאלף של יהושע בן-אריה, 'הנוף היישובי של ארץ ישראל ערב ההתיישבות הציונית' (עמ' 75-141), הוא תיאור בסיסי, מפורט ומסכם כאחד. בן-אריה משרטט בדיוקנות, על-פי מחקריו במשך שנים רבות, את הנתונים הדמוגרפיים של האוכלוסייה שחייתה בארץ החל כראשית המאה ה'ט. ארץ-ישראל לא היתה 'ארץ ריקה', אך גם לא היתה ארץ מאויזת כלסת בצפיפות. 'היא נמנתה עם האזורים דלילי התושבים בעולם' (עמ' 138). רוב תושביה גר ביישובים חקלאיים קטנים, ואף מרכזיה העירוניים היו קטנים ודלים. בן-אריה מפרט את מספרי בני הדתות השונות ומתאר את כלכלת הארץ, את השירותים הציבוריים ואת אורח-החיים ערב העלייה הציונית. בדברי הסיכום שלו הוא מדגיש שאמנם כבר לפני שנות השמונים החלו לנשכ בארץ רוחות חדשות. אך הקידמה המואצת הגיעה רק עם בוא ההתיישבות היהודית. דבריו של בן-אריה מאשרים אפוא כי חזונו של הרצל, שהיהודים יביאו לציון את המודרניות וציה, היה מעוגן בקרקע המציאות. ואולם, תקוותו-שאיתו של תוזה המדינה כי בכך יבטיחו לעצמם היהודים את אהדת התושבים המקומיים. התבררה כחזון שווא.

בן-אריה מצייר כנאמנות את נופה היישובי של ארץ-ישראל. ואולם, חסר לדבריו המשך. בספר שלפנינו אין תיאור של החברה הערבית.

על ארגונה, הרכבה, זהותה התרבותית ויחסה לזרים, שכמעט 'הציפור' את הארץ בשלהי המאה שעברה. כבר משנות השבעים היו רוב אוכלוסייה של ירושלים יהודים. כיצד ראו הערכים מהפך דמוגרפי זה? כיצד הגיבו על הבנייה הנוצרית המרשימה ועל 'כיבושה' של העיר הקדושה על-ידי זרים? אין לשאלות אלה מענה בספר. מסיבה בלתי-מוסכרת הסתפקה המערכת בהצגת יחסה של החברה הערבית לעלייה היהודית משנות השמונים בלבד, מבלי לסקור, ולו בקצרה, את מאפייניה העיקריים של חברה זו.

בפרק רבי-עניין, 'פעילות המעצמות בארץ ישראל 1878-1914', חושף בפנינו אלכס כרמל את ההתעניינות האירופית בארץ-הקדושה (עמ' 143-213). אף כרמל, כקודמיו, מרחיב את היריעה ומתאר את פעילות המעצמות כבר מן המחצית הראשונה של המאה ה'ט. המעורבות הדתית-הנוצרית והמעורבות המדינית של מעצמות אירופה בארץ-ישראל. שהתמקדו לרוב בירושלים, הן פרשה מרתקת. המעצמות האירופיות הן ש'גילו' לראשונה את ארץ-ישראל. כרמל מדגיש לא רק את העניין הדתי אלא בעיקר את העניין המדיני הרב שגילו בארץ. ככל שמעמיק חקר שיבת היהודים לארץ-ישראל, כן מתבררת יותר העובדה שהעניין היהודי המחודש בארץ-ישראל התפתח בעקבות ההתעניינות הלא-יהודית בה. כרמל מסביר בקפדנות יתרה את המניעים המדיניים שהנחו את יוזמיו תיהן של המעצמות. עניין הראוי לציון מיוחד הוא הערכתו של כרמל כי 'בבריטניה בלבד הפכה התמיכה ברעיון שיבת היהודים לארץ ישראל... לנחלת שכבות רחבות של מאמינים נוצריים' (עמ' 163). יתר-על-כן, כרמל עומד על הצורך לבדוק את האינטרסים הדתיים ואת האינטרסים המדיניים בכפיפה אחת. הוא מעריך כי 'התחרות בפעילות בארץ ישראל היתה למטרה בפני עצמה' (עמ' 190). ובמקום אחר הוא מציין כי בכל התקופה 'לא היה הגורם

היהודי לאמיתו של דבר מוקד לעניינין של המעצמות בארץ' (עמ' 205). מסקנתו החד-משמעית של כרמל היא כי 'קשה להגזים בהערכת תרומתה של תחרות המעצמות... לתהליך שיקומה של ארץ ישראל' (עמ' 211). פרשה שולית, המוזכרת באקראי, היא מידת ההשפעה הדתית-המסיונרית של המוסדות הנוצריים על היישוב היהודי בארץ. כרמל מציין שלמעשה המיסיון הבריטי נכשל בכוונתו לנצר יהודים, ולאורך כל התקופה 'הצליחה האגודה [התכרה הלונדונית להפצת הנצרות] לנצר בארץ לכל היותר מאות אחדות של יהודים' (עמ' 166). הפעילות המיסיונרית באה לידי ביטוי במתן שירותי בריאות, חינוך, צדקה ועוד. מטבע הדבר נשארה פרשה זו עלומה עד היום. המיסיון נרים לא הרבו לדווח בפומבי על כשלונותיהם או על הישגיהם, וגם היישוב היהודי ביקש להצניע עניינים אלה ככל הניתן.

הפרקים של יוסף למדן וחנה ויינר שונים באופיים מפרקי המבוא שסקרנו עד כה. בעוד המאמרים שנדנו עד עתה היו מעין הקדמה לסיפור ההתיישבות היהודית, הרי פרקים אלה עוסקים במערכות יחסים שהתפתחו בעקבות ההתיישבות: יחסי היהודים עם הערבים, כפי שנרקמו מאז שנות השמונים, ויחסי התנועה הציונית עם התורכים, כפי שנטו בעיקר מימינו של הרצל. בעוד סיפור ההתיישבות היהודית לא יובן לאשורו ללא פרישת התשתית הרעיונית, היישובית והמדינית שקדמה לו ושהיתה רקע ומצע לגידולו, דבריהם של למדן וויינר מוכנים רק על רקע סיפור ההתיישבות. שהלך ונרקם החל בשנות השמונים. נראה לי כי יפה היו עושים העורכים אילו היו מציבים את הפרקים הללו לאחר סיפור ההתיישבות היהודית, ולא כהקדמה לו. זאת ועוד, מן הראוי היה כי פרקים אלה יתייחסו, ולו בהערות-שוליים, אל ציוני-דרך בעשייה היהודית, שהשפיעו, אם בגלוי ואם בסמוי, על התפתחות היחסים המיוחדים בין

היהודים לערבים ובין הציונים לתורכים. כאמור, אין בספר סיכום, ולו קצר, של יחסי היהודים והערבים לפני העלייה הראשונה. אין ספק שההוויה היהודית החדשה, שנרקמה החל בשנות השמונים, הביאה, במידה רבה, לגיבושה של מערכת יחסים חדשה בין היהודים לערבים. עם זאת, אין להתעלם מכך שמסכת יחסים מסוימת נרקמה כבר קודם לכן. יתר-על-כן, בערים המעורבות, שבהן חייתה רוב האוכלוסיה היהודית עד לסוף התקופה העות'מאנית, המשיכה הוויה זו להתרקם במשך כל התקופה. ככל הידוע לי, המחקר לא עסק עד כה בשאלה זו, והתיאור ההיסטוריוגרפי עדיין חסר.

למדן (N.J. Mandel) עוסק בהתקמות מערכת היחסים בין היהודים לערבים בשלהי השלטון העות'מאני. הוא חושף בשיטתיות את שורשי הסכסוך היהודי-ערבי, שהיה לגורם בעל חשיבות ממדרגה ראשונה בתולדות הארץ, ומוסיף רבות להבנתנו את שורשי הסכסוך ואת תהליך צמיחתו.

פרק זה הוא יוצא-דופן בספר, בהיותו תקציר ותמצית של ספרו האנגלי של למדן, שיצא לראשונה לאור בשנת 1976.² לקורא העברי יש בכך בוודאי משום ברכה רבה. עם זאת, נראה לנו כי המחבר לא יצא ידי חובתו בכך, וספרו החשוב ראוי שיצא לאור בעברית.

למדן רואה במערכת היחסים בין ערבים ליהודים בתקופת העלייה הראשונה שלושה שלבים: טינה התחלתית, איבה כבושה ולכסוף השלמה (עמ' 218). זו היתה, אכן, התמונה שהצטיירה באופק ראייתה של העלייה הראשונה. עם זאת, חסרים בפרק של למדן היבטים נוספים של עמדת היהודים עולי העלייה הראשונה. אין די הד למחשבותיהם אודות יחסם

2 למדן הוא שמו העברי של מחבר הספר N.J. Mandel, *The Arabs and Zionism before World War I*, Berkeley, 1976

הרצל, והוא אף דן בגזרות התורכים נגד עליית היהודים ונגד רכישת הקרקע על-ידם. ואולם, אין דיון שיטתי, המתחיל בראשית העלייה הראשונה, שיבאר את דרכי השגת הרשיונות השונים מהתורכים ומתוארים האישים השונים שעסקו בכך. אין ספק שהעדר זה נובע הן מהמציאות ההיסטורית והן ממצב המחקר. בתקופת העלייה הראשונה לא היה מוסד יהודי שטיפל באורח שיטתי באינטרסים המדיניים של היהודים בתורכיה. ואולם, זו מעלתו הגדולה של השחזור ההיסטורי; גם דברים שנעשו באקראי ולעת-מצוא, יכולים לזכות לשחזור שיטתי ומסודר, ולשחזור כזה עודנו מחכים.

בסיכום הפרק מתייחסת ויינר לקביעת הרווחת 'כי התנועה הציונית התעלמה לפני מלחמת העולם הראשונה מקיומם של הערבים בארץ ומן הבעיה הערבית', ומכנה אותה, בצדק, 'אגדה שאין לה יסוד במציאות' (עמ' 342). עם זאת, נראה כי היא עצמה נשבתה בתקווה הציונית מאז, ש'לו ניתן היה לשכנע ערבים במשקל תרומתו של המפעל הציוני לפיתוח הארץ ולמרחב הערבי' (עמ' 347), היו נאותים לקבלו. הספר שלפנינו אכן מעיד על דלותה של הארץ עד למפעל הציוני, ומתאר את פריחתה בעקבותיו. דומני שאין להטיל ספק בכך שהערבים השתכנעו בתרומת המפעל הציוני לקידומה של הארץ, אך נראה כי קידום זה לא עמד בראש מעייניהם.

ג. סקירת ההתיישבות היהודית

חמישה פרקים סוקרים בהרחבה ובפירוט את היישוב היהודי בארץ. מאז העלייה הראשונה.

לאוכלוסייה הערבית שבשכנותם. בתקנות המושבות מצוי מידע על העקרונות שהנחו את בני המושבות ביחסם לשכניהם.³ ידועים הדברים שכתב אחד העם בעקבות ביקורו בארץ, בשנת 1891. אודות ההתעוררות הערבית הצפויה. מה היתה תמונת המצב כפי שחזה המתישבים בני העלייה הראשונה? האם העמיקו חשוב אודות שאלת יחסיהם עם הערבים, או נמנעו מכך? באיזו מידה לימדו ערבית בבתי-הספר של המושבות? הצגה מלאה יותר של עמדת אנשי העלייה הראשונה היתה מוסיפה להכנתו את מפעלם.

הפרק של ויינר, 'המדיניות הציונית בתורכיה עד 1914' (עמ' 257-349), מעורר שאלות רבות. אין הדברים אמורים בשל איכות הפרק או טיבו. ויינר מסכמת בפרק מחקר חדש ומאלף, המסתמך על מירב המקורות הארכיוניים. הנוגעים לעניין הנדון. יחסי המוסדות הציוניים עם השלטונות התורכיים קיבלו תנופה מיוחדת החל בשנת 1908. עם פתיחת הנציגות הציונית הראשונה בתורכיה. נציגות זו החלה את פעולתה זמן קצר ביותר לאחר מהפכת 'התורכים הצעירים', אם כי ההחלטה על ייסודה נתקבלה כשנה לפני כן. נסיבות אלו הביאו לעיסוק נמרץ ביותר בשאלה המדינית. נשאלת השאלה אם תיאור מדויק ומפורט של המהלכים והנפתולים הדיפלומטיים שהניבו פירות מעטים כל-כך הוא מעניינו של ספר זה. לדעתנו, אף שהנושא עומד בפני עצמו, אין לייחס לו חשיבות רבה כל כך, ואין מקום להצגת דברים נרחבת זו בספר שלפנינו. די היה בהצגה כללית וקצרה של היעדים המדיניים ושל המהלכים הדיפלומטיים שננקטו, תוך כדי הדגשת האידאולוגיה שעמדה מאחוריהם.

ויינר דנה ביחסי הציונים והתורכים רק בעידן שלאחר מותו של הרצל. משנת 1904 ואילך.⁴ אמנם קושניר סקר בראשית תת-הפרק 'הציונות' (עמ' 60-73) את המהלכים הדיפלומטיים של

3 יי רואי, 'יחסי רחובות עם שכניה הערבים 1890-1914', 'הציונות' א (תשל"ל), עמ' 150-203.
4 בכותרת הפרק נאמר שסקירת המדיניות הציונית בתורכיה מתייחסת לתקופה שעד שנת 1914. אך לא נאמר מאימתי היא מתחילה.

והמתוארות בפרק 'המושבות שלא בחסות הברון בשנות התשעים', הושפעו במידה זו או אחרת מהווייתן של מושבות הבארון ומסיועו הישיר והעקיף להן.

נראה לנו כי עדיף היה לכנס את כל פרשת ההתיישבות החקלאית בפרק אחד, ולחלק את הכתיבה על נושאים השונים בין החוקרים המומחים. תוכנית מעין זו היתה תורמת לסקירה קולחת, אחידה ובהירה יותר של מסכת ההתיישבות, שבה עשוי היה להשתלב גם תיאור ההתיישבות של יק"א, שהיוותה את שלב הסיום של תקופת העלייה הראשונה, ואשר אינה נדונה בכרך שלפנינו.

עם זאת, הפרקים בספר, הכתובים על-ידי בכירי החוקרים של תולדות היישוב, ראויים לשבח: הם מעמידים תמונה מפורטת של ההתיישבות ומוסיפים מידע רב-חשיבות על התהליך הקשה והמייגע של הקמת המושבות בארץ-ישראל. מסכת ההתיישבות נפרשת על-ידי שול-מית לסקוב בפרק שכותרתו 'המושבות שבלי-תמיכה ושבתמיכת חובבי ציון 1882-1890' (עמ' 351-417). לסקוב פותחת בפרעות ברוסיה ובהוויה האנטישמית ברומניה, ותורמת בכך להבנת הרקע ההיסטורי של העולים. בקי-איתה וידענותה של המחברת, שבאו לידי ביטוי בספרה אודות הביל"ויים ובהערותיה המאלפות ל'כתבים', עולים גם ממאמרה כאן.

פרק חשוב ומקיף ביותר כתב ישראל מרגלית אודות 'מפעלו של הברון רוטשילד 1882-1899' (עמ' 419-501); הפרק נערך על-ידי יעקב גולד-שטיין. אין ספק, מפעלו של הבארון רוטשילד בארץ מעורר התרגשות והשתאות עד היום. המחברים מדגישים את יוזמתו ואת תוכניותיו החדשניות של הבארון בכל הנוגע לפיתוח ההתיישבות. הפרק שיעסוק בעדה הספרדית יכלול בכרך הבא. 5
6 ש' לסקוב, הביל"ויים, ירושלים תשל"ט; א' דרואנוב (עורך), כתבים לתולדות חיבת ציון ויישוב ארץ-ישראל, ההדירה וערכה מחדש ש' לסקוב, א. תל-אביב תשמ"ב.

בשלושה פרקים נפרשת יריעת ההתיישבות החקלאית החדשה, לאחר מכן מובא הפרק העוסק בתולדות היישוב האשכנזי העירוני בארץ ישראל 1880-1903⁵; את הכרך חותם פרק אודות החינוך היהודי בארץ. אמנם, בדברי ההקדמה מציגה המערכת את השקפתה כי 'היתרון שניתן לגורמים הלאומיים הדינמיים ביישוב הכתיב את חלוקת הסדרה לנושאים ואת השיעורים היחסיים של החומר' (עמ' כא). ואילו היה הספר שלפנינו עוסק בהתיישבות הלאומית בלבד, ניתן היה לקבל הצגת דברים מעין זו. ואולם, הספר עוסק במפורש בתולדות היישוב היהודי כולו, ועל כן לא ניתן לדחוק הצדה את היישוב העירוני, שהיה הוותיק בארץ ובמסגרתו נכלל רוב היישוב היהודי. יתר-על-כן, היישוב האשכנזי העירוני בארץ-ישראל היה הראשון שנקט יוזמה התיישבותית-חקלאית חדשה בארץ. מן הראוי היה לפרוש את יריעת היישוב הישן, להעמיד את יוזמתו ההתיישבותית בפרו-פורציות הנכונות ולהצביע על ההמשכיות, ועוד יותר מכך על הנתק, בין התיישבות זו להתיישבות הלאומית. נתק שהלך והתהווה לאורך התקופה הנדונה.

חלוקת הפרקים העוסקים במגזר החקלאי היהודי נעשתה על-פי המוסדות השונים שתמכו בהתיישבות, ופרק נפרד עוסק בהתיישבות שקמה ללא תמיכה, ואולם, חלוקה זו, העשויה לכאורה להיראות הגיונית, מסרבלת את תיאור תולדות התהוותה והתפתחותה של ההתיישבות החדשה. רוב המושבות נוסדו ללא תמיכה ראשונית, אך בדרך-כלל זכו בהדרגה לקבל תמיכה. יתר-על-כן, היו מושבות, כמו פתח-תקווה, שקיבלו תמיכות חלקיות ממוסדות שונים בעת ובעונה אחת. זאת ועוד, אפטרופות סות הבארון היתה ללא ספק הגורם בעל החשיבות הראשונה במעלה בכל הנוגע להתיישבות החקלאית היהודית בארץ. אף רחובות וחדרה, המושבות החשובות שקמו בשנות התשעים,

דים. עובדות אלו אינן עולות בקנה אחד עם התפיסה המונחת כיסוד קביעת תחום הדיון בפרק.

המאפיין הבולט ביותר של 'היישוב הישן' בארבע ערי-הקודש היה, כנראה, מוסד ה'חלוקה'. שלמון מכניסנו לרזי הרזים של מוסד כספי מסובך זה. הוא מסביר בהרחבה את אופן חלוקת כספי 'החלוקה הגדולה' ו'החלוקה הקטנה', ואת משמעותן של מעות היחיד. ואולם, בצד הסברים אלה היה מקום להרחיב את הדיבור בשאלה כיצד תפס 'היישוב הישן' את ייחודו ומה היה יחסו ל'חלוקה'. שלמון מציין כי 'ספרות עשירה נכתבה על האידיאולוגיה של מקבלי החלוקה' (עמ' 556), ואולם דבריו שלו בסוגיה זו קצרים. גם בעניין זה ההפרדה ההיסטוריוגרפית בין אשכנזים לספרדים היא לרועץ לספר, שכן התפיסה הספרדית בדבר יעדה של ה'חלוקה' עשויה לחדד עוד יותר את עמדתם של בני העדה האשכנזית. שלמון אינו מבהיר די הצורך את עמדותיו המסורתיות של 'היישוב הישן', שהתגבשו כבר באמצע המאה ה'ט.ט. אך, לעומת זאת, הוא עוסק בהרחבה בתפיסותיהם הרעיוניות של משכילי ירושלים. הבהרת עמדותיהם המסורתיות של אנשי 'היישוב הישן' נחוצה גם כרקע להסברים המאלפים אודות הנתק שהלך והתהווה בין אנשי ירושלים לבין בני 'היישוב החדש'. ובלעדיה קשה להבין לעומקם את המאבקים שהסעירו את משכילי היישוב בעיקר שנות התשעים, ואשר שלמון מתאר אותם בהרחבה.

הפרק האחרון בספר נכתב על-ידי משה רינות, ונושאו 'החינוך בארץ ישראל 1882-1918' (עמ' 621-716). רינות מנסה לתאר את התפתחות מוסדות החינוך בארץ במקביל לתהליך בניין ההתיישבות החדשה. ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל היתה בעלת תוכן רעיוני וערכי מן המדרגה הראשונה. אמנם, ביטוייה הראשוני היה התיישבותי וכלכלי, ואולם

יישבות החקלאית בארץ. תוכניותיו של הבארון, שלא תאמו בדרך-כלל את התנאים בזמנו, היו לקווי היסוד של המדיניות החקלאית של זמננו — חקלאות מתוחכמת, המיועדת בעיקרה לתעשייה וליצוא. יתר-על-כן, הבארון ביקש לבסס חברה יהודית צנועה אך בעלת רמת חיים ותרבות, השונה לחלוטין מן ההווה הכפרית שהיתה מקובלת בארץ. מרגלית וגולדשטיין סוקרים את תהליך ההתיישבות באופן כרונולוגי ברור, תוך כדי הדגשת מקומם ותפקידם של הפקידים השונים. התיאור רהוט ומשכנע, ומבוסס על שימוש רב במקורות הארכיוניים.

הפרק שכתב דן גלעדי, 'המושבות שלא כחסות הברון בשנות ה-90' (עמ' 503-537), סוקר רק חלק קטן של ההתיישבות בתקופת העלייה הראשונה, תוך הדגשת ההיבט הכלכלי. גלעדי מציג טבלאות מאירות עניינים אודות התפלגות ההוצאות השנתיות למשפחה ואודות הוצאות הסיוע של הוועד האודיסאי, ומביא נתונים מחכימים משנת 1900 אודות המושבות שלא היו בתמיכת הבארון.

דבריו המעמיקים של יוסף שלמון, בפרק 'היישוב האשכנזי העירוני בארץ ישראל 1880-1903' (עמ' 539-619), מעוררים מספר תהיות. האם נכון לעסוק ביישוב האשכנזי העירוני בארץ בנפרד מן היישוב הספרדי? אמנם, הן העדה האשכנזית והן העדה הספרדית קיימו מסגרות ארגוניות נפרדות, אך האם נכון לראות את חייהן כחיי שתי חטיבות נפרדות? הדברים מקבלים יתר תוקף כשמדובר בסקירה המקיפה בעיקר את התקופה של שנות השמונים ואילך. והרי בשנים אלו קמו, גם בירושלים, ארגונים חדשים שביקשו לשרש הפרדה זו ועם תכניהם נמנו אשכנזים וספרדים גם יחד. ארגונים כגון אלה היו 'בני-ברית', 'עזרת נדחים' ועוד, והם נדונים בהעמקה רבה בפרקנו. יתר-על-כן, היישוב היהודי החדש, שצמח ביפו ובחיפה, הקים מסגרות קהילתיות מאוחדות לאשכנזים ולספר-

העלייה לארץ נתפסה, קודם כל, כנסיון ליצור הוויה יהודית חדשה, השונה מן ההווה הגלורית. הביטוי הישיר ביותר למאויים אלה ניתן במסגרת מערכת החינוך החדשה שקמה בארץ. מערכת החינוך עסקה בהפצת תכנים יהודיים וכלליים, שאמנם לא נוצרו במושבות ארץ-ישראל, אך כאן הם נבחרו לראשונה כתוכני לימוד עממיים. לדוגמה, לימוד התנ"ך היה עיסוק שולי בתלמודי-תורה ובישיבות. והתנ"ך נתפס בהם בעיקר כמקור המצוות. ואילו בבתי-הספר במושבות וביפו היה התנ"ך, לראשונה, ספר-לימוד בסיסי, שממנו נלמדו ההיסטוריה של העם היהודי, ערכי המוסר היהודי, הלשון העברית המקורית ועוד: התנ"ך לא נלמד דווקא כמקור לקיום המצוות, אלא כתשתית לזהות הלאומית היהודית. תוכני הלימוד החדשים – ההיסטוריה היהודית, הגאוגרפיה של ארץ-ישראל, הספרות העברית, החקלאות. והעברית כשפה חיה – הם הגילויים החשובים ביותר של המהפך התרבותי בחיי העם היהודי שחל בארץ-ישראל. עוד יש בפרק הדים רבים לתהיך ליד החילון, שהסעיר את הוויית המושבות. התכנים החינוכיים החדשים הם אולי הפן החשוב ביותר בהווה התרבותית הארצישראלית. ואולם, אין להסתפק בהם כדי להבין הווייה זו בשלמותה. וראוי לעקוב גם אחר דברי המת-יישבים כפי שפורסמו בעיתונות התקופה ובספרותה. כמו כן, יש עוד מקום לעסוק במידה רבה יותר של פירוט בתחיית הלשון העברית, שהתחוללה, במידה רבה, במושבות.

* * *

בדברי הפתיחה שלנו נזקקנו לשאלה, היכן ומאימתי יש להתחיל את סיפור ההתיישבות

הדומה בלגראד לירושלים?

ג'ני לבל

Belgrad.

בלגרד במאה הי"ח בין הביוגרפיות הסרביות מהמחצית הראשונה של המאה הט"ו מצויה גם ביוגרפיה יוצאת-דופן של אחד מעריצי סרביה באותה התקופה, העריץ סטפן לאזארכיץ'.¹ ייחודה של ביוגרפיה זו, ביחס לכל הגיוגרפיה – תיאורי חיי השליטים כ'קדושים' – הנפוצות בתקופה האמורה, בהיקף היריעה המוצגת בה. ענייננו להלן יתמקד בקטע שבו משווה הכותב את העיר בלגראד לירושלים, שאותה הכיר מקרוב מביקוריו הרבים.

בשנת 1403 נחתם הסכם ואסאלי בין ההונגרים לבין לאזארכיץ'. הנסיכות הסרבית שימשה כעין חיץ בין ההונגרים לבין האימפריה העות'מאנית, שהחלה בכיבושה בחלק זה של אירופה. שליטת הסרבים על בלגראד נסתיימה כעבור 24 שנים. כמות לאזארכיץ' בשנת 1427, ובלגראד עברה שוב

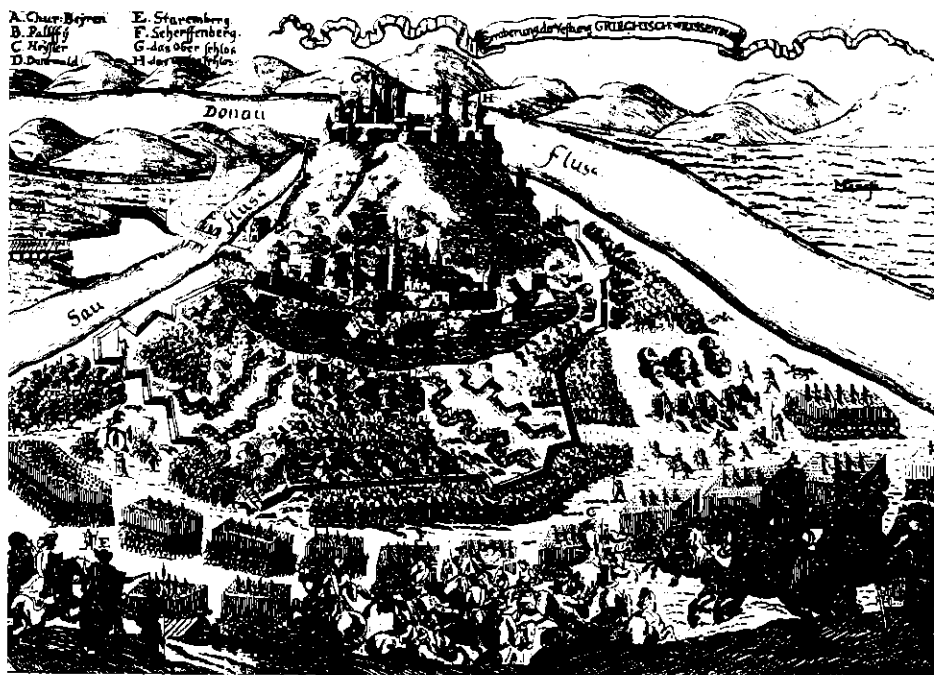
70

1 סטפאן לאזארכיץ' היה בנו של הנסיך לאזאר, שנהרג בקרב נגד הסולטאן מוראט בשדה קוסובו, בשנת 1389. באותו קרב נהרג גם הסולטאן.

לידי ההונגרים. 13 שנה לאחר מכן שמו התורכים מצור על בלגראד בפעם הראשונה, ומאז ניסו פעמים רבות לכבושה. עד שלבסוף הצליחו בכך ב-29 באוגוסט 1521. לאזארביץ' שלט במדינתו ביד רמה, ועם זאת פעל רבות, ובתקופה קצרה הקים את בלגראד, בירתו. הוא הזמין לארמונו אנשים בעלי שם, ושלח אותם לשליחויות שונות לערי אירופה והמזרח. אחד מהבולטים ששהו בארמונו היה קונסטנטין, המכונה פילוסוף. קונסטנטין פילוסוף נולד במחצית השנייה של המאה ה-14. יש סברה שנולד בבולגריה. הוא שלט בשפות רבות, ביניהן יוונית, רוסית ותורכית, אך לרוב כתב בסלאווית העתיקה, והיה בקיא מאוד גם בהיסטוריה ובגאוגרפיה. בארמונו של סטפן שימש לא רק כמורה מקצועי אלא גם כעין דיפלומט נודד. במותו של לאזארביץ' דרש ממנו הפטריארך ניקון לכתוב על חייו ופועלו של השליט. קונסטנטין נענה לדרישה, אך חרג כאמור מהמסורת הנפוצה של כתיבת חיי שליטים. הוא צייר גם מה שקדם לתקופתו, וכתב על שושלת הסרבים עד לסטפן. בכך נודע לכתביו ערך רב בהיסטוריוגרפיה הסרבית. קונסטנטין אף השאיר תיאור גאוגרפי של סרביה, וכתב גם על החי והצומח, על מכרות ואוצרות טבע אחרים ועל יופיה של הארץ. הוא תיאר גם את מאורעות הימים ההם שאותם ראה בשליחויותיו או ששמע עליהם, כגון כיבושיו של השליט המונגולי טאמרלאן (1405-1336). פרק שלם הקדיש לבלגראד והשווה אותה, כאמור, לירושלים. המקור כתוב בשפה הסלאווית העתיקה.²

2 מובא כאן מן התרגום לסרבית-קרואטית שנעשה בידי ד"ר לאזאר מירקוביץ'. ראה — Konstantin Filozof, 'Opis grada Beograda i uporedjenje Beograda sa Jerusalimom', *Stare Srpske Biografije XV i XVII Veka*, Beograd, 1936, pp. 83-86

מבצר בלגרד מצדו
הדרומי (1688)

תיאור העיר בלגראד והשוואתה לירושלים

זה האיש [לאזארביץ'] לא שקט, אלא כפי שנאה לבעל אומץ-לב, קיבל על עצמו את העיר האמורה [בלגראד], שהיתה מן הערים הקדומות הגדולות, במקום יפה להפליא — כפי שהזכרנו ואמרנו פעמים מספר — כמקומות מעטים בתבל; מקום בעל נוף מרהיב. והאנוניו פרשו כנפידה בנמל הקיסר, ובעיר מבצרים ממבצרים שונים, ולתוכה יובאו מזונות מכל הסוגים. בשום מקום לא יכולנו לדמות לנו תופעה דומה, לא יכולנו למצוא מקלט כזה, לא בגישה בדרך הנהר או היבשה. ואפילו רבבות רבים ישימו עליה מצור, יכולה התגבורת לבוא אליה, ויכולים מגיני המבצר להכין את עצמם בפנים לקראת הסתערות פתאומית החוצה... הנאמרו דברים כאלו על עיר מן הערים? והשליט ראה בעיניו והבין בעיני רוחו, עשה במהירות ככל משאלות לבו. ומי יש לאל דיו להביע ולתאר את מראיה ויופיה וטובה [של בלגראד] ומה רבות חומות שבנה למען היושבים בעיר ומחוצה לה? ואפשר להמליץ עליו את דברי שלמה על ירושלים, שמרוב בנייה נפרש צל על סביבתה, והיא כערי בבל החזקות והרמות, וסלעים יש בה וגנים תלולים, ובעלותו על הגבעה אמר הרם והנישא [שלמה]: 'הלא בניתי כל זאת ביד חזקה ובזרוע נטויה'.¹ מראיה נאה מיתר ערי הקיסר... והעיר הזאת [בלגראד] היא לאמיתו של דבר בנויה על שבע גבעות. ודומות במראיהן העיר הגדולה והיפה ההיא [בלגראד] ציון של ירושלים העילית, שעליה אומר הנביא: 'עילי מאד, בת-ציון, הריעי בת ירושלים, הנה מלכך יבוא לך צדיק'.² והגבעה השנייה היתה על שפת הנהרות ונמלה הוא לאנוניות בצורה הצפוני של העיר הגדולה, הדומה לירושלים התחתית, ששאפה להתרחב מזרחה, כנאמר: 'כי בתבל לא ראינו דומה לירושלים'. על העיר הזאת [בלגראד] איש לא יאמר דבר, אלא שאין לה יליאון. אך זו העיר במקום יליאון יש לה נהר ג'עדן, הזורם מזרחה.³ בעיר הזאת הכול דומה למרגלות ציון, שם נמצא קבר

1 על-פי תהלים קלו יב.

2 זכריה ט ט.

3 קונסטנטיין משווה את נהר הדנובה (Donau, Dunav), הוא 'נהר ג'עדן, הזורם מזרחה, לעמק איילון (Jeleon). בעיני רוחו ראה את נחל קדרון כנהר הסאווה (Sava), ויבלו הגדול של נהר הדנובה. נהר הסאווה מתחבר לדנובה ליד בלגרד, ושניהם מקיפים את העיר משלוש עבריה, כך שהיא נראית כעין חצי-אי.

התחייה. והגבעה השלישית היא במקום שבו נמצא נמל לאוניות הקיסר, שם ישנם גם מבצרים רבים. הגבעה הרביעית היא מגדל גדול, הדומה לבית דוד, עם חפירות סביב לה, ומבניה ומקומותיה. הגבעה החמישית היא כאשר עוברים את זאת, ובה מחבואים של הקיסר. והגבעה השישית היא מזרחה ממנה, עם מגדל החוצה בין שני המבצרים, כדברי שלמה: 'כמגדל דוד צוארך בנוי לחלפיות אלה המגן תלוי עליו כל שלטי הגברים'.⁴ כעין פלא יוצא דופן נראית היא ממרחקים, מבוצרת בחומותיה. הגבעה השביעית היא במערב ובה מתנשא ארמונו השני של הקיסר. ודרכו עבר זה המבורך⁵ אל האוניות בדרכי סתר.

והעיר העילית יש לה ארבעה שערים גדולים, במזרח ובמערב, בצפון ובדרום, והחמישי מוביל לפנים העיר. גדולים הם במזרח ובדרום, עם עמודים גדולים וגשרים, שאותם מרימים בשרשראות. ובמערב שער קטן, וגם לו גשר; ואל צפון שער קטן, המוביל לעיר התחתית, אל הנהרות. והשער המוביל אל המגדל גם לו גשר על שרשראות מעל שוחות. המבוא אליו הוא רק מהדרום. ממזרח, ממערב ומצפון מבוצרת היא מאוד, וגם מוגנת בנהרות.

וכנסייה גדולה במזרח העיר, ויורדים אליה בדומה לנחל קדרון אל גת שמנים... וסטפן... בנה אכסניה לחולים, ובתוכה כנסייה על-שם ניקולא הקדוש בעל הנס, על המים המתוקים. ונטע פרדסים מכל מיני פירות מובחרים, ובנה כפרים רבים ומוסדות שונים, שבהם טיפל בחולים חורים, והעניק להם מקום למנוחה, ואסף מכל כנפי מדינתו אנשים עשירים מופלגים, ויישב אותם בעיר הזאת, וחלק להם כבוד גדול, כפי שעשו פעם לשנים-עשר השליחים בעירם. ושחרר את העיר הזאת מכל מיני נטל והטיל על התושבים אחריות מלווה בהטבות ובברכת אלוהים ושחרר אותם מהניצול בתנאי שלא ישנו את דעתם ונתן להם חותמת זהב אשר נושאת דיוקן העיר. ואם ישלחו ידם במסחר, לא ישלמו בשום מקום מכס או מס-מעבר... ומכל הארצות השכנות החלו נוהרים ללא הרף, ובזמן קצר ביותר נתמלאה העיר תושבים רבים מאוד. אך ככל שגדלה, לא ידע העריך בעל הזרוע הארוכה שובע. ופקד שישלחו אנשים נוספים מהארצות שתחת שלטונו, ואסף ויישב אותם כנחמיה בזמנו בירושלים.⁶ וכך גדלה ומלאה העיר הזאת חוכמה ודעת כל ימי חייה, ויאמר עליה בדברי הנביא על ירושלים: 'שאי סביב עיניך וראי כלם נקבצו באו לך חייאני'.⁷ ועד כאן על כך.

4 שיר השירים ד ד.

5 כנראה הכוונה לישו הנצרי.

6 'אלה בני המדינה העולים משבי הגולה אשר הגלה נבוכדנצר מלך בבל וישבו לירושלים וליהודה איש לעירו' — נחמיה ז ה.

7 על-פי ישעיה מט יח.

ספרי האחוזה הפנימיים של המושבות בשלהי השלטון העות'מאני

אשר סולל

ממול, איור 1: תצלום
של שטר-טאבו (קושאן)
שניתן בספרי האחוזה
בירושלים (1895)

בחוקי הקרקעות העות'מאניים מן השנים 1858-1860 נקבע, כי 'קרקעות מסוג מירי הן נכסי המלכות השייכים לאוצר הממשלה. קרקעות מסוג זה כוללות: שדות לזריעה, אפרים, שדות למרעה קיץ ולמרעה חורף, אדמות יער וכדומה, שזכות השימוש בהן ואכילת פירות מהן ניתנת ברשיון מאת הממשלה.¹ עוד נקבע, כי 'קרקע ממין זה רוכשים על-ידי רשיון פקיד הממשלה המיוחד הממונה על כך. לאלה שלקחו קרקע ממין זה נותנים שטר-קנין שחותם המלך טבוע עליו ונקרא: שטר טאבו (קושאן) (ראה איור 1).²

'המחזיק בקרקע מירי על-פי שטר טאבו (קושאן) רשאי בהסכמת הפקיד להעבירה לרשות אחר, במתנה או בדמים.³ כל רכישה והעברה של קרקעות היתה חייבת להירשם, באישור הפקיד הממונה, בספרי האחוזה, שהיו מוחזקים במשרדי ספרי האחוזה (משרדי הטאבו) (ראה איור 2). אולם רוב המתיישבים היהודים החדשים בארץ-ישראל, בסוף המאה הי"ט ובתחילת המאה העשרים, לא יכלו לרשום את נחלותיהם על-שםם במשרדי ספרי האחוזה בגלל הקשיים המינהליים שגרמו הפקידים הממונים על רישום של העברות קרקעות ובגלל ההגבלות החוקיות שהוטלו על רישום קרקעות של יהודים. הגבלות אלה היו מסוגים שונים:⁴

עד שנת 1867 אסור היה לנתינים זרים להחזיק בנכסי דלא-ניידי באימפריה העות'מאנית ואסור היה לרשום קרקע על-שםם.⁵ החל באותה שנה התיר החוק לרשום קרקע גם על-שם יהודים נתיני מדינות שהיה להן הסכם עם תורכיה (בעיקר מדינות שתמכו בתורכיה בעת מלחמת קרים, בשנים 1853-1856), כגון: בריטניה, צרפת ואוסטריה. לעומת זאת, מנעו השלטונות העות'מאניים בארץ-ישראל, במשך שנים, רישום קרקעות על-שם נתיני רוסיה ורומניה.

1 מ' דוכן, דיני קרקעות בארץ-ישראל, ירושלים תרפ"ה, עמ' 189-190.
2 איורים 1, 2 נתקבלו מלשכת רשם הקרקעות בירושלים. הכתיבות בעברית נוספו על-ידי המחבר.
3 דוכן (שם), עמ' 196.
4 מ' דוכן, דיני קרקעות במדינת ישראל, ירושלים תשי"ג, עמ' 138-142, 376-378.
5 ל' דוכן-לנדוי, החברות הציוניות לרכישת קרקעות בארץ ישראל 1897-1914, ירושלים תש"ם, עמ' 17-25.

החל בשנת 1882, בעקבות שורה של פוגרומים, זרמה לארץ-ישראל עלייה גדולה של יהודים מרוסיה ומרומניה. השלטונות העות'מאניים אסרו עליהם, בדרך אדמיניסטרטיבית, לעלות לארץ-ישראל ולרכוש בה נכסי דלא-ניידי, ובמיוחד קרקעות מירי. איסורים אלה בוטלו מדי פעם, ואחר-כך הוחזרו לתוקפם ואף הוחמרו, כמו, למשל, בשנת 1891 — הכל לפי ראות עיניהם של המושלים המקומיים או של הוזהירים בקונסטנטינופול. הללו נהגו לשנות את דרכם לפי גלי העלייה הגואים או פוחתים.

במשך כל תקופה זאת אסור היה לרשום קרקע או שעבוד על קרקע על-שם אגודות, ארגונים או מוסדות פיננסיים, שכן אלה לא הוכרו כאישיות משפטית. רק חוק קרקעות מתקדם יותר, משנת 1913, ביטל את האיסור. החוק החדש קבע, לראשונה, כי מותר לרשום קרקע וכן שעבוד קרקע בגלל חוב, גם על שמן של אגודות וחברות אשר תקנותיהן אושרו על-ידי הממשלה.⁶ אולם חוק זה לא הופעל, למעשה — בגלל מלחמת-העולם הראשונה — עד לתקופת המנדט הבריטי. עקב הגבלות אלה נרשמו קרקעותיהם של רוב המתיישבים היהודים בספרי האחוזה הממשלתיים על שמות לא-אמיתיים (שמות מושאלים) או שנרשמו פעולות לא-אמיתיות.⁷ להלן כמה דוגמאות לרישומים כאלה:

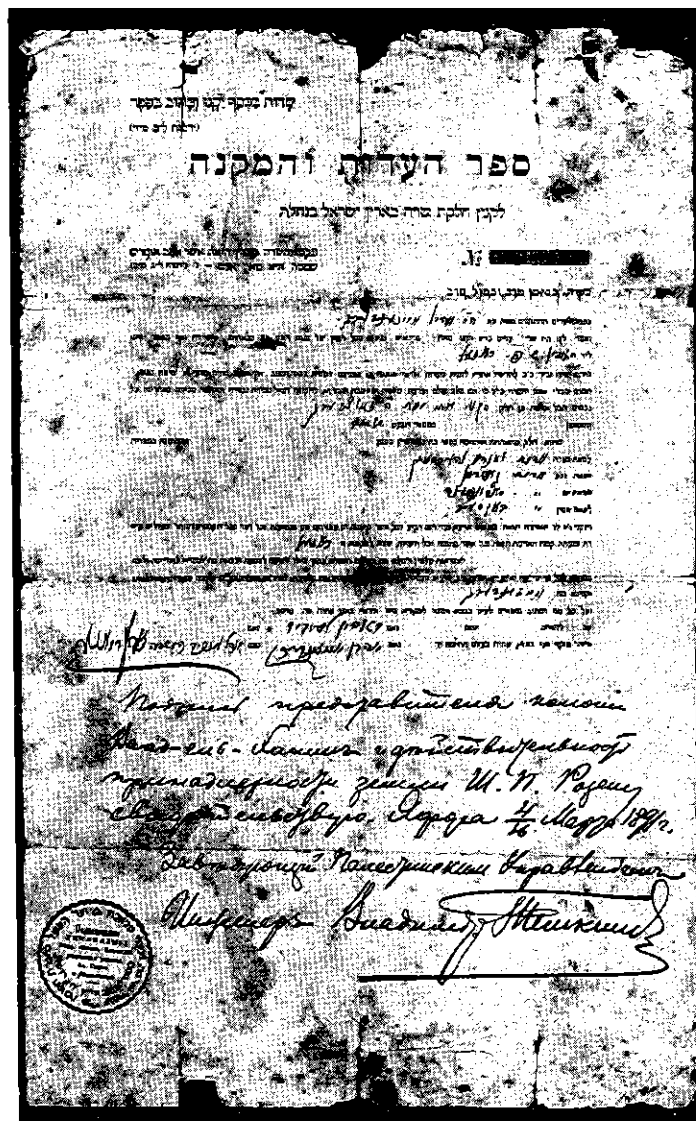
א. רישום קרקע על שמות מושאלים

1. ביום י"ב בתמוז תרמ"ב נסתיימה רכישת 3,340 דונם קרקעות של ראשון-לציון, שנקראה בפי הערבים 'עין קרא'. האדמה נרכשה מאת האחים מצטפא ומוסא אל דג'אני, על-פי שטר טאבו. האדמה נרשמה על-שם חיים אמזלג, סגן קונסול בריטניה ביפו, במקום על-שם עשרת המייסדים שעלו מרוסיה, ובראשם זלמן דוד הכהן ליבונטין וצבי הכהן לבונטין, שמימן את מרבית הקנייה.⁸
2. בסוף 1882 נרכשו כ-5,000 דונם קרקע של זכרון-יעקב בשביל משפחות של עולים חובבי ציון מרוסיה. שטרי הטאבו נרשמו במשרד ספרי האחוזה על-שמו של יצחק לעבל, ראש הוועד המרכזי של חובבי-ציון בגאלאץ, שהיה נתין אוסטרי.⁹
3. קרקעות אחוזת-בית, שנרכשו על-ידי עולים מרוסיה בשנים 1906-1909, נרשמו בשנת 1909 במשרד ספרי האחוזה, תחילה על-שם דוד ילין והד"ר אהרון מזי"א, שניהם נתינים עות'מאנים, ובסופו-של-דבר על-שם יעקובוס קאהן, בנקאי נתין הולנדי.¹⁰

ב. רישום פעולות לא-אמיתיות

1. קרקעותיהם של מרבית המתיישבים במושבות הברון נרשמו על-שמו של הברון אדמונד דה-רוטשילד, עד לפרעון כל חובותיהם לו. דבר זה צוין בספר האחוזה הפנימי של ראשון-לציון (ראה איור 5 להלן).
2. קרקעותיהם של המתיישבים הראשונים של אחוזת-בית, אשר נקנו בכספם, נרשמו, כאמור, על-שם קאהן מהאג — 'שהיה בעת ההיא גם ראש הדירקטוריון של בנק אפ"ק וגם חבר האכסוטיבה הציונית'.¹¹ — מכיוון שבנק אפ"ק הלווה לכל מתיישב סך של 4,200 פרנק מכספי הקרן הקיימת לישראל, לשם הקמת ביתו.
- מעניין להשוות את חוזה ההתקשרות של אחוזת-בית משנת 1909,¹² שנחתם לפני התחלת בניית הבתים, לחוזה ההתקשרות משנת 1910,¹³ שנחתם אחרי השלמת בנייתם. חוזה ההתקשרות הראשון קובע, כי בעל הקרקע האמיתי מתחייב לבנות בית לקאהן, ובתמורה מתחייב בנק אפ"ק לשלם לבונה סך של 4,200 פרנק מחיר הבניין. חוזה ההתקשרות השני קובע, כי בנק אפ"ק השכיר את הבית לבעל הקרקע האמיתי, ובתמורה ישלם השוכר למשכיר דמי שכירות במשך 18 שנה. לאחר סיום כל תשלומי השכירות, ימסור המשכיר לשוכר את הבניין לקניין עולם. ניסוח זה נבע מהעדר אפשרות משפטית לרשום בספרי האחוזה הממשלתיים משכנתא על הקרקע ועל הבניין לזכותו של בנק אפ"ק.
- יהודים פרטיים ואגודות, שרכשו שטחי קרקע גדולים לשם הקמת המושבות העבריות הראשונות, נהגו למכור חלקות קרקע למתיישבים יהודים. תחילה נתנו לכל קונה שטר קניין פנימי

8 ד' יודילוביץ, דברי ימי ראשון לציון התרמ"ב-התש"א, ראשון-לציון, 1941, עמ' 28-50.
 9 א' סמסונוב, זכרון יעקב: פרשת דברי ימיה, תרמ"ב-תש"ג, זכרון-יעקב תש"ג, עמ' 58, 95.
 10 ע"א ויס, ראשיתה של תל-אביב, תל-אביב תשי"ז, עמ' 84-104.
 11 א' דרויאנוב, ספר תל-אביב, א, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 89.
 12 שם, עמ' 101.
 13 שם, עמ' 121.

איור 3: שטר-מבר
בעברית וברוסית של
חלקת אדמה ב'נחלת
ראובן' (נס'ציונה, 1891)

(ספר המקנה).¹⁴ שטרי קניין אלה נוסחו בדומה לשטרי קניין שהיו מקובלים בקהילות ישראל
כבר בתקופת הפוסקים, בתחילת המאה ה"ב.¹⁵
איור 3 הוא תצלום של ספר המקנה, שקיבל בשנת 1891 כל רוכש חלקת קרקע בנחלת ראובן
(נס'ציונה).¹⁶

78

14 ידמיהו לב יא.
15 א' גולאק, אוצר השטרות הנהוגים בישראל, ירושלים תרפ"ו, עמ' 162-163. ושם שטר כ"ו מספר השטרות של ר' יהודה אלברצלוני, שחובר קרוב לשנת 1113.
16 מ' סמילנסקי, נס ציונה: 70 שנות חייה, נס ציונה, 1953, עמ' 32-33.

במשך השנים ביצעו המתיישבים במושבות ובשכונות העבריות פעולות מכירה ורכישה של קרקעות ופעולות העברה אחרות, אך לא יכלו לרשום פעולות אלה בספרי האחזה הממשלתיים. לכן החלו המושבות העבריות לנהל – כבר בסוף המאה הקודמת ובעיקר בתחילת המאה הנוכחית – ספרי אחזה פנימיים שהיו נאמנים על היהודים. היהודים אימצו בכך, כנראה, שיטה שנקטו המתיישבים הגרמנים בארץ-ישראל (הטמפלרים). הללו ניהלו ספר אחזה משלהם (Grund Buch), ובו רשמו את כל עסקות הקרקע שביצעו.

בספרי האחזה הפנימיים של המושבות העבריות נרשמו כל הזכויות וכל התנועות במקרקעין. רישומים אלה חייבו את כל הרשומים בהם, בינם לבין עצמם, כאילו היו אלה ספרי אחזה ממשלתיים.¹⁷ אולם לספרי אחזה פנימיים אלה לא היה תוקף משפטי בפני השלטונות. במשך כל תקופת השלטון העות'מאני לא היתה לבעלי הקרקעות, לפי ספרי אחזה אלה, שום זיקה משפטית-רשמית לקרקעות שבבעלותם ולא היתה להם אפשרות לתבוע עליהם זכויות על קרקע בבתי המשפט. בעלי הזכויות על קרקעות אלה, בעיני השלטונות, היו האנשים שעל שמם נרשמו הקרקעות בספרי האחזה הממשלתיים.

ספרי האחזה של המושבות העבריות – ומאוחר יותר גם של העיר החדשה תל-אביב – הכילו רישום מדויק של הקרקעות של כל אחד מן הבעלים האמיתיים. לכל בעל קרקע הוקצו בספר שני עמודים, זה מול זה, ושמו נרשם בראשם. בעמוד אחד היה רישום מלא של קרקעותיו ושטחן וכן הפעולות שנעשו בהן: רכישה, מכירה, מתנה, ירושה והתחייבויות. בעמוד השני היו מפות של כל חלקה וחלקה שפורטה בעמוד הקודם, בציון שטחה, מידות האורך והרוחב שלה ושמות הרחובות או שמות בעלי הקרקע הגובלים בה.¹⁸ כל המפות נמדדו ונערכו על-ידי מודדים ואושרו על-ידם, והרישומים בספר אושרו על-ידי ועד ספרי האחזה או על-ידי ועד המושבה.

ועדי המושבות והשכונות העבריות, האדמיניסטרציה של הברון ויק"א העסיקו מודדים שמדדו את הקרקעות וערכו מפות מדויקות בקנה-מידה גדול, שפירוטן את הגבולות של כל החלקות, את שטחיהן ואת אורך צלעותיהן. לעתים הוכנו מפות אלה על-ידי אותם מודדים שהכינו, באותו קנה-מידה, גם את המפות של כל חלקה וחלקה בספרי האחזה. סביר להניח שמפות כלליות אלה, או פנקסי המדידות שלפיהם הן שורטטו, היו לעתים קרובות המקור לשרטוט המפות בספרי האחזה. איור 4 הוא תצלום שני עמודים מתוך ספר האחזה של פתח-תקווה, שבהם מפורטות נחלאותיו של המתיישב יונה דמאוויטש.¹⁹ בעמוד הימני רשום שמו של בעל הקרקע האמיתי ופירוט כל הקרקעות שברשותו, שטחיהן והפעולות שנעשו בהן. בעמוד השמאלי מפורטות מפורטות תוכניות החלקות החקלאיות בקנה-מידה 1:4,000 ותוכניות מגרשי הבניין בקנה מידה 1:1,000. התוכניות נמדדו, נערכו ואושרו על-ידי המודד חיים משה סלור.

אותו מודד שרטט בשנת 1892 מפה של חלוקת כל הקרקעות של פתח-תקווה. כל החלקות החקלאיות שורטטו בקנה-מידה 1:10,000, וכל החלקות של מגרשי הבניין שורטטו בקנה-מידה

17 דוכן-לנר, לעיל, הערה 5.

18 א' סולל, 'התיחום הגיאוגרפי של גבולות הזכויות על קרקעות בארץ ישראל ומיפויים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1988, עמ' 101-99.

19 דף כח בספר האחזה, חלק 1. הספר נמצא למשמרת בלשכת הסדר המקרקעין של מחוז תל-אביב, המרכז והדרום.

[illegible]

4,000:1. בשנת 1901 שרשט אותו מודד גם מפות של חלקות חקלאיות בפתח-תקווה בקנה-מידה 4,000:1.²⁰

איור 5 הוא תצלום שני עמודים מתוך ספר האחוזה של ראשון-לציון, בהם מפורטות נחלאותיו של המתיישב יהודה צלאליכין.²¹ שמו של בעל הקרקע האמיתי רשום בראש שני העמודים. בעמוד הימני ניתנות תוכניות החלקות החקלאיות ותוכניות מגרשי הבניין, כולן בקנה מידה 1:3,000. התוכניות נמדדו ונערכו על-ידי המהנדס והמודד אליהו קנטור על פי מדידת המפה הכללית על-ידי המהנדס מר קנטור בשנת ה' אלפים תרס"ו. בעמוד השמאלי מצוין השטח וכן: 'האחוזה נכללת בקושאן הכללי של הממשלה על שם הברון רוטשילד ושייכת להנהל [בעל הקרקע האמיתי] בתנאי שיפרע את החוב המוטל על הנחלה'.

20 המפות שמורות באצ"מ, J15, חיק מפות 6 (פתחתקווה).

ישראל

[illegible]

ממזל, איור 5: רישום
על־שמו של יהודה
צל־ליכין, מתוך ספר
האחוזה של
ראשון־לציון

לממשלת המנדט היה עניין בכך גם לשם הרחבת גביית המסים על הקרקע; מסי כל ההעברות ומסים על קרקעות שנרשמו בספרים הבלתי רשמיים, לא הגיעו לאוצר המדינה וצריך היה למנוע הברחת מסים זו.

לפיכך, פורסמה בשנת 1926 פקודה לתיקון ספרי האחוזה, שקבעה זמן של שלושה חודשים למסירת הספרים הבלתי רשמיים למחלקת רישום הקרקעות הממשלתית. נקבע, כי לאחר פרק־זמן זה ייחשבו ספרי האחוזה הפנימיים כבטלים ומבוטלים ולא יוכלו לשמש ראיה בבתי־המשפט לצורך הרישום.

בלחץ הממשלה מונתה בחדרה בשנת 1921 ועדת קרקעות שתפקידה היה לדאוג ל־סידור נכון של ענייני הנחלאות וספר המתנחלים אשר בסידורו הוחל עוד בשנת תרע"ג [1913]. המלאכה הושלמה כעבור שנה. על־פי עדות אחרת, בשנת 1924 היה ברשות ועד המושבה ספר האחוזה וספר השעבודים.²⁴

לפי דברי עמנואל כוכבי, שהיה מזכיר ועד המושבה והמועצה המקומית של חדרה בשנים 1925-1969, ושימש גם כמזכיר ועדת הקרקעות שלה, עודכנו ספרי האחוזה של חדרה בשנת 1926, לקראת מסירתם למחלקת רישום הקרקעות. לכל רישום היו מצורפות מפות מדויקות ומפורטות של כל חלקה, לפי מדידות שנערכו על־ידי המהנדס והמודד אליעזר בילוך (בילו).²⁵

הפקודה משנת 1926 הרשתה אפוא לרשום בספרי האחוזה הממשלתיים כל רכישה, מכירה, מתנה, משכנתא, שכירה, חלוקה וכל העברה אחרת של זכויות במקרקעין, שנעשתה לפני פרסום פקודה זאת.²⁶

בספר האחוזה של פתח־תקווה, למשל, בתחתית דף כח (איור 4 לעיל), נרשם באנגלית אישור על העתקת הנתונים לספרי האחוזה הממשלתיים הרשמיים.

ועדי המושבות העבריות השלימו ועדכנו את ספרי האחוזה הפנימיים שלהם, לפני מסירתם למחלקת רישום הקרקעות הממשלתית, שכן הרישומים והמפות שבספרים אלה עתידיים היו לשמש ראיה בעיני פקירי ההסדר בעת פעולות הסדר הקרקעות, שהיו אז בשלבי תכנון מתקדמים.

24 א' עבר הדני, חדרה תרנ"א-תשי"א: ששים שנות קורותיה, תל־אביב תשי"ג, עמ' 305, 319.

25 ספר האחוזה שמור בארכיון עיריית חדרה.

26 סולל (לעיל, הערה 19), עמ' 111-112.

שיעור בציונות – חידת העלמו של 'ח'ואג'ה עברי'

גרעון שילה

הקדמה

ח'ליל אַס־סַפּאָפּי, מורה ערבי בירושלים, כתב ביומנו:

יום שני, 23.2.1914

הלכתי למלון 'פאסט', ללמד תלמיד שלי, ח'ואג'ה [אדון] עברי שמו, והוא יהודי. היום ניגשנו מיד לנושא הציונות:

אמרתי לו: 'אם אני פועל למען האומה הערבית ומקדיש את עצמי לשרותה, אינני עושה זאת מפני שאני שונא את הלאומים האחרים או מפני שאני מבכר את האומה הערבית על פני זולתה, אלא מפני שזו חובתי, ראשית – בתור בן האומה הזאת, ושנית בתור בן אנוש. ואם אני שונא את הציונות, אינני עושה זאת מפני שאני מתנגד שהאומה היהודית תחיה ותתנער מתהום האומללות וממצולות החולשה, אלא מפני שאני שונא את העיקרון שעליו עומדת התנועה הציונית: היא מנסה לבנות את לאומיותה על תורבות זולתה. שהרי, בכיבושה את פלסטין היא כאילו כובשת את לב האומה הערבית, מפני שפלסטין היא החוליה המקשרת את חצי האי ערב עם מצרים ואפריקה, ואם היהודים יכבשוה – הם יפרידו את האומה הערבית ואף יחלקוה לשני חלקים שאין קשר ביניהם, והדבר הזה יחליש את העניין הערבי וימנע את אחדות האומה והסולידריות שלה'.
אמר: 'האומה הערבית אינה צריכה לחשוש מכך, מפני שפלסטין לא יהגרו יותר מאשר מאתיים או שלוש מאות אלף; הרעיון בדבר ייסודה של אומה יהודית בפלסטין מת, מפני שהיהודים יודעים שהארץ לא תכיל אותם'.

אמרתי: 'אם כך, מה תועלת בכך שמאתיים או שלוש מאות אלף יבואו לפלסטין?'
אמר: 'המטרה היא תרבותית-רוחנית, מפני שהעולם זקוק לתורה חדשה. היהודים שבאים לארץ הזו באים רק מפני שדוחף אותם כוח דתי-רוחני: אם יחזרו לארץ אבותיהם ויחסו תחת שמי הנביאים, יופיע בקרבם קדוש, כמו משה או ישו או מוחמד, והוא יזעזע את העולם ויוסיף על דברי-הימים דפים של תפארה'.

אמרתי: 'התקופה איננה תקופה של נביאים'.

אמר: 'אין הבדל בין התקופה הזו לתקופות הקודמות. כבר היו בעבר תרבויות נעלות, חכמים ופילוסופים ומשוררים, והופיעו הנביאים והם לא היו אנשי חכמה או פילוסופיה וגם לא אנשי כוח ושררה, אבל כוחם היה גדול בזכות רוחם ומידותיהם והם התגברו על הכול'.

... אמרתי: 'אין זה חשוב שיקום אדם אשר דעת הקהל תיטה אחריו, בשל ידיעותיו או צחות לשונו, או בשל כוחו הנפשי או מידותיו הנעלות — שהרי דבר כזה אינו בלתי אפשרי או רחוק מן המציאות; החשוב הוא: האם הוא יוליכם קדימה או לא. ועוד: לא כל העולם זקוק לנביא, אלא יש אומות הזקוקות לו יותר מאחרות. הנבואה לא תבוא ממעל, אלא האנשים יפיקו אותה זה מזה, והנביא המזרחי יפיק את הנבואה החיונית מן המערב וימסור אותה לעמו. נראה לי שאתם, היהודים, הנכם האנשים הזקוקים ביותר לתורה, אבל אני חושש כי גורלו של הנביא יהיה אצלכם היום כגורל קודמיו, אשר אותם שרפתם והרגתם,¹ וכי מצבכם בתקופה הזו יהיה כפי שהיה בכל התקופות: הנביאים והתורה מכים הם, אבל לא לכם. אם אתם חשים שאתם זקוקים לתורה חדשה — עליכם להפיק אותה מזולתכם; אם אתם כוכבים כבויים, עליכם לחפש את השמש שלכם ולנוע סביבה; אתם כוכב שכבה, ואל לכם לחכות שהעולם כולו, על שמשותיו וירחיו, ינוע סביבכם.' אחר־כך דיברנו על הלאומיות, ואני אמרתי לו: 'העולם צועד לאחדות. מן הגורמים הרבים הקטנים האלה יורכבו גופים רב־לאומיים, וכך יפתחו הלאומים והלשונות. ואולי אחד הגופים הגדולים האלה יגבר על האחרים ויבלעם, ואז יהיה בעולם רק לאום אחד. כך עדיף לאנושות, מפני שבני־האדם יהיו אחים, והמלחמות והמריבות ביניהם יפחתו. על כל אדם לעזור להגיע לתוצאה הזאת...'

יום שבת, 28.2.1914

כשעה שבע וחצי בבוקר הלכתי ללמד את חזאג'ה עברי'. דיברנו על התנועה הציונית ושיבתם של היהודים לארץ.

אמר: 'מאז עברה הארץ לידי הערבים היא היתה לשממה, צל המוות מרחף עליה והיא נהייתה ערום ועריה. כל האומות אשר התנחלו בארץ לפני הערבים השאירו בה את רישומן, זולת הערבים. והיה כי ישאלכם השואל: באיזו זכות אתם מחזיקים בארץ, מה תאמרו? לכם היתה הארץ ואתם חייתם בה דורות רבים, ולא פעלתם בה מאומה. נכון, האומה היהודית לא היתה להוטה אחר הבנייה ולא היתה בעלת תרבות גשמית, אך ברוח היא נתעלתה על כל האומות, ועשתה לפלסטין היסטוריה מפוארת. וכך, ההיסטוריה המפוארת של היהודים וגעגועיהם התמידיים אל הארץ הזאת — נותנים להם את הזכות לחזור אליה. ואילו אתם — אין לכם אלא זכות אחת, והיא: שאתם מתגוררים בארץ מזה דורות רבים. אם כן, ליהודים הזכות ההיסטורית וזכות הגעגועים, ולכם זכות החיים; ובהיות הארץ רחבת־ידיים ואדמתה פוריה — אין לכם זכות למנוע מן היהודים לשוב אליה ולחיות בה עמכם. היהודים אינם רוצים להגלותכם ממנה, אלא רוצים לחיות עמכם בה. אדרבא: יש להם צורך להתערב בכם; הם זקוקים לדם שלכם. גם אם נראה לכם עד כה שהיהודים מתבדלים, אין ספק שבעתיד הם ינהגו את מנהגיכם וידברו את שפתכם. יתרה מזו: הם כבר החלו להסתערב, ואם רבים מהם יהגרו אל הארץ — היא תהיה דומה

1 רמז לנאמר בברית החדשה (מתי כג 34, 37): 'ולכן הנני שולח לכם נביאים וחכמים וסופרים ומהם תהרגו ותצלבו ומהם תכו בשוטים בבתי כנסיותיכם ותרדפום מעיר לעיר... ירושלים ירושלים ההורגת את הנביאים וסוקלת את השלוחים אליה וגו'.

חליל אס-סכאכניני, אשתו
סולטאנה ובנם סרי
(ירושלים, 1914)

לשוויצריה, כלומר דו-לשונית: היהודים מדברים עברית וערבית, ואין ספק שהערבים ילמדו את השפה העברית, באמצעות מגע הדדי ואינטרס משותף. הנבונים שביהודים רוצים להתערב בכך ולהיפגש עמכם במועדונים [חברתיים], אך דבר אחד עדיין מפריע לכך, והוא האישה: היהודים רוצים שנשותיהם תבואנה לפגישות, ואילו המוסלמים אינם מתירים זאת לנשותיהם. אך הזמן הוא ערובה לפתרון הבעיה הזו.

אמרתי לו: 'אם שואלים את הערבים: באיזו זכות אתם מחזיקים בארץ הזו? הם אומרים: זהו חלק טבעי של ארצות ערב. נכון, היא לא היתה ערש התרבות הערבית, אך היה לה חלק בה; הנה המסגד והנה המדרסות — מבנים עתיקים המעידים שהארץ ערבית ואסלאמית; הערבים התנחלו בארץ בזמנים קדומים מאוד. ואם הארץ הזו היא ערש רוחניותכם ומולדת דברי-ימיכם, הרי לערבים יש זכות אחרת שאין לערער עליה, והיא: שהם הפיצו בה את שפתם ותרבותם. זכותכם מתה במהלך הזמן וזכותנו — חיה וקיימת'.²

קודם שנברר מי היה ח'ליל אס-סכאכניני ובעיקר מי היה 'ח'ואג'ה עבריי, עלינו להבהיר את ההקשר שבו נכתבו הדברים — יחסי יהודים-ערבים בארץ-ישראל, ערב מלחמת-העולם הראשונה.

העלייה השנייה והתעוררות הלאומיות הערבית

86

העלייה השנייה והתעוררות הלאומיות הערבית גרמו להגברת המתיחות בין היהודים לערבים

2 השיחה לקוחה מתוך: 'כזה אני, רבותי!': מיומנו של ח'ליל אל-סכאכניני, הרגום, הערות ופתח-דבר ג' שילה, ירושלים 1990, עמ' 49-51, 52-53.

בארץ-ישראל בעשור שקדם למלחמת-העולם הראשונה.³ עד 1911 לא התנהלו שום שיחות מדיניות ישירות, לא הידברות ולא ויכוח, בין ציונים לערבים.⁴

בשנת 1913 ניסו חוגי הערבים הלאומיים לבוא במגע עם התנועה הציונית, וזאת על רקע התנגדותם לתורכים הצעירים והחשבתם את השפעת הציונים על עיתוני אירופה. במגעים שהתנהלו בקהיר ובפריס לא הושג דבר, אך הוכשרה הקרקע לשיחות נוספות, ובראשית 1914 גילו הערבים רצון לחדש את המגעים עם היהודים.⁵

עם זאת, בשנים 1909-1914 גברה בקרב הערבים בארץ ההתנגדות לציונות, ולקראת 1914 היו הערבים מודעים היטב למטרות ולפעולות של הציונים.⁶ משנת 1910 החלו הערבים למחות נגד פעולות הציונים וסכנתם, ומכאן ואילך, וביתר שאת משנת 1913, דיברו על עצמם, בהקשר של ההתנגדות לציונות, כעל 'פלסטינאים'. רבים מן הטיעונים כנגד הציונות, שעתידים להיות מושמעים בשנות העשרים והשלשים, פותחו בתקופה זו. התביעות היסודיות של הערבים היו הפסקת ההגירה והפסקת רכישת הקרקעות, וכבר בתקופה זו נטו מתנגדי הציונות להגזים במספר המהגרים היהודים ובשטחי האדמה שרכשו.⁷

במוסדות התנועה הציונית לא גובשה, עד מלחמת-העולם הראשונה, מדיניות עקיבה בשאלה הערבית.⁸ בסוף 1913 ובראשית 1914 דיברו בהנהגה הציונית על מאמצים לבלימת האיבה הערבית; לשם כך ביקשו ליצור יחסים אישיים עם חוגים ערביים בעלי השפעה על העיתונות ולנקוט פעולות הסברה בקרב הערבים, שבהן יובהר שאין הציונות שואפת לגרשם.⁹ בתקופה זו גם נתגבשה ההכרה כי אין להגדיר את הערבים רק על-פי דתם – נוצרים ומוסלמים – שכן יש בהם המגדירים עצמם ערבים על-פי לאומיותם. המשרד הארצישראלי עמד על הצורך בהידברות ובהשגת הסכמים עם חוגים ערביים נרחבים, ובמיוחד עם המשכילים בקרבם, ועם קבוצות רעיוניות שונות.¹⁰ בחמש ובפרט בשלוש השנים שקדמו למלחמה התברר שעל הציונים להתמודד לא רק עם ערביי הארץ, אלא עם תנועה לאומית ערבית, החולמת על אחדות ערבית רחבת ידיים.¹¹ במצב-עניינים זה נפגשו בירושלים ח'ליל אס-סכאכני ותלמידו היהודי ושוחחו על הציונות.

ח'ליל אס-סכאכני, מורה לאומי

ח'ליל בן קסטנדי אס-סכאכני נולד בירושלים בשנת 1878 למשפחה יוונית-אורתודוקסית מן המעמד הבינוני.¹² את חינוכו קיבל בבית-הספר של הפטריארכיה היוונית-האורתודוקסית, ואחר-

- 3 פ"א אלסברג, 'השאלה הערבית במדיניות ההנהלה הציונית לפני מלחמת-העולם הראשונה', שיבת ציון, ד (תשט"ו-תשט"ז), עמ' 161.
- 4 א' בארי, ראשית הסכסוך ישראל-ערב: 1882-1911, תל-אביב 1985, עמ' 184.
- 5 אלסברג (לעיל, הערה 3), עמ' 176.
- 6 N.J. Mandel, *The Arabs and Zionism before World War I*, London 1976, pp. 223-231.
- 7 שם, שם.
- 8 אלסברג (לעיל, הערה 3), עמ' 178.
- 9 רואי, 'העמדה הציונית כלפי הערבים', קשת, מב (חורף תשכ"ט), עמ' 163-164.
- 10 שם, קשת, מג (אביב תשכ"ט), עמ' 174.
- 11 שם, עמ' 179.
- 12 הפרטים על חיי אס-סכאכני המופיעים כאן הם תמצית של פתח-דבר שכתבתי לתרגום היומן (לעיל, הערה 2). כל המובאות בפרק זה להלן הן מתוך יומן זה.

תלמידים ומורים של
בית-הספר וטניה, אשר
אס-סכאכני (יושב
במרכז) היה מייסדו
ומנהלו (1925)

כך בבית-הספר של 'חברת המיסיון הכנסייתית', 'בישוף גובאט'. בבית-ספר זה למד אצל נח'לה זוריק, אשר נודע בכך שנטע בתלמידיו אהבה לשפה הערבית וגאווה בתרבותם ובלאומיותם. כבר בגיל 15 החל אס-סכאכני ללמד בבית-ספר זה וכך פתח בקריירה ארוכה של הוראה וחינוך. בן 20 היה ממייסדי האגודה הספרותית הראשונה בירושלים, אשר חברה התכנסו לדון בענייני ספרות ותרבות ובנושא תחייתה של האומה הערבית. נראה כי בתקופה זו נתפס לרעיון הלאומיות הערבית ולחשיבות החינוך הלאומי המודרני.

בעשור האחרון של השלטון העות'מאני היה אס-סכאכני פעיל בולט בתחומים אחדים. הוא נמנה עם מנהיגי ההתקוממות של בני העדה היוונית-האורתודוקסית נגד שליטתם של הפטריארך וכמרי, שהיו כולם יוונים, בכנסייה ובכנסייה¹³ עדה זו היתה התוססת ביותר בחברה הערבית בארץ מבחינת חיי התרבות והפוליטיקה, ואס-סכאכני וחבריו ראו בהתקוממותם ראשיתה של התעוררות ערבית לאומית. עד תחילת 1914 עמד בראש המאבק, אך משנואש מפשרנותם של בני העדה החליט לנתק עצמו מתנועת 'התחייה האורתודוקסית'. כבר במהלך המאבק נידה אותו הפטריארך מן הכנסייה, ועתה הצהיר אס-סכאכני: 'אינני אורתודוקסי', ומכאן ואילך הדגיש את אידתיותו.

בטיפוח החינוך והשפה הערבית ראה אס-סכאכני אמצעי ראשון כמעלה להתעוררות לאומית, ולכן הקדיש עצמו לפעילות בתחום זה, והיה חלוץ החינוך הלאומי המודרני לערבים בארץ. בשנת 1909 ייסד את 'אד-דוּסְתוּרְקָה', בית-הספר הערבי הלאומי הראשון בארץ, שלא עמד תחת חסות

13 ראה גם: ע' פרי ו' דסק, 'הודעת הממשלה העות'מאנית מ-1912 בעניין הארגון הפנימי של מוסדות העדה היוונית-אורתודוקסית בירושלים', קהדרה, 52 (תמוז תשמ"ט), עמ' 131-148.

עדה דתית או מוסד זר. כאן יישם לראשונה את עקרונות החינוך החדשניים שלו, שנחשבו אז מהפכניים. הוא היה פעיל גם בתחומי חינוך אחרים, ובתקופה זו נתן שיעורים פרטיים בערבית לזרים, ליהודים ואף לערבים. ב־בבד עם פעילותו החינוכית עסק בכתיבה ובעריכה בראשוני העיתונים הערביים, שהחלו להופיע בארץ בעקבות ההפיכה של התורכים הצעירים וחוקת 1908 הליברלית.

אס־סכאכני היה מראשוני המטיפים לפריצת המסגרת העדתית ולפעילות ערבית לאומית על־עדתית. בספטמבר 1908 פעל להקמת אגודה מוסלמית־נוצרית להבנה בין העדות. באוקטובר אותה שנה הצטרף לסניף הירושלמי של 'אגודת האחדות והקידמה', שפעלה להשגת אל־ריכוזיות, כפתרון לבעיית הלאומים והמיעוטים שבאימפריה העות'מאנית, ולמתן אוטונומיה לאזורים. בנובמבר היה ממייסדי הסניף הירושלמי של 'אגודת האחוה הערבית־העות'מאנית', שנחשבה להתארגנות הערבית הלאומית הראשונה.

כבר בתקופה זו גיבש אס־סכאכני גישה אנטי־ציונית ברורה, ואותה ביטא ביומניו, בשיחות עם תלמידיו, וגם מעל דפי העיתונים. כשבוע לפני שיחתו עם עברי, ב־17 בפברואר 1914, צפה אס־סכאכני בקבלת־הפנים שנערכה לבארוך אדמונד דה־רוטשילד. האירוע עורר אותו להרהורים על האומה הערבית והציונים, והוא רשם ביומנו:

אם אני שונא את התנועה הציונית, אין זה אלא מפני שהיא מנסה לבנות את קיומה ועצמאותה על חורבות זולתה. ... אני מתנגד לעיקרון שעליו קמה התנועה שלה [של האומה היהודית] והוא: להשפיל את זולתה כדי להרים ראשה בגאווה, ולהרוג אומה שלמה כדי לחיות. בכך היא כאילו מנסה ליטול את עצמאותה בגנבה ולקחת אותה במרמה מידי של הזמן. אין תמה, שהרי זו דרכה בכל עניין וזה מה שעשה אותה שנואה ובזויה על כל האומות. מה רבותא בכך שתשיג את עצמאותה בדרך זו? זאת ועוד: עצמאות זו, שמשיגים אותה בכסף ואשר מנצלים בעבודה את תרדמתן של אומות אחרות, את חולשתן ורפינון, אינה אלא עצמאות חלשה הבנויה בחול. מה יעשו היהודים אם יתעורר הרגש הלאומי באומה הערבית? האם יוכלו להחזיק מעמד מולו?

עם זאת, בשני עניינים חרג אס־סכאכני מגישתו האנטי־ציונית. ראשית, באוקטובר 1908 הצטרף אל ארגון 'הבונים החופשיים', למרות העובדה שהערבים הלאומיים ראו בארגון זה ארגון חשאי של הציונות העולמית. שנית, עם תלמידיו של אס־סכאכני בשיעורי הערבית הפרטיים שנתן היו, בתקופה זו, לפחות שני יהודים. עובדה זו כשלעצמה אין בה להתמיה, שהרי אס־סכאכני ידע תמיד להבחין בין עמדתו הפוליטית לבין יחסים אישיים טובים עם יהודים ציונים. ואולם, שני התלמידים, עברי — שבו נעסוק להלן — ואליהו פראג'י, היו עסקנים ציונים פעילים, ועסקו באותה תקופה ברכישת קרקעות לצורכי ההתיישבות הציונית בארץ.

במלחמת־העולם הראשונה שירת אס־סכאכני בבית־חולים צבאי בירושלים. הוא לא חדל מפעילותו החינוכית והציבורית, למרות חששו כי השלטונות יגלוהו בשל פעילות זו ובשל היותו נוצרי (ועליכן חשוד כאוהד אויבי האימפריה). פעילותו נקטעה ברצמבר 1917, כאשר נאסר והובל לכלא בדמשק בעוון מתן מחסה בכיתו לאלתר לוין, משורר יהודי אשר המשטרה חיפשה אחריו מפני שנחשב מרגל בגלל נתינותו האמריקנית.

בראשית ימי השלטון הבריטי התפרנס אס־סכאכני משיעורים פרטיים בערבית, ואגב כך קשר

קשרי ידידות עם הקצונה הבריטית הבכירה. לזמן־מה שימש מורה גם בשיעורי הערב שייסדה חברת יק"א, ביוזמתה של חבורת 'הסולל' – חבורה של משכילים צעירים בני שני העמים, שפעלה ל'התקרבות רעים, עזרה הדדית והפצת ידיעת־הארץ'.¹⁴ בתקופה זו נטל אס־סכאכני חלק בראשית ההתארגנות הפוליטית של ערביי ארץ־ישראל. ביתו היה בית־ועד למנהיגי המאבק הלאומי, ובהם חאג' אמין אל־חוסניני. בינואר 1919 השתתף בדיונים מאחורי הקלעים של הוועידה הפלסטינית הראשונה, ובהם נמנה עם הדוגלים באחדות ערבית ובסיפוח פלסטין ל'סוריה הגדולה'.

בשנים 1922–1924 היה אס־סכאכני החבר הנוצרי היחיד ב'מועדון הערבי', ואף שימש מזכירו של גוף פלסטיני זה, אשר היה אחד הארגונים הפוליטיים הראשונים של ערביי הארץ. הוא השתתף בוועידה הפלסטינית החמישית (1922), ובה נבחר לוועד הפועל הערבי, ובוועידה השישית (1923). מסתיו 1923 ועד פברואר 1924 מילא את מקומו של מזכיר הוועד הפועל. בד־בבר עם פעילותו הפוליטית פרסם בשנות העשרים מאמרים בעיתוני הארצות השכנות, ובהם התקפות חריפות על הציונות ועל המדיניות הפרו־ציונית של הממשל הבריטי. במשך כל תקופת המנדט, כמו גם לפניו, היה אס־סכאכני מתנגד חריף של הציונות. את דעתו הביע גם כאשר היה בכך משום סתירה עם היותו פקיד ממשלה. עם זאת, אס־סכאכני סלד מאלימות, גם כאשר זו באה מן הצד הערבי. שנאתו הבלתי־מתפשרת לציונות לא מנעה ממנו להיפגש ולהחליף דעות – באווירה של כבוד והערכה הדדית – עם עמיתים ותלמידים יהודים ועם אישים יהודים.¹⁵

ח'ואג'ה עברי' הנעלם

חוקרים ערבים מרבים לצטט את הדברים שכתב אס־סכאכני על הציונות ביומנו – ובכללם כמובן השיחות עם תלמידו היהודי – ומביאים אותם כהמחשה להתנגדות הנחרצת שגילו בני הארץ כלפי הציונים כבר אז.¹⁶ בהקשר זה מובלטת עובדת היותו של אס־סכאכני נוצרי. מעטים החוקרים היהודים שהקדישו תשומת־לב לשיחות אלה, ואולם מי שעשה כן, לא פקפק בחשיבות הדברים: אל־סכאכני הוצג כ'מנהיג רדיקלי',¹⁷ ודעותיו הובאו כמייצגות נאמנה את 'הלאומיים הצעירים מפלסטין', בני הדור הצעיר, שדעתם היתה חשובה בשלב זה אף יותר מדעתה של ההנהגה הוותיקה, מפני שהם עתידים היו לעמוד בראש הפלסטינים בשנות העשרים.¹⁸ ואכן, בתקופת המנדט בלט אס־סכאכני בפעילותו הציבורית, ובעיקר בשדה החינוך והכתיבה, כמחנך דור של משכילים פלסטינים, שאישיותם עוצבה בתקופה זו. ואולם, כפי שראינו, כבר בשלהי התקופה העות'מאנית לא היה אס־סכאכני סתם מורה המשוחרח עם תלמידו הפרטי. לשיחות הללו היו שני צדדים, ומעניין כי גם מי שייחס חשיבות לעובדה שדברי אס־סכאכני

14 ג' פרומקין, דרך שופט בירושלים, תל־אביב תשט"ו, עמ' 221.

15 לפירוט קורות חייו של אס־סכאכני, אשר נפטר ב־1953, ראה פתח־דבר ליומנו (לעיל, הערה 2).

16 ראה נספח ביבליוגרפי לתרגום יומנו של אס־סכאכני לעברית.

17 E. Kedourie, 'Religion and Politics: The Diaries of Khalil Sakakini', A. Hourani (ed.), *St.*

Antony's Papers: Middle Eastern Affairs, London 1958, pp. 77–94.

18 מנדל (לעיל, הערה 6), עמ' 211–212.

הושמעו באוזני תלמיד יהודי שלו לא עסק בשאלה מיהו אותו ‘חואג’ה עברי’. השאלה מתבקשת לא רק מפני שגם עברי השמיע דברים באוזני אס-סכאכני, אלא מפני שכבר המעט שאנו למדים עליו מיומנו של אס-סכאכני עשוי לעורר עניין. בקרב היהודים לא שררה אז התלהבות יתרה ללמוד את השפה הערבית,¹⁹ והעובדה שעברי למד ערבית יש בה לרמוז שנוקק לה לצורך כלשהו. אס-סכאכני נהג ללמד את תלמידיו הפרטיים בביתם, והעובדה שעברי התגורר במלון מלמדת שלא היה ירושלמי. מן השיחה הראשונה ביניהם, ב-23 בפברואר, משתמע שאין זו פגישתם הראשונה, וכיומן יש עוד שיחה ביניהם, ב-10 במארס, וממנה משתמע שאין זו פגישתם האחרונה — יוצא אפוא שעברי היה יותר מאשר עובר-אורח במלון הפאר ‘פאסט’, ואם עוד הרשה לעצמו ללמוד שם מפי מורה פרטי, היה כנראה בעל אמצעים. השיחה ביניהם ב-10 במארס עסקה בענייני לשון ובהשוואה בין שפות, וניכר כי גם בתחום זה מצא אס-סכאכני בתלמידו בן-שיח בעל רמת ידיעות גבוהה. שמו של התלמיד, ‘עברי’, אינו נשמע כמו שם שעבר במשפחתו מדור לדור, אלא מן השמות שאנשים מחוגים מסוימים אימצו לעצמם בתקופה ההיא.²⁰

מיהו אפוא ‘חואג’ה עברי’ ומדוע היתה דמותו נעלמה עד כה?

בנימין בן ישראל ברשטיין (Bärstein), לימים עברי, נולד בסטריה אושקה, אשר על גבול אוקראינה-בסרביה (רוסיה), בשנת 1870, למשפחה של סוחרים ובעלי קרקעות.²¹ על 30 שנות חייו הראשונות אנו יודעים אך מעט. עם זאת, ידועה העובדה — החשובה להבנת דבריו בשיחה עם אס-סכאכני — כי כבר בצעירותו היה מקורב אל אחד העם, וידידיו הקרובים היו חברי אגודת בני-משה.

בהיותו בן 15 נפטרה אימו, והוא נאלץ לצאת את בית אביו בשל היחסים הרעועים בינו לבין אימו החורגת. תחילה עשה את דרכו לאודסה, ואחר-כך נדד בין בירות אירופה: בשנת 1895 שהה בדנבה, בשנת 1897 בברלין ובשנת 1898 בפריס. בתקופה זו רכש את השכלתו, ובידינו עדויות בכתב לקשרים שקשר עם כמה מן האישים הבולטים של העולם הציוני דאז, ובהם תאודור הרצל ומכס גורדאו.

בשנת 1906 השתקע ברשטיין בלונדון, בקרב קבוצה של יהודים יוצאי רוסיה, כולם משכילים צעירים וציונים. כאן התהדקו מאוד קשרי הידידות בינו לבין אחד העם, שעבר להתגורר בלונדון בשנת 1907, והחלה מסכת ארוכה של התכתבות ביניהם. בתקופה זו התכתב ברשטיין גם עם חיים נחמן ביאליק, חיים יוסף ברנר, יוסף קלחנר ואחרים. הוא המשיך ללמוד, ופיתח תכונה העתידה לאפיין אותו כל חייו — היותו איש ספר; קורא נלהב ואספן ספרים וחפצי יודאיקה. בלונדון, כנראה בשנת 1907, אימץ ברשטיין לעצמו את השם ‘עברי’ (ובאנגלית — Ibray), ובשנת 1912 זכה לקבל אזרחות בריטית.

19 מרשימת ‘יהודים יודעי ערבית 1880-1910’, המופיעה אצל בארי (לעיל, הערה 4), עמ’ 187-188, ניתן ללמוד כי בשנת 1914 היו בארץ פחות מ-20 כאלה. שם גם מצוטט מ’ סמילנסקי, שכתב בינואר 1914 כי ‘בכל הישוב העברי החדש אין אף “מנזן” אחד היודע קרוא וכתוב ערבית’.

20 כראשית המאה, בכתבי-העת ‘השלח’, בעריכת א’ גינצברג (אחד העם), נכתב המדור ‘השקפה כללית’ בידו ‘עברי’. מכרך יג (תרס"ד) ואילך חתם גם העורך החדש, י’ קלחנר, על מאמריו בכינוי ‘איש עברי’.

21 הפרטים על חיי עברי לקוחים כולם (אלא אם צוין אחרת) מתיק אצ"מ, K11/444. בתיק צילומי תעודות אשר מר סילבאנו סוראני ממילאנו קיבל מאלמנתו של עברי והעבירם לאצ"מ. אני מודה לו ולעובדי הארכיון, יורם מירוק וראובן קופלר, וכן לגברת רות-גולייטה בולאטי-עברי, אשר חלק מן הפרטים ואומתו עימה. תודתי גם לגברת זהר אלופי מארכיון העיר חיפה.

רות'ג'ולייטה לבית
בוליוטי ובנימין עברי
אחר נישואיהם (1923)

לאחר כ-5 שנים של ישיבת קבע באנגליה חידש עברי את מסעותיו. הוא נשלח מטעם העיתון 'טיימס' לרוסיה, שם עלה בידו למכור את חלקו באדמות המשפחה, וכך היה לאיש אמיד. בשנת 1912 נסע לשווייץ, לצרפת, לגרמניה ולאיטליה, ובמחצית הראשונה של פברואר 1913 הגיע לנמל ברנדזי שבאיטליה, בדרכו לארץ-ישראל.

עליותיו הראשונות של עברי לארץ
בראשית מארס 1913 הגיע עברי לראשונה לארץ-ישראל. ביום ד' באדר תרע"ג כתב לאחד העם איגרת, ובה רשמים ראשונים מן הארץ:²²
עד עתה ראיתי את יפה [יפו], ירושלים, רחובות, ראשון לציון, ודי חנין [נס ציונה] ובאר יעקב. בסוף השבוע הזה אסע למושבות אחרות.
הרשמים הראשונים? אי אפשר לי לספר בכתב. יש התחלות²³ טובות אבל עוד קטנות מאד בערך, וזה ביחס כמעט לכל דבר פה — בנוגע להרבור העברי כמו להעבודה, להחינוך ועוד ועוד. לפי דעתי לע"ע [לעת-עתה] החסרון היותר גדול פה זה שהרבה צעירים עזבו ועוזבים את המושבות בשביל חוץ-לארץ. פגשתי פה כמעט כל עסקני הישוב — הרבה אנשים הגונים, אבל את האיש לא מצאתי ביניהם. חבל!
...ובכל זאת — גם שכמעט על כל צעד ומן היום הראשון מרגיש אני שקשה לחיות פה

22 המובאות מן ההתכתבות בין עברי לאחד העם לקוחות מתוך ארכיון אחד העם, תיקים 1425, 1734, 1916. ארכיון אחד העם שמור במחלקת כתבי-היד והארכיונים אשר בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. מרבית המכתבים נכתבו בעברית ומיעוטם ביידיש וברוסית. אני מודה למר דב סיוסקל על סיועו בתרגום מיידיש.

23 כל ההדגשות בכל המובאות שלהלן הן במקור, אלא אם כן צוין אחרת.

בכלל ובפרט בין היהודים המקומיים (כמו שהם) — בכל זאת שמח אני מאד מאד להיות עכשיו בארץ-ישראל, ואין לי שום געגועים לאירופה. אלה הן התשוקות היותר חזקות בי לע"ע: לדבר עברית בלי שום עכוב, ללמוד הערבית בזמן קצר ולקנות אדמה, עוד אדמה ויותר אדמה!²⁴

שהייתו הראשונה של עברי בארץ ארכה כ-4 חודשים, ובהם ערך כעין סקירת מצב. מרבית הזמן ישב במלון Hardegg's Jerusalem ביפו, והדואר עברו נשלח לכתובת של בנק אפ"ק שם. בשהייתו זו בארץ, כמו גם אחר כך, הקדיש עברי את זמנו לשני תחומי ההתעניינות העיקריים שלו: ראשית, היה, כאמור, איש ספר — כבר אז ידע 6 שפות על בוריאן,²⁵ והיה מעורה בחוגי המשכילים דגרי חבת-ציון; שנית, עסק במסחר בספרים, בכתבי-יד ובחפצים עתיקים ובאיסופם. על אלה נוסף בארץ עיסוק שלישי — תיווך וקניית קרקעות להתיישבות הציונית. עם כוא הקין שב עברי לאירופה, את עיקר זמנו בילה בלונדון, אך גם בצרפת ובאיטליה ביקר. בראשית נובמבר 1913 שוב הגיע לנמל ברינדיזי בדרכו לארץ.

כ-6 בנובמבר 1913 השתכן עברי שנית במלון 'הרדג' ביפו, ואת החודשים הראשונים לשהותו זו בארץ בילה שם. הפעם הגיע עברי ובכיסיו כסף רב, שנועד לקניית קרקעות בארץ. להגשמת תוכניותיו עמד אז בקשרים עם אנשי בנק אפ"ק ביפו ועם אנשי המשרד הארצישראלי.

גם בשהייתו השנייה בארץ ניהל עברי התכתבות עם אחד העם שישב בלונדון. אחד העם תהה על מקור הכסף שברשותו של עברי, והסתייג מדרך פעולתו. כ-16 בדצמבר 1913 כתב אחד העם: את הדברים אשר הודעתני ע"ד [על דבר] ענייניך הפרטיים קראתי בשים לב... אגב אורחא הנני מודיעך שבאלו הימים פנו אלי מיפו בשאלה על אודותיך וענתי, כמובן, לא לרעתך. ועתה, ידידי, עלי לדבר אליך דברים שבדאי לא תקראם בעונג, אבל חובה היא... עד כה לא שאלתיך שום שאלות ע"ד מקור הכסף הרב שנמסר לידך... אבל עתה מחויב אני לשאלך על זה. כי בימים האחרונים נפוצה פה שמועה... כי אתה נושא לך לאשה את מרת הלנה פרנק. כמובן אין דבר זה נוגע לשום אדם וגם לא לי... אלא שהכל חושבים ליד זה, כי פה נמצא הפתרון גם לחידה הסתומה ע"ד ההון הרב שנמסר לידך לענייני הישוב בא"י. והנה מרת פרנק היא בודאי אשה כשרה וחשובה, אבל לעניין מקנה קרקעות בא"י יש בה חסרון שאי אפשר לתקנו: היא לא יהודיה... ומי יודע מי המה יורשיה עפ"י החוק. והלא השאלה הזאת יש לה ערך עצום וגדול, ובפרט שאפשר הדבר, כמו שאתה כותב, שבמשך הזמן יתרחב העניין עד למליונים, ואין נוכל להרשות דבר כזה, שיונחו בישוב א"י מליונים אשר יוכל אולי בעתיד לעבור ללא יהודים?²⁶ אין ספק שעברי היה מודע לשאלות שיתעוררו אצל אחד העם, לאחר שחודש לפני כן כתב לו כי הביא עימו לארץ סכום של כ-419,000 פרנקים צרפתיים לקניית קרקעות וכי הסכום שבידו עשוי להגיע תוך זמן קצר למליונים. לא ייפלא אפוא כי בעוד מכתבו האחרון של אחד העם עשה את

24 את תשובתו שנתאחזה (כ"ד בניסן תרע"ג) כלל אחד העם כעבור עשר שנים בספר איגרותיו: אגרות אחד-העם, ה, ירושלים-ברלין-חל-אביב תרפ"ד, עמ' 44.

25 רוסית, יידיש, גרמנית, צרפתית, אנגלית ועברית. לימים למד גם ערבית, איטלקית וספרדית.

26 אחד העם כלל קטע ממכתב זה בספר איגרותיו (לעיל, הערה 24), עמ' 132, אך את הקטע המובא כאן מצא לנכון להשמיט, אף-על-פי שחלק ניכר מן ההתכתבות בינו לבין עברי בתקופה זו עסק בעניין זה ובפירוט רב.

דרכו ארצה כבר ישב עברי, ב־22 בדצמבר 1913, ו'השיב' על השאלות שבדרך.²⁷ במכתבו סיפר עברי לאחד העם כי הגברת פרנק נמצאת עתה בירושלים עם דודה יהודיה שלה, והן לומדות עברית. קודם צאתה את לונדון פנתה שם לבית־הדין הרבני והתגיירה, וכעת שמה בישראל אסתר פרנק. ועוד מסר עברי כי לפי עצתו כתבה צוואה, ובה הקדישה את כל כספה לקרן הקיימת לישראל. לאחר שהגיע לידי מכתבו של אחד העם מן ה־16 בדצמבר 1913 כתב עברי, במהלך ינואר 1914, עוד כמה מכתבים, ובהם חזר והדגיש כי הגברת פרנק התגיירה ורוצה להישאר בארץ־ישראל, וכי היא העבירה על־שמו של עברי 15,000 ליש"ט, והוא חופשי לעשות בכסף כמיטב הבנתו, ויעשה רק לטובת האינטרס הלאומי. עברי הוסיף כי שום חלקת אדמה לא תיקנה בשמה של הגברת פרנק, וציין כי לא כל הכסף העומד לרשותו בא ממנה. אשר לעניין האיש, הבהיר עברי כי 'חתונה אינה באה בחשבון', והטעמים שמורים עימו ועם הגברת פרנק וגם אחד העם יודע אותם. במכתבים אלה ובאחרים, אשר אחד העם נפגע מסגנונם הבוטה, עסקו שני האישים שוב ושוב בכסף שעברי קיבל מן הגברת פרנק, ואולי גם מגויים אחרים, ובצוואה שכתב, ואשר בה הפקיד את אחד העם לאפוטרופוס על ירושתו. עברי ניסה להגיע להסדר 'לא פורמלי', אשר לפיו יעבור רכושו לאחר מותו לאחד העם ולמנחם אוסישקין ומהם לקרן הקיימת, ואילו אחד העם חשש להסתבכות חוקית בעתיד. תשובותיו של עברי לא הניחו לגמרי את דעתו של אחד העם, אך לאחר כ־3 חודשים של מתיחות ביחסיהם הסכים אחד העם לקבל את מצב־העניינים כמות שהוא, והבטיח לא להוסיף לשאול בעניין זה.

לאחר ה'התפייסות' תלה עברי את סגנונו הבוטה ביחסו הנוקדני והיבש של אחד העם כלפיו למרות הסבריו. יש לו הרבה קשיים, התלונן עברי, 'מקונסולים, מתורכים, מערבים, מיהודים שלגו, הקשיים הכי גרועים [מן היהודים]!', והנה גם ידידו ואיש סודו בא אליו בתביעות לערובות שאין תובעים אפילו 'מבעלי חנויות ברוסיה אשר ברחו הנה לאחר שפשטו את הרגל'. דווקא הוא, אשר הביא עימו כסף, שבעצם יכול היה לעשות בו לטובתו האישית כרצונו ולא להקדישו לטובת האומה, דווקא הוא זוכה ליחס עוין מצד 'הבירוקרטים הציונים' בארץ, והוא כה ייחל שלפחות אחד העם יזכה אותו במעט אהדה.

גם מדרך עבודתו של עברי בחודשים הראשונים לשהייתו השנייה בארץ לא היה אחד העם שבע־רצון. ב־10 בפברואר 1914 השיב אחד העם באחת על כמה מכתבים, ובעניין דיווחיו של עברי כתב: 'את מעשיך הקטנים כמוצא ובירושלים, אינני מבין היטב. הלא חשבת תחילה להתרכז במקום אחד כדי לעשות איזה מעשה שלם, ועתה אתה הולך ומפזר "ניצוצות" לצדדים שונים'.

פעילותו של עברי בעסקי מקרקעין (1913-1914)

בראשית ינואר 1914 החליט עברי לעבור מיפו לירושלים, והשתכן למשך כמה חודשים במלון 'פאסט'. מכאן ניהל עסקות קרקע, ולשמן עמד בקשרים עם אנשי יק"א, אליהו ספיר, הנרי פרנק, אלברט ענתבי ואמיל מאירסון, עם ראשי המשרד הארצישראלי, ארתור רופין ועקב יוחנן טהון,

²⁷ מכתב זה וכן את שאר המכתבים שעסקו בנושא זה כתב עברי ביידיש, אף על־פי שאחד העם נזף בו: 'אינני מבין מדוע אתה כותב לי ב'דגון'. הלא יודע אתה לכתוב גם עברית, ובא"י הלא חובתך היא ללמוד לכתוב עברית כהוגן'. אולם, הכתיבה בעברית עדיין קשתה על עברי, והוא העדיף לכתוב מכתבים נרגשים אלה ביידיש.

ועם קוני קרקע אחרים, כגון מאיר דיזנגוף ומנחם שיינקין. לצורך המגעים עם מוכרי קרקע ערבים למד עברי בתקופה זו ערבית מפיו של ח'ליל אס-סכאכני, ובמסגרת השיעורים הללו הם ניהלו את השיחות על הציונות שהובאו לעיל.

העסקה החשובה ביותר של עברי — לפחות מן הבחינה ההיסטורית, גם אם לא מבחינתו האישית — הייתה רכישת הקרקע בהר-הצופים, אשר עליה נבנתה לימים האוניברסיטה העברית. בקונגרס הציוני ה"א, שנכנס בווינה בספטמבר 1913, הוחלט על הקמת אוניברסיטה עברית בירושלים. נוסדה ועדת האוניברסיטה, שתפקידה לעסוק בפעולות ההכנה, ואשר מטעמה התנהלו מאוקטובר 1913 מגעים לרכישת קרקע מתאימה.

את המגעים בארץ ניהלו תחילה אנשי 'חברה חדשה לקניית ומכירת קרקעות', מלכאל מני ודוד ילין.²⁸ במהלך הסיוורים לאיתור קרקע, שערכו בנובמבר 1913, נודע להם כי סר ג'ון גריי היל מאנגליה מעוניין למכור את מעון הקיץ שלו בראס אבו חרוב, אשר על הר-הצופים. התברר כי האיש בן ה-75 — שהיה אז באנגליה — מיועד מאוד עם עברי, ובדצמבר 1913 החלה חליפת מכתבים בין מני לגריי היל באמצעות עברי. ואולם, בינואר 1914 התנתה ועדת האוניברסיטה כי 'שום אדם פרטי או חברה פרטית לא ישתתפו בקנייה זו',²⁹ וכיוון ש'חברה חדשה' הייתה חברה פרטית, פנה עברי אל רופין, אשר היה מנהל המשרד הארצישראלי ומנהל חברת הכשרת היישוב, שרכשה קרקעות לקרן הקיימת.

את מעמדו של עברי במגעים אלה ימחיש קטע ממכתב ששלח רופין מיפו לאודסה ב־2 בפברואר 1914 'בדבר מגרש להאוניברסיטה [כך:]'. המכתב נשלח אל אוסישקין, נשיא הוועד האודסאי של חובבי-ציון, אשר תיאם את כל נושא הקמת האוניברסיטה ובכלל זה את רכישת הקרקע:

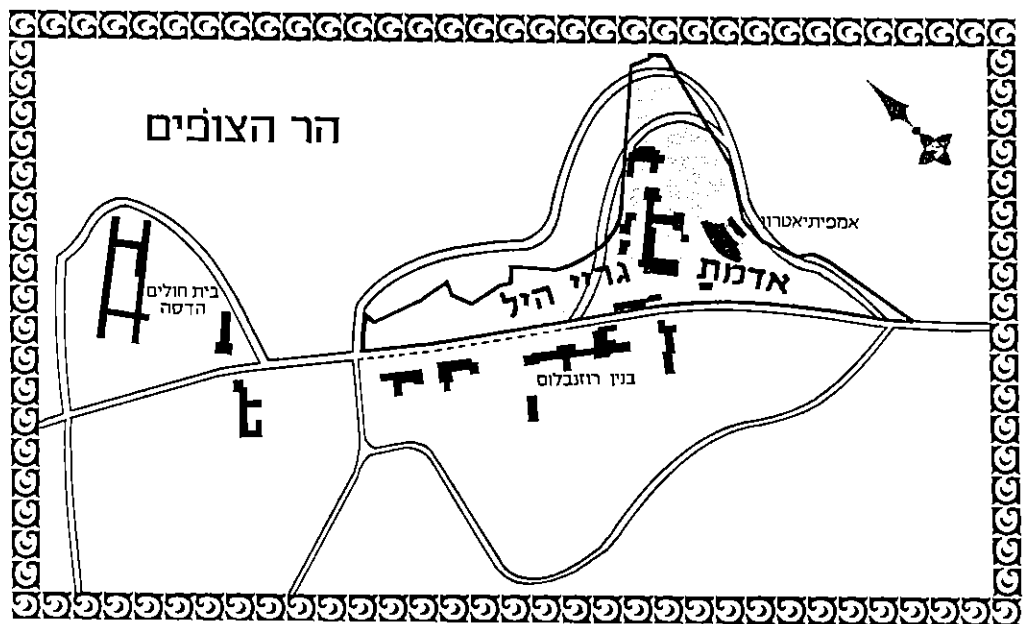
כידוע לך, יש לאציל אנגלי אחד, סיר גרהילל [כך:], וילה על הר הזיתים, סמוך לדרך המובילה להסנטוריום הגרמני [אוגוסטה ויקטוריה], ואדמה בשטח של 300,000 אמות. ... סיר גרהילל קרוב הוא לתנועה הציונית, ולפני שלש שנים פתח הוא את תערוכת בצלאל ברברים חמים לציונות. לפני חודשים אחדים כתב, כי יסכים אולי למכור את אחוזתו ליהודים. המכתב הוא בידי מר עברי, צעיר עשיר (מכירו של אחד-העם) אשר בא לפני זמן-מה מלונדון לארצנו, על-מנת להשתקע (הוא קנה חלק מאדמת גזר של הנדיב), והוא עומד ביחוסים פרטיים עם סיר גרהילל. עברי הגיד לנו, כי הסיר יבוא אחרי חודשים אחדים ירושלימה, והוא ידבר עמו על קניית נחלתו, ובכל חפצו לא יקנה אותה לעצמו, אלא לאוניברסיטה היקרה לו. על מר עברי אפשר לסמוך בלי שום פקפוק, ואם רק יעלה בידו לרכוש את המקום הזה, אין ספק שעלינו רק לבחור בו.³⁰

כבר ב־30 בינואר 1914 דיווח עברי לאחר העם על כוונתו לקנות את נחלתו של גריי היל. במכתבו ביקש מאחד העם לשמור זאת בסוד, אך ציין כי 'רופין, ילין, שיינקין, ד"ר חיסין וד"ר לוי ועוד שניים שלושה' יודעים על כך.

28 על חברה זו ועל פרשת רכישת הקרקע ראה: ח' כ"ץ, 'הפעילות ההתיישבותית בארץ-ישראל של החברות והאגודות הציוניות הפרטיות בין השנים 1900-1914', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 407-417.

29 מכתב מאוסישקין, ז' בטבת תרע"ד, מצוטט שם, עמ' 415.

30 אצ"מ, A.24/63/3.

ששמו קפטן וייל, הזומם שהשטח יהיה בידיים צרפתיות. גם רופין, התלונן עברי, אינו עוזר לו, מפני שהוא אינו רוצה שעברי יקנה אדמות מן הבארון, ומעדיף שילווח לו את הכסף לכיסוי הגרעון, שאילץ את רופין לנסוע לאסוף כסף בפריס וברוסיה.

בסופו של דבר, לאחר התערבותו של קלוד מונטיפיורי אצל הבארון רוטשילד, עלה בידי עברי לרכוש 2,000 דונם מאדמות גזר, ושטח זה נועד ל-50 משפחות של יהודים מרוסיה. על קניית יתרת הקרקע, שהיתה בידי יק"א, התנהלה תחרות קשה בין 'הסיבירים', קבוצה של קונים פרטיים, יהודים עשירים ממוסקוואה,³³ לבין הוועד האודסאי של חובבי ציון. בפרשה זו עמד עברי בקשרים עם שיינקין ודיזנגוף ועם נציגי יק"א בארץ, פרנק וספיר. עברי ניסה להתערב לטובת הוועד האודסאי גם אצל חברת יק"א בפריס, ולצורך זה יצא את הארץ ב-1 ביוני 1914 בדרכו לפריס. מפריס נסע עברי ללונדון, וכאן המשיך להיות מעורב בענייני רכישת הקרקע לאוניברסיטה העברית. במכתב לד"ר חיים וייצמן פירט השגות שהיו לו כלפי רופין באשר לקצב רכישת הקרקע ולהיקפה.³⁴ עברי אף נפגש עם וייצמן לשיחה בעניין זה, ב-21 ביוני 1914, ועל מעמדו של עברי בעיני וייצמן תעיד העובדה שבדיווח ליחיאל צ'לנוב על פגישה זו הוא כינה אותו 'בר-סמכא'.³⁵ להארי סאקר כתב וייצמן על עברי:

הוא בחור הגון מאד אבל חוששני שהוא נמהר. אל ביקורתו הכוללנית יש להתייחס בהסתייגות מרובה, אף שאני חושש כי הוא צודק בעניין הקרקע שנרכשה בשביל האוניברסיטה... עד שלא נשגר איש מיוחד ששליחותו היחידה תהיה קניית קרקע בשביל האוניברסיטה, לא נתקדם. האם עברי הוא האיש? אינני יודע. מה אתה סבור?³⁶

97 33 פרטים על קבוצת מוסקוואה ראה: מ' שילה, נסיונות בהתיישבות: המשרד הארץ-ישראלי 1908-1914, ירושלים תשמ"ח, עמ' 91.

34 ראה גם: כ"ץ (לעיל, הערה 28), עמ' 144, הערה 72/1.

35 ח' וייצמן, כתבי חיים וייצמן (עורכת דבורה ברזילי, ו, אגרות, [ירושלים] תשל"ו, עמ' 411).

36 שם, עמ' 420-421.

בעקבות השיחה עם עברי התלונן וייצמן על רופין, במכתב לוועד הפועל הציוני בברלין, והלה העביר קטעים מן המכתב לרופין וביקש את תגובתו.³⁷ ב-21 ביוני נפטר סר גריי היל, ימים אחדים לאחר שובו מירושלים לאנגליה. בינתיים התעוררו קשיים בהשגת הכסף למימוש העסקה, ומכל מקום, פרוץ מלחמת העולם הראשונה עתיד היה לרחות את העניין.³⁸ בהיותו בלונדון המשיך עברי להתכתב עם רופין בעניין המגרש של הגברת פין, שהיתה אשת הקונסול הבריטי. המגרש שכן 'מאחורי שכונת מונטיפיורי' בירושלים, ורופין סבר שהוא 'מתאים לבניית שכונה קטנה ליהודים'. עברי התבקש לבדוק 'אם אפשר לגמור קנייה זו' במחיר מסוים. כן התכתב אז עם נחום סוקולוב ויצחק כהן.³⁹

בין אירופה לארץ-ישראל (1914-1920) כמנהגו לאחר שהייתו הראשונה בארץ, גם הפעם התכוון עברי לסיים את עסקיו באירופה בחודשי הקיץ הארצישראלי ולשוב לארץ בסתיו. ואולם, עם פרוץ מלחמת העולם נאלץ להישאר בחוץ-לארץ. בחודשי המלחמה הראשונים נשאר בלונדון; מיולי עד אוקטובר 1915 שהה עברי בניו-יורק, ושלח לאחד העם באופן קבוע דיווחים מפורטים על חיי היהודים שם. מאוקטובר 1915 ועד חודש מארס 1920 התגורר עברי בערים שונות בשווייץ, ובעיקר בז'נבה. מז'נבה המשיך עברי להתכתב עם אחד העם, אס-כי במשך תקופות לא קצרות שורה ביניהם שתיקה. חלק ניכר ממכתביהם בתקופה זו עוסקים כנסיונו של עברי לארגן תמיכה כספית למשכילים יהודים ופעילים ציוניים שנאלצו להישאר בשווייץ בשנות המלחמה. בעיקר כאבו השניים את מצבו של יהושע אייזנשטדט-ברזילי, ממקימי אגודת בני-משה, אשר עלה ארצה בשנת 1887, והיה מראשוני הכותבים על החיים החדשים בארץ-ישראל. גם הוא לא יכול לחזור עתה לארץ, ובהיותו בשווייץ החמיר מצב בריאותו. עברי ידידו, שסעד אותו על ערש-דווי, הציע להשתדל אצל מנכ"ל יק"א בפריס, מאירסון, לקבל מן הבארון רוטשילד קצבה עבורו, ובכך עורר עליו את רוגזו של ידידו. גם אחד העם לא תמך בהצעה: 'מטעמים שונים לא הייתי רוצה בכך, כי חרפה היא לחו"צ [חובבי-ציון], שאחד מן המצויינים שבהם, בהיותו במצב כזה, יצטרך לעזות הברון, ולא יוכלו הם בעצמם לתמוך בסך הדרוש'. לאחר מותו של ברזילי, בשנת 1918, טיפל עברי בהעברת עזבונו לארץ, ולשם כך עמד בקשרים עם אחד העם, עם יהודה ליב גולדברג ועם הוגו ברגמן, מנהל בית-הספרים הכללי לבני-ישראל בירושלים (לימים: בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי).

מיד עם תום המלחמה שאף עברי לשוב ארצה. כבר ב-19 באפריל 1917 כתב לאחד העם: 'בכל נפשי ומאדי מצפה אני לחזור לארץ-ישראל'. באישור שהונפק בירושלים ב-4 בדצמבר 1919,

37 מכתבים של יעקובסון לרופין ב-25 וב-26 ביוני 1914, אצ"מ, Z3/1611. על הרקע לחששו של וייצמן מפני עיכובים מצדו של רופין ראה: "ריינהרץ, יסוד לאוניברסיטה עברית בירושלים: חלקו של חיים וייצמן (1913-1914)", קתדרה, 46 (טבת תשמ"ח), עמ' 123-146.

38 פרטים על השלמת העסקה: ראה: ע' אשבל, הכשרת הישוב: פרשיות ומפעלים בערי הארץ, ירושלים תשל"ו, עמ' 36-41.

39 אל נחום סוקולוב, בברלין, שלח עברי תזכורת בעניין שיחה שהיתה ביניהם במשרד הארצישראלי ביפו, בסוף מאי, בדבר הצעתו של עברי לייסד בארץ הרצאת-ספרים עברית-ערבית. מכתב מיום 28 ביוני 1914, אצ"מ, A18/492. עם יצחק כהן, ממוצא, התכתב עברי על תוכניותיו לרכוש קרקעות בישוב זה.

טקס הנחת אבן-המינה
לאוניברסיטה העברית,
ט"ו באב תרע"ח (24)
ביוני 1918

מטעם ועד הצירים לארץ-ישראל, נאמר כי עברי, המתגורר בז'נבה, היה לפני המלחמה תושב פלסטינה, וכאדם בעל אמצעים יוכל לקיים עצמו בפלסטינה ולעזור לכלכלת הארץ, ולכן ממליץ ועד הצירים בכל לב לתת לו ויזה לשוב לארץ.

ואולם, רק בסוף מארס 1920 זכה עברי להגשים את רצונו, וחזר לארץ-ישראל בשלישית. ערב צאתו מז'נבה הגיע אחד העם למונטריי, ועברי ניסה להיפגש עימו פגישה חטופה, אך הדבר לא עלה בידו. ביום שני של פסח תר"ף, שלח מירושלים גלויה לאחד העם כמונטריי:

את הפוגרום הראשון בחיי זכיתי לראות פה בירושלים: יותר ממאה פצועים (אחדים ימותו) ומלבד זה חבלו וגנבו. והכל כמנהג רוסיה ופולין: את הפצועים עכבו מן הצד ובאותו הזמן יכלו הערכים לעשות בנו כרצונם הטוב — זאת אומרת להתנפל על הזקנים ועל הנשים והילדים. בעיני ראיתי איך בפומבי הוציאו את תמונתו של 'המלך' (פייזל) [פייזל] ובאזני שמעתי איך נשבעו להשאר נאמנים לו וכו'. והכח המושל לא עשה שום דבר להפריעם ולפזרם.⁴⁰

בו בחודש, באפריל 1920, נערכו בחירות ראשונות לאספת הנבחרים, המוסד העליון של יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי. תעודה של 'הוועד הזמני של יהודי ארץ-ישראל, הוועד הפועל', מיום כ"ה בתשרי תרפ"א, מעידה כי 'ה' עברי כנימין נבחר לציר לאספת הנבחרים הראשונה של יהודי ארץ-ישראל'.

ואולם בין מועד הבחירות לאספת הנבחרים לבין מועד הוצאת התעודה לא היה עברי פעיל בחיי הארץ. כמנהגו נסע לבלות את חודשי הקיץ באירופה, ובחודשים מאי עד נובמבר 1920 ביקר בלונדון, בז'נבה ובגנואה (איטליה). בשהותו זו בחץ-לארץ המשיך לטפל בעניין עזבונו של ברוילי. הוא אסף את כתביו בארגז והפקיד אותו במחסן בז'נבה על שמו של גולדברג, אשר אמור היה לקחתו עימו לארץ. בלונדון נפגש, כמובן, עם אחד העם.

40 את תיאור מאורעות אפריל 1920 מזווית הראייה של ערבי אפשר למצוא אצל אס-סכאכני (לעיל, הערה 2), עמ' 137-138, ומעניין להשוות את שני התיאורים.

בתחילת דצמבר 1920 שב עברי ארצה, בפעם הרביעית. הפעם, לפני שחזר לירושלים, הצפין עברי לטבריה וכדק שם את האפשרות להשתתף ביוזמה להקים אתר נופש בחמי טבריה. בסוף אפריל 1921 שוב יצא עברי את הארץ, ובמכתב ששלח מז'נבה ב-20 ביולי סיפר לאחד העם:

בכוונה לא כתבתי לך מאומה אודות א"י, יען כי לא חפצתי להוסיף לך צער ויסורים. המצב שם, מחוץ ומפנים, נעשה עכשיו הרבה יותר רע ממה שהיה בשנה העברה. כלל הוא שגם האנגלי שהיה מתיחס אלינו בידידות קודם ביאתו לארץ, מכיוון שבא לגור שם נהפך לשונא גמור לנו. ובין צעירי הערבים ישנה תנועה לאומית ותרבותית חזקה והעסקנים שלנו אינם יודעים בזה שום דבר. שבתי לא"י בסוף אפריל, ובדעתי לשוב שם בסתיו הבא. אבל לצערי עוד לא מצאתי בשבילי עבודה שתוכל לתת לי איזה סיפוק נפשי. בחודש ספטמבר העבר פגשתי את ח. ויצמן ובקשתיו לתת לי עבודה, הוא הבטיח ושכח. לאיש כמוני שעומד מחוץ לקבוצות ומפלגות קשה כקריעת ים סוף למצוא עכשיו בא"י עבודה שהיא.

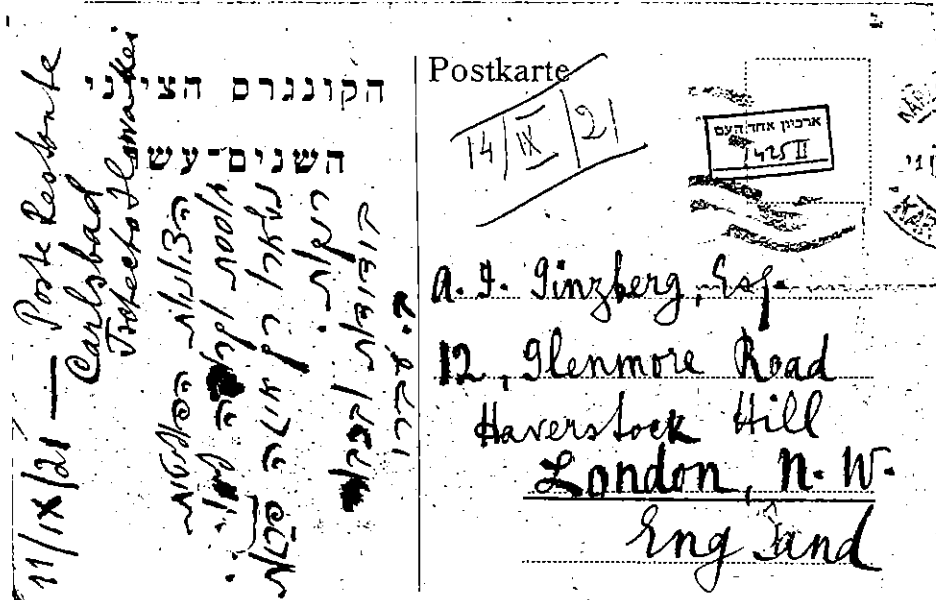
בחודשים אוגוסט וספטמבר 1921 שהה עברי בקרלסבד, צ'כוסלובקיה, שבה התכנס אז הקונגרס הציוני ה"ב, הקונגרס הראשון לאחר מלחמת העולם. ברגמן כתב אז לעברי: 'בית-הספרים מתפתח יפה... דאגתי היא רק אם יסכים הקונגרס לתת את האמצעים להרחבת העבודה, להרחבת הבניין. אם אדוני יכול להשפיע בקרלסבד, יעשה נא!'. ואולם, עברי היה מאוכזב ביותר מדיוני הקונגרס, וב-11 בספטמבר הוא שלח לאחד העם גלויה, ובה שני משפטים בלבד: 'הציונות הפוליטית גוססת וקרובה למות. נשארו רק איזה פרזות ריקות'. אחד העם ענה לו מיד (14 בספטמבר 1921), אף שהכתיבה קשתה עליו בשל מחלתו: 'המלים האחרות שבכרטיסך הפליאוני הרבה. אינני יודע מה הביאך לידי משפט קשה כזה עתה. עד כמה שידעתי ע"ד מהלך הקונגרס איני רואה דבר יוצא מן הכלל. אם יש לך רצון אפשר תכתוב לי "פירוש" על כרטיסך?'.

בדצמבר 1921 שב עברי ארצה, בפעם החמישית. נראה כי גם בשהותו זו בארץ חש אכזבה מן המצב הפוליטי וממעמדו האישי. ב-9 בינואר 1922 הגיע אחד העם לארץ-ישראל, על-מנת להשתקע בה. ב-22 בינואר כתב עברי מירושלים לאחד העם בתל-אביב: 'שמחתי לשמוע שהנך מרגיש את עצמך הרבה יותר טוב. נא להודיעני באיזה יום תבוא הנה, לירושלים. משתוקק אני לראותך ולדבר עמך וגם להתייעץ עמך בעניינים פרטיים שלי. האויר פה טוב מאד ואם רק תרצה אתה, נטייל בכל יום מחוץ לעיר'. ואולם אחד העם השיב לעברי כי אינו חש עצמו טוב יותר בארץ, להפך, וכי לירושלים יבוא רק 'כשיעבור הקור'. ספק אם פגישת השניים יצאה אל הפועל, שכן בהגיע הקיץ שוב יצא עברי לאירופה.

השתקעות בארץ-ישראל

בשהותו בז'נבה נשא עברי לאישה את ג'ולייטה בולאטי, בת למשפחת אצילים איטלקיה, שהיתה צעירה ממנו ב-30 שנה. בראשית יוני 1923 הגיע עברי ארצה בפעם השישית; הפעם גמר אומר להשתקע בארץ. הזוג הטרי הביא עימו מטען כבד ויקר של ספרים וחפצי אמנות, אשר עברי אסף כל ימיו. הוא הביא עימו גם את כתביו של ברזילי, ומסרם לבית-הספרים.

גלויה מעברי לאחר העם
בלונדון, בקונגרס הציוני
הי"ב בקרלסבד (11)
בנובמבר 1921

בחודשי הקיץ של 1923 התגוררו בני הזוג עברי בצפת, ובהגיע החורף ירדו לחיפה ובנו שם את ביתם, בשכונת הרצליה. עברי חידש בחיפה את פעילותו התרבותית והמסחרית: 'ספרים ישנים, חפצים, כתבייד, (ארץ-ישראל, מזרח-הקדוב, צפון-אפריקה)', כלשון כותרת גיירהמכתבים שלו. הספרים הרבים גדשו את כל חדרי הבית, ושניים מעובדי הבית עסקו רק בטיפול בהם.

ב־20 בינואר 1924 כתב עברי מחיפה לאחר העם בתל-אביב מכתב נרגש:

יש לי אליך עכשיו דבר חשוב מאד, מאד בעיני, ובשם אותו הרגש של ידידות ואהבה שאתה היית מראה לי תמיד, במשך 16 שנה, אני מבקש ממך שלא תענה לי כשלילה. אשתי קרובה ללדת — הרופא חושב שזה יהיה בעוד 1½ חודשים — ואני רוצה שמקודם תבטיח לי שאם יוולד זכר אתה תטריח את עצמך לבוא הנה לברית-מילה ותקבל עליך את הכיבוד היותר גדול של 'סנדק'. לא יהיו שום קרואים אחרים מפה! אם צריך 'מנין' אזמין מן החוץ כמה עניים פשוטים וזרים לנו לגמרי, ומלבד המוהל — הרופא ד"ר אויערבאך! — יהיו רק שתי נשים: אם אשתי ומרת הלנה פרנק מלונדון שבימים הקרובים האלה יחדיו יבואו אלינו מאירופה. אתה יודע שנשמתי 'חסידיית' ואני מאמין שכאשר בני יגדל וידע שמורנו ורכנו אחד-העם היה 'סנדק' אצלו זה ישפיע עליו שישאר תמיד יהודי נאמן לעמו ולארצו.

בסופר-שלידבר נולדה לזוג עברי בת. אך נראה כי עוד לפני הלידה השיב אחד העם את פני עברי ריקם, ועל כך כתב לו עברי ב־13 במארס 1924:

גם אני רחוק מ'דתיות', אבל האם 'ברית מילה' בשבילנו לא אחד הסימנים העיקריים של שייכות לעם ישראל? והאם למשל אתה בעצמך, עם כל ה'אי דתיות' שלך, לא היית עושה תמיד הברל בין ימי שבת וחג לימי חול? ועוד דבר: ב'ימים הנוראים' האחרונים ותרית על דעתך והלכת לבית הכנסת משום 'אל תפרוש מן הציבור' — אני לא 'ציבור' אלא יחיד ופשוט יהודי. אבל איך לא עלה על דעתך שאם תעבור על מידותיך בדבר קטן כל כך תעשה כזה עונג גדול לאחר מידידיך? תמיד 'שלטון השכל' ומדוע לא לפעמים גם 'שלטון הלב'?

Benjamin Hry
 "Halel" gaule
 Haifa, Palestine.
 P. O. Box 194.
 Telegrams: Hry, Palestine 194, Haifa.

ספרים ישנים, חפצים, כתב-יד
 מין ישיעל, מנה חקוק, צוק-שיקוק
 Rare books, Curious Manuscript
 (Palestine, Near-East, N-Africa)

בניסין עברי
 ששע "העלם"
 ודפוס איי
 תכת דמי 104
 תלמיטות: עברי, תכת דמי 104, חיפה.

24. 11. 24
 3. 11. 24

HAIFA 1/11/24

ורצו דמי אהבבב ,
 אף ברואתך אלמא? אנו שכל דוצק קלה
 מא/א, מא/א, ארן אף אנו אחבה ללוא
 שבה נכונה אף נצאת מן החלבה.
 באיזה יום תבוא הנה ואופה אלו
 להתבואות שם ולדבר? ולדע אנו
 לקלה לשך דתה לבוא, אהל דקלה
 אף ללוא מ. תופל אור — אנו סלח
 כל כך הכבה.
 ברואי כלב אורבאל אהבבב
 אלמא ב. נאון שפ

ואולם, למרות חילוקי-הדעות ואכזבתו של עברי לא נותקו ואף לא הורעו היחסים ביניהם. אדרבה, עברי המשיך לראות באחד העם ידיד קרוב ביותר ואיש סודו. בחודשים מאי-יוני 1924 שרוי היה עברי במצוקה נפשית קשה, והוא כתב לאחד העם על רצונו לבוא אליו להתייעץ עימו. מן המכתבים עולה כי עתותיו לא היו בידיו, ועל כן לא יכול היה לקבוע מראש את מועד צאתו מחיפה ואף לא להעדר מביתו יותר מכמה שעות. לאחר כמה נסיונות כושלים לנסוע אל אחד העם, כתב לו עברי ב־1 ביולי 1924: 'אני עכשיו במצב קשה מאד מאד, ורק ממך אני מחכה לשמוע עצה נכונה איך לצאת מן המבוכה. באיזה יום תבוא הנה ואיפה אוכל להתראות עמך ולדבר?'. איננו יודעים מה הסעיר את עברי עד-כדי-כך, אך, בסופו-של-דבר, בא אחד העם בחודש יולי לנפוש על הכרמל, ונראה כי בפגישה ביניהם הצליח להרגיע את עברי לזמן-מה. עברי התפנה שוב לעסקיו, והמשיך לעקוב מקרוב אחרי תהליכי הקמת האוניברסיטה העברית. בשבוע האחרון של אוגוסט 1924 הרצה על נושא זה ב'קלוב העברי' בחיפה. מן הטיוטה של

מכתב של עברי לאחד העם בתל-אביב (1 ביולי 1924)

הרצאה רבת פרטים זו ניתן ללמוד לא רק על דעתו של עברי בנושא ועל דעתו על כמה ממנהיגי היישוב, אלא גם על מצב-רוחו ומזגו:

בכל שנה אנו קוראים בעיתונים ושומעים שבסוף שנה זו יפתחו בירושלים את האוניברסיטה העברית והשנה עוברת בלי שום שינוי בשאלה זו. רבים חושבים ששאלה זו רק שאלת כסף מכיוון שפרופסורים יהודים יש הרבה בעולם ויהודים הרוצים להיות סטודנטים ולא מוצאים להם מקום באוניברסיטאות עוד יותר, אם כן מדוע לא תהא לנו אוניברסיטה שלנו ופה, בארץ-ישראל? כך חשב גם הראשון שעורר את הרעיון הזה, פרופ' צבי הרמן שפירא... אבל באו אצלו דאגות פרנסה ויסורים בחייו הפרטיים והוא כמו נעלם מן הציבור לגמרי... [וכאן מפרט עברי את השתלשלות הרעיון בקונגרסים הציוניים] אבל, כידוע, הרצל לא אהב שום שאלות קולטורליות בכלל... אבל מכל הרעש הזה לא יצא שום דבר! אחינו במערב מאשימים את יהודי המזרח [רוסיה] שהם בעלי-דמיון, אבל גם הם, ילידי מערב, לא תמיד מעשיים... וכבר אז נתגלו גם בשאלה זו החסרונות שלנו בכל כיעורם, הניגודים האישיים שמחריבים את המעשה והבטלנות — הניגודים בין 'אודיסא' וברלין, בין אוסישקין והמרכז תחת ורבורג ובין שני אלה ד-ר וייצמן שאז כבר היה פרופ' באוניברסיטה אנגלית ואזרח אנגליה. כל אחד חפץ להיות 'הסנדק' היחידי לילד שעשועים זה. באטמוספירה של חצי שגעון ששוררת בכל הקונגרסים קיבלו הבטחות מופרזות של סכומים גדולים שכל אחד יכול לדעת מראש שאי אפשר לסמוך עליהם... העתונים רעשו עוד מעט ואחר כך הכל נשכח ונשאר כמו שהיה...

קודם כל לא נפתרה השאלה על איזה מקום תיבנה האוניברסיטה... במצב אי ברור כזה היתה שאלת המקום בחורף 14-1913 אבל פתאום ולגמרי מן החוץ ובמקרה בא שינוי גמור! מעשה קניית הילל [היל]!... ויצמן בא הנה בפעם הראשונה בשנת 1918 ואז הוא סידר חגיגה גדולה על הר הצופים... ומאז במשך שש שנים שעברו הרבה סופרים ועסקנים התעסקו בשאלה זו והיא כמעט לא זזה ממקומה... בעניינים הנוגעים ליהדות ויצמן בתור פוליטיקאי מפתח מהתנגדות האורתודוקסיה! אתם קראתם את המאמר של ד-ר מגנס... הוא מתחיל בדקלרציה חגיגית ש'סוף סוף נוסד המוסד ללימודי יהדות בתור חלק מהאוניברסיטה העברית בירושלים'... כפי הנשמע יהיו לכתחילה רק שלושה פרופסורים קבועים — זה אני נותן לכם מידיעות פרטיות שלי⁴¹ — ביניהם מאמריקה יש כבר בירושלים ד-ר מ. מרגליות וחושבים עוד על לואיס גינצבורג ו-שום איש מא"י! אבל מדוע באמת לא אוניברסיטה אלא רק בית מדרש לחכמת היהדות? בשביל מה תהיה פה עכשיו אוניברסיטה — בשביל א"י או בשביל הגלות? ... האם קבוצה של 100,000 אנשים שהחצי מהם בא בשנים האחרונות ועוד לא נשתרש פה די — האם לקבוצה כזו המכיל בקרבו אלמנטים קולטורליים כ"כ שונים צריך אוניברסיטה? ... אלא מה? אוניברסיטה בשביל אלה בגלות שנשארים בחוץ מסבת Numerus Clausus? אבל גם זה

41 מקור 'הידיעות הפרטיות' של עברי היה אחד העם. בעיתון 'הארץ' מיום 25 באוגוסט 1924 התפרסמה ידיעה קצרה על הרצאתו של עברי, ובה הובלטו דבריו בעניין מינוי הפרופסורים מחוץ-לארץ. עברי שלח מיד לאחר העם מכתב התנצלות: 'הרשיתי לעצמי להוסיף, בדרך אגב, ששמעתי כך וכך — מכיוון ששמעתי את זה לא בתור "סוד" — ולא הזכרתי חלילה את שמך! לצערי הגדול, היה שם כותב "הארץ" והוא מסר הכל בצורה כל כך אי נעימה'.

מימין: מבני אחוזת ג'ון גרין היל, שבהם החלו הלימודים בשנת 1924. משמאל: הבניין הראשון של האוניברסיטה העברית (לימים המכון לכימיה, ובימינו המכון ליהדות זמננו)

אי אפשר! הנסיעה הנה יקרה והחיים הרבה יותר יקרים ובכלל אינם עוד חיים! הקומפורט והתנאים הקולטורליים היותר פשוטים יעלו בירושלים לאיש צעיר לא פחות מעשר-שתיים עשרה לירות בחודש, והוא ימצא כעד החצי מזה תנאים הרבה יותר נוחים בשוויץ, באיטליה ובמקומות אחרים. מלבד ששם הוא ימצא על כל צעד הרצאות מעניינות, מוסיקה היותר מצוינה, קונצרטים ותיאטרים, מוזעאים מלאים מכל טוב, ומלבד — חיים פוליטיים וצבוריים שיש בהם תמיד הרבה ללמוד! מה ימצא פה, ממה אנחנו פה חיים? העובדות החשובות שתופסות הרבה מקום בעיתונינו ובחינוך פה איזה הם? ... בא 'גביר' ידוע, רוצה לקנות — קנה וכו' וחגיגות ואסיפות לכבודו בכל מקום. ואיפה הצעירים האלה באלפיהם ימצאו מחיה כאשר יגמרו את לימודיהם? ... ועוד — איפה הם הפרופסורים שיודעים עברית ... וכל האתמוספירה של עבודה רצינית פה בארץ? ...

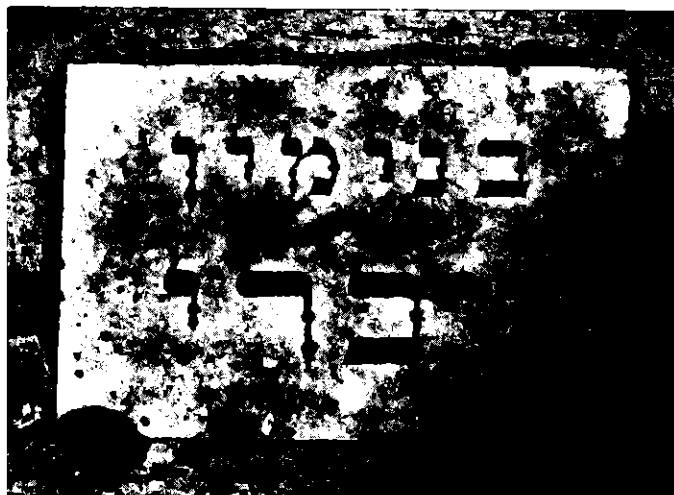
זה לא לפי כבודנו! כאשר תהיה אוניברסיטה עברית צריכה להיות אוניברסיטה לפי הכבוד של עם עתיק יומין כעמנו.

על האוניברסיטה ועל עניינים אחרים ניהל עברי באמצע שנות העשרים התכתבות ערה גם עם פרופסור קלוזנר. ממכתביו של קלוזנר עולה כי קיווה להסתייע בכספיו של עברי במפעלי התרבות שהיה קשור בהם, וכי עברי נהג לשלוח לו ספרים שמהם היו לו עותקים כפולים בספרייתו העשירה.

104

נראה כי במחצית השנייה של שנות העשרים הלך ופחת קצב פעילותו הציבורית של עברי, והוא הקדיש יותר מזמנו וממרכזו לביתו ולעסקיו. כאמור, בשנת 1924 נולדה בתו ישראלה, ובשנת 1926 נולד לו בן, דוד. עד סוף שנות העשרים אנו עוד מוצאים פניות אליו מגופים שונים אשר בפעולתם

לוח מצבת קברו של
בנימין עברי בבנימינה

התעניין, כגון אגודת 'ברית שלום'⁴² וחוג 'סדן'. אך בחלוף השנים הלך עברי ונעלם מן הזירה הציבורית, וניתן לשער כי הושפע גם ממות מורו וידידו אחד העם בשנת 1927. מפעם לפעם עוד ניסה כוחו בייזום מפעלים שונים של הוצאה לאור ותרגום, אך ללא הצלחה יתרה.

ב-15 בפברואר 1933 נתפרסמה בעיתון 'הארץ' הידיעה הבאה:

אתמול לפנות בוקר נפטר אחרי מחלה ממושכת בנימין עברי, בעל בית בשכונת הרצליה. המנוח יליד בסרביה, גר 30 שנה באנגליה. תושב חיפה במשך 8 שנים האחרונות. המנוח היה אדם אמיד, בר אורזין ובעל ספריה גדולה המונה כשמונה אלפים כרך. הניח אחריו אשה (גיורת איטלקית) ושני ילדים. לפי בקשתו, הובא לקבורה בבנימינה. בן 62 היה במוותו.

כיצד ומדוע נשכת בנימין עברי?

זמן קצר לאחר מותו של עברי חזרה אלמנתו לאיטליה, וקבעה שם את מושבה. בנו דוד אמנם למד בבית-ספר תיכון 'חוגים' בחיפה בראשית שנות הארבעים, ואף חזר ארצה להילחם במלחמת-העצמאות, אך אחר-כך ירד גם הוא מן הארץ. כיום מתגורר הבן בלונדון, ואילו אלמנתו של עברי, רות-ג'ולייטה, שהיא כיום בת 90, ובתם ישראלה מתגוררות במילאנו.

לא מן הנמנע כי נסיבות משפחתיות אלה, בצד הסיבות שנמנה להלך, תרמו לתהליך של שכחה, ואולי אף השכחה. תהליך זה עשוי אולי להסביר את העובדה ששמו של עברי נעלם לחלוטין מכתביהם וזכרונותיהם של בני דורו וכן את העובדה שמי שעסקו בשיחה בין עברי ואל-סכאכני לא הצליחו לגלות מיהו 'חזאג' עברי.

בספרון שהוציא ועד הדר הכרמל בשנת 1940, לזכרו של פבזנר, נזכר שמו של עברי:

מתנה חשובה [לספריית 'בית פבזנר'] נתקבלה כמו כן לפי עזבון, מבנימין עברי ז"ל תושב חיפה ומאסף ספרים במשך עשרות בשנים. ימים מספר לפני מותו סרב למכור את

42 אשר בין פעיליה היו גם מודעיו, רופין וסמילנסקי.

ספריתו ומסר אותה לאגודה להשתלמות במדע, באמרו שיש לו בטחון שהיא תשמש בידי האגודה מכשיר תרבותי חשוב לחיי העיר חיפה. ספריה זו כוללת כשבעת אלפים ספרים מהם רבים יקרי ערך ואף אינקונבולה עברית אחת.⁴³ ואכן, ימים ספורים לאחר מותו של עברי פרסם ועד הספרייה הציבורית בחיפה מודעת השתתפות בצער על מותו.⁴⁴

והנה, אפילו בנוגע לתרומה זו של עברי נשתכח שמו, פשוטו כמשמעו. כבר בשנת 1958, בספר שנועד לסכם 'מסכת עמל ויצירה של דור מייסדים ובונים', נאמר כי 'בקץ 1933... אוצר הספריה גדל בבת אחת עם קבלת אוסף ספרים מידי ועד הדר הכרמל אשר קבלו מעזבונו של ר. [כך!] עברי. אוסף זה כולל 2561 כרכים, בעיקר ספרים בספרות יפה, מהם בעברית, באנגלית, בצרפתית, בגרמנית וברוסית'.⁴⁵ בולטות הטעויות כציון שמו ובגודל תרומתו של עברי.⁴⁶ ואולם, תהליך השכחת פועלו של עברי בולט במיוחד בנוגע לתרומתו החשובה לבניין הארץ — תיווכו בעסקת קניית הקרקע לאוניברסיטה העברית בהר-הצופים. רק אחד מן השותפים לעשייה לא שכח לעברי את פועלו גם כעבור כמחצית היובל — בזכרונות שכתב בשנת 1941 ייחס רופין לעברי את היוזמה והמגעים לקניית נחלת גריי היל;⁴⁷ ואולם, מלבד רופין לא זכר איש מבני הדור לציין את שמו של עברי בהקשר זה, ובודאי לא בהקשר אחר. כבר בשנת 1931 כתב אליהו שלוש בזכרונותיו: 'עברו כבר כשבע-עשרה שנה ואין מעלה על הזכרון מי הוא הראשון שהגה ברעיון הקדוש הזה ומי הם האנשים שטיפלו במסירות נפש בהוצאתו לפועל'.⁴⁸ ואולם שלוש מזכיר כמובן רק את 'חברה חדשה', שהוא נמנה עם חבריה, ושוכח את עברי. גם אוסישקין, אשר דיבר לא פעם על הקמת האוניברסיטה, נטה לזקוף לזכותו עצמו באורח בלעדי 'מעשה היסטורי זה' של בחירת הקרקע ורכישתה.⁴⁹

כיוכל שנים אחרי שלוש בא גרשון גרא לגאול את שמו של 'הנדיב הלא ידוע', גולדברג, אשר תרם, בשנת 1916, את עיקר הכסף לקניית הקרקע לאוניברסיטה העברית. לאחר תיאור פועלו של

43 ועד הדר הכרמל, לזכרו של שמואל פבזר [חיפה 1940], עמ' 56.

44 הארץ, 19 בפברואר 1933.

45 ח' אהרונוביץ, הדר הכרמל: מסכת עמל ויצירה של דור מייסדים ובונים, חיפה תשי"ח, עמ' 150.

46 ראוי לציין כי לדברי אלמנתו של עברי, העובד שנתרם כלל 10,000 ספרים, ובהם שתי אינקונבולות, וכן אוספי תקליטים ועתיקות.

47 בשנת 1913 כאשר גרתי בתל-אביב הגיעני מכתב מאת ה' עברי ע"ה [על-ירושלים] (סופר עברי ותלמידו של אחד-העם) אשר היה אז תושב חיפה. במכתבו סיפר לי על תוכן השיחה שהיתה לו עם הלורד גריי-היל (Grey Hill). היה זה לורד אנגלי שבא לפני כשלושים שנה, יחד עם אשתו, לתור את הארץ, ובה הוקם מיפי נופה של ירושלים, עד כי החליט לבנות לו מעון-קץ על הר הצופים, ומדי שנה בשנה בא לבלות שם את חודשי הקיץ. אורט, כפי שסיפר למר עברי, החלו הנסיעות להכביד עליו, כי הוא זקן ובה בימים ועל כן יש בדעתו למכור את רכושו על הר הצופים. רצוי לו כי היהודים יהיו בעלי רכוש זה, משום שהוא מאמין בחזון הנביאים, כי סוף סוף תקום הארץ להיות לנחלה לעם הזה. מר עברי מבקש איפוא, כי אבקש את הלורד גריי-היל ברידתו על הר הצופים ואשמע את אשר בפיו. נסעתי מיד לירושלים, התראיתי עם הלורד, והוא אישר את כל הדברים האמורים למעלה, א' רופין, פרקי חיי, ב, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 164. התעודות בתיקו של עברי באצ"מ מאשרות את טעונו של כ"ץ כי רופין טעה בזכרונותיו כאשר לתאריך פגישתו הראשונה עם גריי היל. ראה: כ"ץ (לעיל, הערה 28), עמ' 143. רופין טעה גם בקביעה שעברי היה אז תושב חיפה. בהמשך זכרונותיו טעה גם כאשר למועד שובו של גריי היל לאנגליה ולמועד מותו.

48 י"א שלוש, פרשת חיי 1870-1930, תל-אביב תרצ"א, עמ' 157.

49 ראה, למשל: אוסישקין, דברים אחרונים, ירושלים תש"ז, עמ' רח-ריט.

גולדברג ותיאור רגשותיו בשעת ביקורו בארץ, באפריל 1914, הוסיף גרא: 'משום הרגישות הקיימת אצלנו בקשר לזכות ראשונים, חייב אני לאמר שיצחק לייב לא היה תמיד ובכל ראשון. גם ברכישת או בנסיון רכישת אדמות לאוניברסיטה, היה עוד משהו שהגה את הרעיון'.⁵⁰ והוא מזכיר שורה של גופים ואישים — ואף לא מלה אחת על עברי.

דומה כי לאחר עיון בעדויות המעטות על פעולותיו של עברי — שנשתמרו בהתכתבות בינו לבין אחד העם ובדבריהם של רופין ווייצמן שהובאו לעיל — קשה להמעיט בערכה של פעולתו לרכישת הקרקע עבור האוניברסיטה העברית.

על מעמדו של עברי ביישוב היהודי בימים ההם יעיד גם מכתב ששלח אליו משה סמילנסקי ב-27 בינואר 1914, כאשר הוא ואחרים נרדפו בידי השלטון העות'מאני, לאחר ששומרים יהודים מראשון-לציון ופלאחים ערבים מזרנוקה הרגו זה בזה, והמאורע לבש צורה של 'מלחמת הערבים והעברים'.⁵¹ בשלבים השונים של החקירה המתמשכת נקרעו סמילנסקי וחבריו בין עורכי-הדין והפקידים של 'יק"א לבין עסקני המושבות. כמה מן הדמויות הבולטות ביישוב דאז, ובהם פראג'י, מני, ענתבי, פרנק ורופין, עלו לירושלים לטכס עצה, וסמילנסקי כתב לעברי: 'יקרי, אקווה כי אתה תוכל ע"י השפעתך להשפיע הרבה על כל האדונים הנ"ל כי ישכחו לרגע את סכסוכיהם הפרטיים ויעשו לדבר בלב אחד ובעצה אחת ולזרז אותם מעט'. והנה, לא בעניין זה ולא בעניינים אחרים לא נזכר עברי בכתביהם של בני התקופה, ואפילו עם אלפי האישים הנזכרים ב'אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו' של תדהר לא זכה להימנות.

מניעים אידאולוגיים

המפגש בין עברי לאס-סכאכני התרחש בשעת שיא בפעילותו של עברי, שהיה אז כבן 44; אין ספק כי בירור מעמדו והשקפותיו אז עשוי להאיר את העמדות שהביע בשיחה. כבר הזכרנו את עובדת היותו מקורב אל חברי אגודת בני-משה ובעיקר אל אחד העם, אשר העלה את רעיון הציונות הרוחנית. בניגוד לציונות המדינית גרס אחד העם כי התגשמות התחייה הלאומית של עם-ישראל תבוא ביצירת מרכז רוחני בארץ-ישראל, וכי ארץ-ישראל נועדה לפתור את בעייתו הרוחנית-תרבותית של העם. בדבריו של עברי לאס-סכאכני יש הרבה לתפיסה זו.

מבחינת גישת הציונים לשאלה הערבית נראה כי מבין ארבע המגמות שרווחו אז הושפע עברי בעיקר מן ההשקפה הליברלית-המעשית. בהשקפה מדינית מתונה וספקנית זו החזיקו באותה תקופה, בין השאר, אחד העם, סמילנסקי, רופין וטהון.⁵²

סביר להניח כי 'ח'ואג'ה עברי' היה מודע לדברים שפרסם 'ח'ואג'ה מוסא' (סמילנסקי) בערבית ובעברית, בסוף 1913 ובראשית 1914, ובהם קבע תוכנית פעולה שהיא תמצית הגישה הליברלית-

50 ג' גרא, הנדיב הלא ידוע, [תל-אביב ללא שנת הוצאה], עמ' 172. ראוי להוסיף כאן כי בניגוד לנקודת-המוצא של גרא זכה גולדברג להנצחת מעשיו, בין השאר, בספר שהוציאה לאור משפחתו: יצחק לייב גולדברג; חייו ופעולותיו, תל-אביב תש"ה. כבר בטקס הנחת אבני הפינה לאוניברסיטה הונחה אבן בשמו, שמעולם גם לא נפקד מרשימת התורמים להקמת האוניברסיטה העברית. ביולי 1989 הונצח זכרו של גולדברג בקמפוס הירוק הצופים, ברחבה ומעלה שנקראו על-שמו.

51 מ' סמילנסקי, כתיבי משה סמילנסקי: זכרונות, ב, תל-אביב תרפ"ט, עמ' קעז-רכו.

52 י' גורני, 'שורשיה של תודעת העימות הלאומי היהודי-ערבי והשתקפותה בעיתונות העברית בשנים 1908-1900', הציונות, ד (תשל"ח), עמ' 90.

המעשית; לטווח ארוך הציע סמילנסקי 'ללמוד השפה והתרבות הערבית... להתקרב לתנועה הערבית הלאומית, כדי להכיר את אופיה וליצור יחסי הבנה עם מנהיגיה'.⁵³ גם סמילנסקי הכריח כי 'שאיפת הציונות היא השגת אוטונומיה תרבותית-כלכלית בארץ-ישראל בלבד ולא למעלה מזה'. אך בניגוד לדעה שהביע עברי בשיחה עם אס-סכאכני, סמילנסקי לא ויתר על רעיון הרוב היהודי בארץ.⁵⁴

על הסיבות האפשריות להשכחתו של עברי, לבד מן הסיבות האישיות המשפחתיות שהוזכרו לעיל, ניתן אפוא להוסיף את קירבתו אל בעלי השקפה שונה בתכלית מן ההשקפה הסוציאליסטית-הקונסטרוקטיווית.⁵⁵ השקפה זו דיברה על היטמעות הערבים ביהודים, על סמך ההנחה שצפויה עלייה המונית שתביא לרוב יהודי, והדוגלים בה, ובהם יצחק בן-צבי ודוד בן-גוריון, הם העתידים להיות בעלי הדעה בהיסטוריה של ארץ-ישראל לאחר מלחמת-העולם ובהיסטוריוגרפיה שלה עד ימינו.

'חטא' אחר של עברי, שגרם להשכחתו, הוא שעיקר פעילותו היה בשנות פעילותם של בני העלייה השנייה, אך הוא לא השתייך אליהם מבחינה סוציולוגית. מבחינה זו ניתן לשייכו לחבורה אשר שלמה שבא מכנה 'חובבי ציון שאחרו לעלות':

דְּכָרֵי חֵיבַת-צִיּוֹן, יְהוּדִים מְשֻׁכְּלִים, בְּעֵלֵי עֶסְקִים, אֲנָשִׁים אֲמִידִים — לֹא עָלוּ בְּעִלְיָה הָרִאשׁוֹנָה... חֵיבַת צִיּוֹן הִיטָה בְּנַפְשָׁם, הֵם נָטוּ אַחֲרֵי אֶחָד-הָעַם וְהָעִרְצוּהוּ, רָאוּ עֲצָמָם תְּלִמִּידָיו, בַּחֲלָקָם הָיוּ חֲבֵרִים בְּתַנּוּעַת-הַסּוּד שֶׁהָקִים, 'בְּנֵי מֹשֶׁה'. מִשְׁהוּפִיעַ הָרָצֵל הִתְרַגְּשׁוּ וְהִתְלַחְבוּ וְהִצְטַרְפוּ לַפְּעִילוֹת הַצִּיּוֹנִית — אֹלֶם הֵם לֹא יָכְלוּ אוֹ לֹא רָצוּ לִהְיוֹת חֲקִלָּאִים וְעוֹבְדֵי אֲדָמָה... עִם תְּחִילַת הַמָּאָה הָעֲשָׂרִים, בִּימֵי הָעִלְיָה הַשְּׁנִיָּה וְאַחֲרָהּ מִהִפְּכַת הַתּוֹרָכִים הַצְעִירִים, הִתְפַּתְּחָה הָאָרֶץ בְּמַהֲרָה... אִזּוֹ נִמְצְאוּ מְקוֹם וְעִסְקוֹ לְאוֹתָם חוֹבְבֵי צִיּוֹן, וְחֲלָקָם קִיִּימוּ אֶת חֲלוֹמָם וְעָלוּ לָאָרֶץ... עֶסְקוּ כָּאֵן בְּעִסְקֵיהֶם הַיְּשָׁנִים, שְׁבָהֶם הָיוּ מְיוֹמְנִים וּבִקְיָאִים — בְּמַסְחָר, בְּמַקְצוּעוֹת חוֹפְשִׁים, בְּתִיוּךְ אוֹ בְּפִקֻּדוֹת, וְהֵם הָיוּ שֹׁכְבֵי 'אֲזֻרְחִית' בִּישׁוּבֵי הָאָרֶץ וְהָקִימוּ מַפְעָלִי יִסוֹד שֶׁל הַתּוֹנֵעָה הַצִּיּוֹנִית.⁵⁶

ואכן, שבא עושה צדק עם כמה מהם, ואולם אפילו כאן אין זכר לעברי, אולי מפני שבהשכחתו של עברי חברו הגורמים הסוציולוגיים והאידיאיים הכלליים עם הגורמים האישיים.

מניעים אישיים

בצד הגורמים האישיים-המשפחתיים, שמנינו לעיל, ראוי להדגיש כאן עוד עניינים אישיים אשר תרמו, מן הסתם, להשכחתו של עברי: ראשית, העובדה שפעילותו בארץ בשנים 1913-1922 הייתה פעילות מקוטעת. עברי ישב כאן רק לתקופות של כמה חודשים, פעמיים לפני מלחמת-העולם ושלוש פעמים אחריה. גם חייו בחוץ-לארץ התאפיינו בנדודים ממקום למקום, ואת רוב זמנו בילה במלונות או בבתי ידידים. רק בעשור האחרון לחייו בנה את ביתו בארץ, וישב בה ישיבה של קבע, אך דווקא אז הלכה ודעכה פעילותו הציבורית.

53 מצוטט שם, עמ' 97.

54 שם, שם.

55 שם, עמ' 98 ואילך.

56 ש' שבא, 'חובבי ציון שאחרו לעלות', מ' נאור (עורך), העלייה השנייה: 1903-1914 (עידן), ירושלים תשמ"ח, עמ' 191-197.

שנית, למן יומו הראשון בארץ לא שררו יחסים טובים בין עברי לבין עסקני היישוב. ראינו לעיל כי כבר באיגרתו הראשונה מן הארץ כתב: 'פגשתי פה כמעט רוב עסקני היישוב — הרבה אנשים הגונים אבל את האיש לא מצאתי ביניהם. חבל!'. גם במכתביו לאחד העם משהותו השנייה בארץ התלונן כי לא נתקבל יפה, והשמיע ביקורת על כי המשרד הארצישראלי מתאפיין בבירוקרטיה מכבידה, אבטלה סמויה ובצדן 'תכניות פורחות'. על פקיד יק"א התלונן באוזני אחד העם כי הם 'יבשים ובלתי ידידותיים' כלפיו, כי אי אפשר לסמוך עליהם וכי כל מעשיהם תככים ומזימות. בשיא פעילותו, בענייני אדמות גזר והר-הצופים, התלונן כי הוא חש כור בארץ. 'יש כאן יהודים רעים, גרועים מן הגויים', וכדי שהפעילות הציונית בארץ תצליח, חייבים, לדעתו, להביא ארצה אנשים חדשים מחוץ לארץ. הוא קרא לאחד העם שלא להחשות בעניין זה, מפני שלקריאתו ייענו — כך האמין — ואילו שתיקתו תגרום לכך שהאחריות לכשלון תוטל עליו.

את המתיחות ששררה בין עברי לעסקני היישוב ניתן לייחס, בצד הגורמים שנוכרו לעיל, לעוד שתי סיבות. האחת, עברי נמנע במוצהר מלהימנות עם אחד המחנות ביישוב. כבר בימיו הראשונים בארץ קבל על החלוקה בין ירושלים לבין יפו, ובשנת 1921 הגדיר את עצמו כמי 'שעומד מחוץ לקבוצות ומפלגות', ותלה בכך את הסיבה לקשיי קליטתו בארץ. השנייה, ההערכה של עברי את רמת התרבות של יושבי הארץ, ובעיקר פרנסיה. כך, למשל, כתב לאחד העם בספטמבר 1920: 'קראתי שמר ה' סקר הולך לא"י בקרוב בתור עורך השבועון Pal. Weekly. האם זה אפשרי שתלמידך ואיש קולטורי כמוהו יעבוד ביחד עם "לכנטיניים" גמורים כמו בן-אב"י ואשר ספיר?', ואת דעתו בנושא זה הביע עברי גם בהרצאתו על האוניברסיטה העברית בשנת 1924.

אין ספק כי עברי הביע את דברי הביקורת שלו גם באוזני הנוגעים בדבר, ובכך ערער עוד יותר את יחסיו עמם, ובוודאי לא עודד אותם לחלוק עימו, מאוחר יותר, את 'התהילה'. גם אחד העם היה מודע לכך שתלמידו נטה מטבעו לביקורתיות יתר, ולא תמיד קיבל את דבריו כפשוטם. כבר על מכתביו הראשונים של עברי מן הארץ העיר לו אחד העם כי 'לא כל ידיעותיך משמחות את הלב'. גם על מכתביו של עברי מז'נבה, בראשית שנת 1916, הגיב אחד העם כי לא כל הכתוב בהם היה נעים, 'אבל עם זה לא דניתך לקף חובה. אהה, מרי נפש אנחנו עתה כולנו. הלב הומה והעצבים נרגשים ואין אדם נתפס על כל דבר ודבור שמוציא מפיו או מעטו במצב כזה'. ובמכתב אחר מאותה תקופה סיכם אחד העם: 'איך שהוא אני רואה מתוך מכתבך שגם בשוויץ לא מצאת מנוחה לנפשך, וצר לי על זה מאד'. נראה כי עברי נעלב מדברי מורו וידידו, ובמשך כשנה פסק קשר המכתבים ביניהם. באפריל 1917 חודש הקשר ועברי הסביר, כי לא כתב מפני שרגז על עצמו 'שבזמן חרבן כללי כזה הייתי מרשה לעצמי לכתוב לו על דברים של מה בכך ולהתנפל על אחרים על חטאים שגם אני בעצמי נכשל בהם'. כפי שראינו לעיל, לא שינה עברי את אופיו ואת מנהגו; גם מכתביו משנות העשרים היו רוויי ביקורת.

אל הסיבות ליחסם הצונן של ראשי היישוב כלפי עברי יש להוסיף את פרשת יחסיו עם הגברת פרנק. כבר פירטנו לעיל את ההתכתבות בינו לבין אחד העם בסוגיה זו. כאן ראוי רק להוסיף כי על רקע פרשה זו כתב אז עברי כי עם הגויים הוא מסתדר טוב יותר מאשר עם יהודים, ולראיה הביא את יחסם של הגברת פרנק ושל הזוג גריי-היל כלפיו. כזכור, גרמה פרשה זו גם למתיחות ביחסים בין עברי לאחד העם. לאחר 'ההתפייסות' ביניהם כתב אחד העם:

רוצה אני להשתמש במקרה הזה בשביל להשיב על שאלתך באותו מכתב: מדוע בנות

אחד העם וידידים בנופש
על הכרמל (קיץ 1924)

נכר מחבבות אותך יותר מיהודיות? אם הדבר באמת כך אפשר שהיית צריך לשאול את עצמך תחילה: אולי הסיבה מונחת כך? אולי אתה מתנהג עם נכרים באופן יותר מנומס ומעורר רגשי חיבה מאשר אתה מתנהג עם אחיך היהודים? הסתכל נא בנפשך פנימה וענה נא באמת ובתמים על השאלה הזאת? האם היית מסוגל לכתוב למשל לסיר J.G. Hill באותו סגנון שכתבת אלי.

אין צריך לומר כי עברי לא הסכים לדבריו אלה של אחד העם, אך ברור כי פרשת יחסיו עם הגברת פרנק תרמה את חלקה, ולו במקצת, למערכת היחסים הלקויה בינו לבין פרנסי היישוב דאז ולהתעלמותם ממנו בכתביהם ובזכרונותיהם.

לסיום, אפשר להוסיף על כל אלה עוד סיבה אחת, אשר גם אם לא היתה חשובה כשלעצמה בוודאי הקלה על השכחת זכרו של עברי. במארס 1920 כתב עברי לאחד העם: 'האינך יודע עוד שכלל בטבעי להיות "נחבא אל הכלים" ושאינ בי אף שמץ של "חוצפה"?'. ואכן, בניגוד למה שנאמר על אוסישקין — ודווקא בהקשר של הקמת האוניברסיטה העברית — לא היה לעברי אותו 'חוש מיוחד לתפוס בידו מאורעות היסטוריים ולקשור בהם את שמו ופעלו'.⁵⁷ ואולי נכונים בעברי הדברים שהוא עצמו אמר בסוגיה זו לפני 65 שנים על ציוני אחר, אשר כמעט נשכח, 'ל גולדברג, תורם הכסף לרכישת הקרקע לאוניברסיטה העברית: 'יהודי רוסי טוב לב וצנוע, מאלה האנשים המעטים מאד מאד שלא רק שלא רודפים אחרי הכבוד אלא להיפך, בורחים מן הכבוד; ובאופן שקט זה הוא עשה ועושה הרבה דברים חשובים בתנועתנו [הציונית]'.⁵⁸

בין 'הלכה' ל'אגדה' ובין 'דרך' ל'חיים' בהתיישבות הקיבוצית

גד אופז

הקבוצה היתה קודם 'אגדה' ועכשיו היא צריכה להיות
'הלכה'.
שאל מאירוב (אביגור)¹

מבוא

'הלכה' ו'אגדה' הן מושגים-ערך, ² הלקוחים מתחומה של היהדות הדתית-המסורתית. יש להן הקשרים ומערכות יחסים ספרותיים, משפטיים וחברתיים במסורת החשיבה והתרבות היהודית בכל הדורות. בה במידה אפשר להתייחס אליהן גם כאל שתי קטגוריות אוניוורסליות, המקיימות ביניהן יחסים דיאלקטיים, יחסי קיטוב והשלמה. האגדה היא זרימת החיים הפתוחה והחופשית, הדמיון היוצר והאמנות הדואה לעבר אופקים חדשים. ההלכה היא המעשה הנתון בסד של מצוות, חובות ונורמות; המיסוד הקבוע והיציב – דרך סלולה על קרקע המציאות. מגמות חברתיות מאופיינות לא פעם על-פי נטייתן האגדית או ההלכתית. מי שקורא תיגר על מציאות קיימת ומבקש לשנות ולחדש פונה אל הקוטב האגדי, ואילו החפץ לייצב ולטבוע דפוסי קבע מאמץ גישה הלכתית כקו מנחה למעשיו. בתקופת 'הסער והפרץ' של שנות העלייה השנייה והשלישית אפיינה את המפעל הציוני-החלוצי החזונית והיצירתיות האגדית. לא רק הפניית העורף לאורח-החיים הגלוי קבעה את המגמה הזאת, אלא גם היחס השלילי לדת ולמסורת, שנתעצבו בדפוסים הלכתיים. על רקע זה תמונה היתה תביעתו של ח"נ ביאליק, שקרא לחלוצי העלייה השנייה לכפוף צווארם ולשים עליו את 'עול הכרז' הכבד ואת 'היד החזקה והזרוע הנטויה' של ההלכות והמצוות; ליצור דפוסים כדי 'לצקת בהם את רצוננו הניגר והרופס למטבעות מוצקות קיימות'.³ דברי המשורר, שזכה בעיני רבים למעמד הקרוב למעמדו של נביא,⁴ עוררו הדים ובני הדסים. עם זאת, יתכן שגם אלמלא קריאתו היו מתגבשות מגמות של ייצוב מסגרות.

דור המהפכה הציונית השתמש בלשון עמוסה משמעויות, תכנים וערכים דתיים-מסורתיים, כדי לכטא באמצעותם את המעשים שנועדו לקעקע את חומות העבר. ברובד הלשוני מוסברת התופעה בכך שלא נוצרו עדיין שפה ומושגים מחולקים. אך יתרה מזאת, בני אותו דור היו מקושרים

1 מדבריו בפגישת הקבוצות שהתקיימה בדגניה, ג'-ד' בסיוון תרפ"ג. ראה: הקבוצה: מאסף לעניני הקבוצה וחייה, תל-אביב תרפ"ה, עמ' 23.

2 ראה: א' הולץ, בעולם המחשבה של חז"ל, תל-אביב תשל"ט, עמ' 23-32.

3 ראה: ח"נ ביאליק, 'הלכה ואגדה', כל כתבי ח"נ ביאליק, תל-אביב תש"ך, עמ' רכט. לדיון מקיף בסוגיית יחסי הלכה ואגדה ראה: צ' כגן, הלכה ואגדה כצופן של ספרות, ירושלים תשמ"ח, עמ' 11-34. על יחסה של תנועת העבודה הציונית להלכה ראה: א' לוז, מקבילים נפגשים, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 260-263.

4 ראה: ב' כצנלסון, 'אבל יחיד', כל כתבי ב' כצנלסון, ו, תל-אביב תש"ז, עמ' 327-340.

ספירת הקבוצות אלו תרפ"ד.

א. המשקים הקבוצתיים.

מספר דור	שם הקבוצה	שנת היסוד	בעלות הקרקע	השטח המעבד				מספר העובדים				מספר הנפשות				הערות
				תרפ"א	תרפ"ב	תרפ"א	תרפ"ב	זברים	נשים	ילדים	סה					
1	גליל העליון: כפר גלעדי	1918	יק"א	800	2500	40	68	33	30	38	101	38	30	33	א. המגרש לקט מתוך חקיו של הסוכן ההולנדי. ב. שנת היסוד פורשת כא שנת תלס. הישוב הוותיק במקום, וזאת שנת ראשית התלבויות הקבוצה כי אז שנת תלס. המקום הקבוצתי במקום.	
2	תל-ה	1919	"	600	2000	12	32	24	8	8	35	8	8	24		
3	אלת-השוק	1919	"	1500	8000	35	40	25	15	4	44	4	15	25		
4	גליל התחתון: סדנה-הרמה	1924	אחזה וקק"ל	-	1000	-	16	13	3	3	19	3	3	13		
5	עמק הירדן: כנרת	1918	קק"ל	1200	1800	40	44	30	14	8	52	8	14	30		
6	הר כנרת	1921	"	260	650	12	28	19	9	1	29	1	9	19		
7	דגניה א'	1910	"	1000	1400	12	49	28	21	13	64	13	21	28		
8	דגניה ב'	1920	"	1000	1400	24	49	32	17	9	58	9	17	32		
9	נשר	1922	יק"א	-	2000	-	30	24	6	-	30	-	6	24		
10	עמק יזרעאל: בית-אלפא	1928	קק"ל	-	8250	-	105	75	30	9	114	9	30	75		
11	בית-אלפא - חפצי-בה	1928	"	-	1750	-	52	32	20	7	59	7	20	32		
12	תל-יוסף	1922	"	-	6250	-	240	145	95	15	265	15	95	145		
13	עין-חרוד	1922	"	-	6250	-	197	117	80	46	248	46	80	117		
14	נבעה	1922	"	-	1250	-	32	18	14	9	41	9	14	18		
15	מרחביה	1911	"	2400	2400	40	39	25	14	1	40	1	14	25		
16	פרקנהוקי	1924	"	-	2500	-	17	10	7	-	17	-	7	10		
17	צריפין	1924	"	-	1800	-	34	20	14	1	85	1	14	20		
18	נגדנר	1923	"	-	800	-	16	9	7	3	19	3	7	9		
19	נגדנר - אחזה	1924	"	-	1500	-	20	17	3	-	20	-	3	17		
20	עמק קישון: יעניר - אחזה	1923	"	-	?	-	18	18	6	-	18	-	6	18		
21	" - קב' צבי	1924	"	-	350	-	23	11	4	2	13	2	4	11		
22	הר הכרמל: רושניה	1919	ארמת המבטלה	700	500	18	22	13	9	4	26	4	9	13		
23	שומרון: טורה	1919	הנרמנים	240	240	-	10	7	3	-	10	-	3	7		
24	הולנדנים - בני-מנה	1920	יק"א	1100	1100	15	20	13	7	1	21	1	7	13		
25	כרכור	1913	קק"ל ופרצים	225	720	21	32	22	10	2	34	2	10	22		
26	קנ-שמאל	1913	"	-	44	-	17	-	17	-	17	-	17	-		
27	סביבת יפו: קב' פועלות בפחית-חקה	1922	קרן-היסוד	-	70	-	22	-	22	-	22	-	22	-		
28	" מלתי-יהודה	1922	קק"ל	-	80	-	20	-	20	-	20	-	20	-		
29	שכונת-ברוכוב	1923	קק"ל ופרצים	-	3	-	10	1	9	-	10	-	9	1		
30	סביבת ירושלים: ירושלים	1921	"	1550	1978	48	51	37	14	2	53	2	14	37		
31	חולדה	1911	קק"ל	700	700	70	50	26	24	6	56	6	24	26		
32	קריית-ענבים	1920	"	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
				13615	49280	408	1409	852	557	190	1599					

ספירת הקבוצות, אלו ספירת התרבותי היהודי-המסורתי, ולכן גם בשעה שביקשו לשנות מן היסוד, עשו זאת בדפוסים המחשבתיים, הלשוניים וההתנהגותיים שעל-פיהם עוצבו מינקות.

בריון להלן נבחן את המשמעות האידאית של הוויכוח בסוגיית 'הלכה ואגדה' בראשית ימיה של התנועה הקיבוצית. נשתדל לבסס את הטענה שביסוד התהוותו וצמיחתו הקיבוץ הוא יצירה יהודית, שנוצרה על-פי דגם שפתחו מייסדיו מתוך תרבותם הייחודית.⁵

112

5 טענה זו עמדה במוקד עבודתי, ג' אופו, 'זיקת הקיבוץ למקורות היהדות במחשבת "חוג שדמות"', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשמ"ו.

הקבוצה

מאסף לעניני הקבוצות וחיייה.

הוצאת ועדת-התרבות.

שער 'הקבוצה'

תל-אביב, חסון, תרפ"ה.

'הקבוצה'

הבמה הציבורית שעליה התנהל הפולמוס הרעיוני שבו אנו עוסקים היא 'הקבוצה', מאסף שראה אור בחשוון תרפ"ה (שלהי 1924), בעריכת ברל כצנלסון.⁶ ברל נענה לבקשתה של 'מועצת ועדת הקבוצות', שהחליטה לפרסם את הפרטיכלים של הפגישות בדגניה ובמרחביה; מאמרים לשאלת הקבוצה וסקירות.⁷ המאסף נועד לתת ביטוי ל'אחדותה הפנימית של התנועה הקבוצתית' (ההדגשה במקור, וכך גם להלן אלא אם צוין אחרת, ג"א) ולסייע בהגברת תודעת השיתוף הביניקבוצי. בסופו-שלידבר נותר המאסף חד-פעמי, וגם רעיון האחדות לא קרם עור וגידים. במאסף יש לקט פרוטוקולים מפגישות הקבוצות, רשימות מסאיות, סקירות שעיקרן מידע על הנעשה בקבוצות והצעות תקנוניות. לעומת הסגנוניות הפיוטית של הקובץ 'קהילתנו',⁸ שהוציאו חברי 'השומר הצעיר' שנתיים קודם לכן, נראה המאסף 'הקבוצה' חד-גוני ונטול השראה המרוממת מעל קשיי היומיום.

בראש המאסף מובאים 'דברי נעדרים' — יוסף בוסל, אהרון-דוד גורדון וצבי שץ — שלושה

6 הקבוצה: מאסף לעניני הקבוצה וחיייה, תל-אביב תרפ"ה [להלן: הקבוצה]. בחוברת לא צוין שם העורך. לעניין זה ראה: מכתבו של ברל אל מ' שניר, אגרות ב' כצנלסון: תרפ"ב-תרצ"א, בעריכת י' ארז, ה, תל-אביב תשל"ד, עמ' 185.

7 ברף המהווה מעין הקדמה לקובץ מספר ברל שעבודת הליקוט, הכינוס והסידור לדפוס נמסרה לו מטעם ועדת הקבוצות. על ההחלטה להוציא קובץ ראה: הקבוצה, עמ' 49. וראה: מכתבו של ב' ישראלי אל ברל כצנלסון, על שפת אגם סואן, בעריכת מ' צור וא' ישראלי, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 172.

8 קהילתנו: קובץ תרפ"ב, יצא לאור על-ידי קיבוץ א' של 'השומר הצעיר'. יצא לאור שנית בלוויית מבואות והארות מאת מ' צור, ירושלים תשמ"ח.

שנמנו עם 'אבות התנועה'. פתיחה מעין זאת, שהיתה אופיינית לרוח התקופה, נועדה להעמיד דמויות מופת וליצור סמלים ומיתוסים חינוכיים-הזדהותיים, באמצעות אישים שדבריהם הם צוואה לממשיכי הדרך.

כל השלושה נמנו עם אנשי העלייה השנייה; הם השתייכו לזרם שנטה לעבר תורה אורגניסטית-אנרכיסטית, והיו שותפים לחזון הקבוצה האינטימית-האוטופיסטית. מפלגתם היתה מפלגת 'הפועל הצעיר', שנטייתה המסתגרת והמופנמת, עמדה בניגוד לאקטיוויזם הלאומי-המעמדי שבו דגל ברל. לכן ראוי לתמוה מדוע לא הזכיר ואף לא ציין אישים נוספים, שנמנו עם קורבנות המפעל הציוני-הקיבוצי, ובהם מנדל פורטוגלי, ישראל גלעדי, יוסף טרומפלדור ויוסף-חיים ברנר. לשאלה זאת אין מענה מניח את הדעת, אם מביאים בחשבון את מגמותיו של המאסף. בחינת רשימת המשתתפים והמתדיינים במאסף מגלה שאף שעיקר מניינה ובניינה של התנועה הקיבוצית באותה תקופה היו כבר אז בני העלייה השלישית, הרי ייצוגם של אלה נופל מייצוגם של אנשי העלייה השנייה. בולט במיוחד העדרם של הדוברים המובהקים של גרוד העבודה והשומר הצעיר.⁹ 'הקבוצה' היא לדידנו תעודה חברתית-היסטורית, אך גם מכנה רעיוני, שנבנה בידי עורך אומן, וראוי לעסוק בו גם מבחינה זו.

חותמו של ברל

אי-אפשר להבין את הרוח הנושבת מדפי המאסף מבלי לנסות ולתהות על המניעים והמגמות שעמדו ביסוד פעולתו של ברל כעורכו. ברל לא היה עורך מזדמן, או נאיבי. יתרה מכך, הוא היה, באותם ימים, האישיות הבולטת בהנהגת 'אחדות העבודה', משמע, מנהיג מובהק של תנועת הפועלים הארצישראלית. חיבתו למלאכת העריכה היתה לשם דבר, אך השאלה להיכן כיוון את עשייתו היוצרת ובמה בחר להשקיע מזמנו ומאוננו ראויה לבחינה.

ברל לא היה מימיו חבר קיבוץ, ואת יחסו למפעל הקיבוצי אפיינה שניות. הוא גרס 'שהקבוצה היא נשמת תנועת העבודה בארץ',¹⁰ ועם זאת, היתה בו מידה של חשדנות כלפי המערכת הקיבוצית. הוא חרד לעצם קיומם ועתידם של הקיבוצים. אמנם בעת הופעת המאסף כבר היו 32 נקודות יישוב קיבוציות — ובהן כ-1,600 נפש — ועוד כמספר הזה גרעיני התיישבות, שנערכו לקראת עלייה על הקרקע. אך עדיין לא היתה זאת מערכת מבוססת שקיומה לאורך ימים מוכטח. מצד אחר, הדאיגה את ברל הרגשת הניכור בינו לבין רוב אנשי הקבוצות והקיבוצים דאז. הללו נמנו ברובם עם אנשי העלייה השלישית, שנשארו מסויגים ביחסם אל ההנהגה ההיסטורית, שצמחה מקרב בני העלייה השנייה.¹¹ קיומם הנבדל והעצמאי של שני הגופים המאורגנים הגדולים של אנשי העלייה השלישית, גרוד העבודה והשומר הצעיר, היה קריאת תיגר על ההנהגה ההיסטורית ואיום מתמיד על אחדות מחנה הפועלים ועל סמכות מוסדותיו. בסיס קיומם של ארגונים אלה היה בקבוצות ובקיבוצים, וברל, שהיה קנאי כל ימיו לרעיון האחדות, ראה בהתבדלותם במסגרות קיבוציות סכנת פיצול לתנועת הפועלים. הוא כאב את יחסם של הצעירים, שלא הכירו בסמכותו המוסרית-התנועתית, וחשש מפני המגמות הרדיקליות שתססו בקרבם;¹¹ בראייה בדיעבד אין ספק שהיה

9 הקבוצה, עמ' 50.

10 ראה: אניטה שפירא, ברל, תל-אביב חש"ס, עמ' 200.

11 ראה: ברל והשומר הצעיר: דרשית בין יעקב חזן לבין פרופ' אניטה שפירא, חיפה 1983.

ברל כצנלסון

יסוד לחששותיו. מה שהגביר את דאגתו היתה העובדה שחלק ניכר מבין חברי הקבוצות והקיבוצים, שנמנו עם אנשי העלייה השנייה, השתייכו למפלגת 'הפועל הצעיר', משמע, נותרו מחוץ למסגרת המפלגתית הכללית, שברל היה אדריכלה המובהק, 'אחדות העבודה'. גם אנשי 'השומר' לשעבר היוו אופוזיציה פנימית בתנועת הפועלים.¹² וכך קרה שדווקא הגרעין החלוצי של התנועה כלל בתוכו מגמות של בדלנות, כיתתיות, הסתגרות והתנשאות, שאיימו על המערכת המפלגתית וההסתדרותית. ברל ביקש לקדם ולרסן את הסכנות מבית, ורצונו זה הכתיב את מגמות הקובץ, את תוכנו ואופיו.

חותמו האישי של ברל ניכר בכירור הן בפתיחה והן בחתימה של המאסף. הפתיחה אין בה לא כותרת ולא הצהרת כוונות. אדרבה, היא קובעת ש'הצורך בבצרון, בחיזוק פנימי, שהוליד את הקובץ, 'הוא המחייב לרחק מדברי רמות מחגיגות מליצית ומרגשנות רפת אונים'.¹³ אולי משום כך בחר ברל להדפיס את דברי הפתיחה באותיות פטיט, כאילו ביקש להצניע את עצמו ואת כוונותיו. כל שביקש היה לכאורה רק 'חשולה של הקבוצה', ולשם כך זקוקה הקבוצה 'להכרה בהירה בהוויתה',¹⁴ להבטה נכוחה בפורענויותיה, מצוקותיה וכבושיה.¹⁵ פניו של ברל היו אפוא לחשוב־נפש ולא לפולמוסים ולמאבקי כוח מתישים. הוא האמין שהבאת 'דברי החברים כשהם מכונסים יחד' תעיד על 'אחדותה הפנימית של התנועה הקיבוצית',¹⁶ ובכך תסייע בתהליך

12 ראה: שפירא (לעיל, הערה 10), עמ' 228-229.

13 הקבוצה, הקדמה.

14 למושגים 'הווי', 'הווי' היתה בשפתם של אנשי העלייה השנייה והשלישית משמעות של תרבות חיים במובן הרחב, ראה: ה' ניר, הקיבוץ והחברה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 312-315.

15 הקבוצה, הקדמה.

16 שם, שם.

קירוב הלבבות. ברל שאף לאחד את התנועה הקיבוצית הצעירה, על מנת לגבשה ולחזקה. מגמת האחדות עלתה בקנה אחד עם התביעות והמטלות, שעמדו בפני תנועת הפועלים כולה.

על-פי כל הסימנים היה זה ברל שיזם את הוויכוח בסוגיית 'הלכה ואגדה', ויכוח שנסב אל הצורך ביצירת 'חוקת הקבוצות'. עדות לכך ניתן לראות ב'הצעת תקנות לאישור המשקים הקבוצתיים', המובאת בסוף המאסף, בשמו של ברל.¹⁷ התקנות הללו היו המסגרת החוקית לפעולתה של 'ניר' – חברת מניות הסתדרותית, שהיתה אמורה לקבל את הבעלות על הרכוש בהתיישבות החקלאית-השיתופית, קרי, הקיבוצים והמושבים. באמצעות 'ניר' ביקש ברל להבטיח את נאמנותם של המתיישבים לעקרונות התנועתיים ולקיים את מרות ההסתדרות הכללית עליהם.¹⁸ המאבק על הקמת 'ניר' היה, לדידו של ברל, מאבק ערכי מהמעלה הראשונה. הוא ראה בהכנסת ההתיישבות העובדת לתוך מסגרת חוקתית מעשה המבטא נאמנה את רוח היהדות ואת קו ההמשכיות בהיסטוריה היהודית. לפיכך אמר באותו ויכוח:

בכל קיומו של עם ישראל תפסה בגולה מקום רב התרבות הפנימית הכלולה ב'תורה ומצוות'. אנו ההולכים ליצור הווי¹⁹ חדש, לא ניצור אותו מבלי הלכה ('ניר') זהו פרק מהווי העתידי, אנו לא נוכל להיזקק מן הפולחן של האינדיבידואליזם המסתפק בעצמו ויוצר בכוח עצמו. אנחנו זקוקים לאידיאולוגיה חברתית, אשר תגדל לנו את האישיות היוצרת.²⁰

ברל ראה בתנועתו את 'ורשת היהדות הקדומה', המחמירה במצוות.²¹ הקו האינדיבידואליסטי, שאפיין אותו כמו את רבים מחבריו, אנשי העלייה השנייה, לא היה בו כדי לערער על העדפתו את המסגרת הלאומית-הציבורית, שבה ראה את התשתית לצמיחת 'האישיות היוצרת'. יחסו החיובי ל'הלכה' התבטא, בין השאר, באימוץ אדוק של סיסמת ההגשמה העצמית, שהיא תרגום של עקרון ההצטוות הדתית לאורח-החיים הציוני-החלוצי. סימן נוסף לחיוב ה'הלכה' ניכר בזיקתו לביאליק ולאופן שבו קיבל את קריאתו של המשורר במסה 'הלכה ואגדה'.²² ברל לא ראה ב'הלכה' מערכת סטטית סגורה, נחלתם של יהודים חרדים, ולכן שאף להעתיק את דפוסייה למפעל ההתחדשות הלאומית-הלא-דתית.²³ הוא חתר לעצב 'הלכה' חדשה, שתענה על תביעות השעה, והחל לצקת אותה במטבעות של ציוניי ההלכה בניסוחים תקנוניים ואידאולוגיים כאחד. היה בו, בברל, מיסוד הרבי-הפוסק, בצד הכריזמה של הצדיק איש המוסר, התובע מעצמו ומזולתו וקושר את הלבבות במגמה לעוררם לאמונה ולהיחלצות לעשייה.

*

- 17 שם, עמ' 157-165.
- 18 ראה: שפירא (לעיל, הערה 10), עמ' 274-275. י' שפירא, 'אחדות העבודה ההיסטורית, תל-אביב תשל"ה, עמ' 104-112; י' גורני, 'אחדות העבודה 1919-1930, תל-אביב תשל"ג, עמ' 234-243.
- 19 ראה לעיל, הערה 14.
- 20 כל כתבי ב' כצנלסון, ב, תל-אביב תש"ו, עמ' 232-233.
- 21 שם, ו, עמ' 118.
- 22 על זיקתו של ברל לביאליק ראה: א' צביון, 'דיוקנו היהודי של ברל כצנלסון, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 126-135, 245-282. ראה עוד את מכתבו של ברל אל מ' קושניר ואת ההערות הנלוות, אגרות ב' כצנלסון: 'תרע"ח-תרע"ט, בעריכת י' שרת, ג, תל-אביב תשל"ו, עמ' 121, והערות 7-10 בעמ' 123-125. במכתבו, הנדפס שם, כינה ברל את עצמו ואת חבריו בשם 'אנשי ההלכה החדשה'.
- 23 ראה: כצנלסון, לעיל, הערה 4, ושם עוד המסות: 'חורבן ותלישות', עמ' 365-367; 'הלכה' ו'אגדה' בתנועת הנוער', עמ' 370-375; 'מקורות לא אכזב', עמ' 385-393. וראה גם: צביון (שם), עמ' 135.

בעמוד הבא: אסיפה כללית בקיבוץ בימינו

הפולמוס בסוגיית 'הלכה ואגדה', כפי שהתנהל במאסף 'הקבוצה', איננו נוגע לשאלת היחס לדת ולמורשת היהדות. אדרבה, שוללי הקו ההלכתי הם מי שהיו מבחינות אחרות קרובים יותר למסורת. הם, אנשי 'הפועל הצעיר', חברי הקבוצות, ראו בהצעת החוקה של ברל סכנה של חנק ואיום ליצירה הקיבוצית האוטונומית.

לעומתם, הדוגלים בתנועה ריכוזית וביישובים קיבוציים גדולים וגדלים, אנשי 'אחדות העבודה', בעלי הקו האקטיוויסטי, שנטו לשינוי מהפכני בתרבות הלאומית, דווקא הם דיברו בזכות 'הלכה'. המעניין הוא, שלשון שדפוסייה הם מסורתיים, הועתקה לוויכוח שהתנהל בחברה שפרקה את עולה של הדת הממוסדת, ועם זאת המשיכה לחשוב ולהתבטא בסגנון המסורתי. יש בכך עדות עקיפה לתשתית היהודית העמוקה שהזינה את רוח היצירה הקיבוצית בראשיתה.²⁴

קווי הפולמוס

בחינה מדוקדקת של השאלה מי היו ראשי המדברים בויכוח ובין איזה גישות קיבוציות התנהל הפולמוס מגלה שחברי הדגניות ניצבו בקוטב האחד, ונציגיה המובהקים של המגמה המנוגדת היו חברי כינרת. במלים אחרות, דגניה ביטאה את תפיסת 'הקבוצה האינטימית',²⁵ את השקפת-העולם הגורדונית, האורגניסטית, שהיה בה יותר משמץ של השפעה אנרכיסטית-אוטופיסטית, ועל-כן שללה את הצורך בחוקה קבועה ומגובשת. סיסמתה היתה סיסמת 'החיים', שמשמעותה מתן זכות-קדימה לזרימה החופשית והבלתי מעוצבת. לעומתה, ייצגה כינרת את תפיסת הקיבוץ הגדול והמשימתי. חבריה גרסו שיש צורך בארגון, בסלילת 'דרך' כבושה ויציבה, ועל-כן דרושים הסדרי קבע מתוקננים. דובריה של דגניה באותם דיונים היו: יוסף ברץ, תנחום תנפילוב, קדיש לוזינסקי (לוז) ואברהם הפט, שצידדו בגישת 'החיים' האגדית. מולם ניצבו בנציון טשרנומורסקי (ישראלי) ושאל מאירוב (אביגור) מכינרת, ואליהם הצטרפו אליהו צפרוני מאילת-השחר ושמואל סבוראי ושלמה לבקוביץ' (לביא) מעין-חרוד, שתמכו בגישת 'הדרך' ההלכתית. אנשי דגניה נמנו עם חברי 'הפועל הצעיר', והאחרים השתייכו ל'אחדות העבודה', אם-כי בעבר היו גם הם ברובם חברי 'הפועל הצעיר'. בין שתי הקבוצות עבר קו המתח, שחצה באותם ימים בין השקפות היסוד באשר לאורח-החיים הקיבוצי ולייעודה של התנועה הקיבוצית, שהחלה אז להתארגן. אין ספק שהקירבה הגאוגרפית בין דגניה לכינרת אפשרה קיום שיחות בעל-פה ודיונים נוספים על אלה שנסקרו בקובץ. הרבה מהנושאים, המושגים והמשמעויות התלבנו במהלך אותם מפגשים. חיי היומיום הביאו לפגישות יזומות ואקראיות, שהזינו את הדיונים המסודרים והמצוי בכתובים הוא רק חלק מברור רחב יותר.

'הדרך' ההלכתית

טשרנומורסקי (לעתיד — ישראלי) היה מיוזמי פגישת הקבוצות הראשונה שהתקיימה בדגניה, ד-ד' בסיוון תרפ"ג, ופתח את דיוניה. כדרכם של פותחים ביזמות ראשוניות פרש גם הוא יריעה רחבה והציג תפיסה כוללת. ואילו מאירוב התמקד במאבק למען החוקה.

24 ראה: אופו (לעיל, הערה 5).

25 ראה: מ' צור, 'הקבוצה האינטימית', שדמות, לט (סחו תשל"א), עמ' 62-68.

מוטיב 'הדרך' תופס מקום מרכזי בנאום הפתיחה של טשרנומורסקי. המלה 'דרך' נזכרת בנאום הקצר למעלה מתריסר פעמים. 'דרך' בדבריו של טשרנומורסקי משמעה אורח-חיים; אין הכוונה למסגרת חיים חיצונית בלבד, אלא לתוכן ולמשמעות הפנימית, רוצה לומר, 'הדרך' היא בעלת ישות חיונית. על כן הוא השתמש בין שאר אזכורי 'הדרך' גם בביטוי 'הדרך המעיזה לבנות את החיים...'.²⁶ 'הדרך' הופכת בדבריו למעין היפוסטאזה — התממשות סמלית של הרעיון החיוני-החלוצי-הקיבוצי.

המוטו המרכזי בנאום הוא: 'היא [ההתיישבות] צריכה לכבוש לעצמה ולסלול דרך... אבל אינה יכולה להתפזר בשבילים'.²⁷ כלומר, חיי הקיבוץ זקוקים למסלול מוגדר ומסווג, שישמש תוואי לרבים ולא למשעולים פרודים ומפוצלים של יחידים, או כיתות אוטוריות מתבדלות ומסתגרות. מתוך הדברים משתמעת ביקורת הפונה כלפי מי שדגלו ב'קבוצה האינטימית', שעיקר מאוריהם היה גאולת היחיד. טשרנומורסקי חתר אל הרבים, והאמין שהקבוצה תתקיים רק אם תהיה לדרך הרבים. תנאי להיותה דרך המלך הוא עשייה חלוצית בשילוב עם פעילות ממסדת וקובעת דפוסים.

מאירוב אימץ גם הוא את המטפורה של 'הדרך'.²⁸ הוא היה שופרו הנאמן של ברל, וחתר לקבלת מערכת התקנות, שברל הציעה כחוקת הקבוצות. במוקד הקובץ עומדת המסה של מאירוב 'להצעת חוקת הקבוצות',²⁹ והיא מתבלטת במיקומה ובאורכה. בראש המסה מובא ציטוט ארוך מתוך 'הלכה ואגדה' של ביאליק. בקטעים המצוטטים מדברי ביאליק נאמר על 'ההלכה' שהיא הנותנת 'לרגל עמידה'. 'ההלכה' מכונה 'קרקע עולם', ובמובנה יותר נאמר עליה שהיא 'הדרך הישרה והיחידה שבין הרצון אל המעשה ושבין השאיפה אל ההגשמה'. החיבור בין 'הלכה' ל'הגשמה' משמעותי כשלעצמו, וברור מנוסח הדברים שביאליק ראה ב'הלכה' ערובה למימוש הרצונות והשאיפות. מושג-הערך 'הלכה' גזור מהשורש הל"ך ומוגדר כדרך 'שישראל מתהלכין בו'.³⁰ המושג מושך אליו, באופן טבעי את דימוי 'הדרך'.

מאירוב ראה בחוקה המוצעת 'קנקן', שנועד 'לשמר על היין', משמע על התוכן. החוקה לא נועדה, לדבריו, להמעיט את דמות הקבוצה, אלא לתת לה צביון מגובש ולהשאיר 'מרחב ל"מעפילים" ו"מחפשי דרכים חדשות" ו"הולכי שבילים"'.³¹ מלשון הדימויים מבצבץ ועולה הפולמוס. לדעת מאירוב, בלי להתוות דרך אין סיכוי להמשך ההתפתחות; מהדרך הראשית יסתעפו וילכו דרכים חדשות ושבילים החותרים לפסגות. הוא לא חשש שמא החוקה תמית את 'הנשמה היתרה', אדרבה, הוא גרס שהיא תוסיף 'שקט ויותר בטחון', ותשמור על "אש התמיד" לבל תכבה.³²

תפיסת החוקה היתה, לשיטתו של מאירוב, תפיסה יהודית-הלכתית מפורשת. הוא הדגיש שאין מטרתה 'לקביעת הפרניציפים העיוניים והמוסריים של הקבוצה, כי אם בעיקר ל"הלכות למעשה"'.³³ רוצה לומר, לא לקביעת עיקרי אמונה או תזות אידאולוגיות — שהן דוגמות —

28 שם, עמ' 51-52.

29 שם, עמ' 50-65.

30 נתן ב"ר יחיאל הרומי, 'הלכה', ערוך השלם, מהדורת קאהוט, ג, וינה תרפ"ו עמ' 208; א"א אורבך, ההלכה מקורותיה והתפתחותה, גבעתיים 1984, עמ' 8.

33 שם, עמ' 56.

32 שם, עמ' 57.

26 הקבוצה, עמ' 19.

27 שם, עמ' 20.

30 נתן ב"ר יחיאל הרומי, 'הלכה', ערוך השלם, מהדורת קאהוט, ג, וינה תרפ"ו עמ' 208; א"א אורבך, ההלכה מקורותיה והתפתחותה, גבעתיים 1984, עמ' 8.

31 הקבוצה, עמ' 63.

חריש בבהמות באיילת-
השחר (תחילת שנות
העשרים)

התכוון. הוא ביקש לעצב אורחות-חיים ולמסד אותם מכות מרותה של סמכות-על תנועתית-לאומית. ברשימת מטרות החוקה מונה מאירוב את הצורך בייצוב, שמירה על אורח-החיים, הגדרת יחסי הפרט והכלל, בניית מערכת היחסים בין הקבוצות לבין עצמן ומתן 'תוקף משפטי לקונטרולה העליונה של ההסתדרות',³⁴ משמע למקור הסמכות התנועתית הגבוהה ביותר. הנימוק האחרון מרמז על השפעתו של ברל על חשיבתו של מאירוב; זאת הרי היתה מטרתו של ברל בהקמת 'ציר'. ברל חשש מפני המגמות הבודלניות, מפני התסיסה שרחשה בקיבוצים ומפני המגמות האינדיווידואליסטיות, שעלולות היו להוות איום על מחנה העבודה הסוציאליסטי. ומאירוב התריע מפני סכנת 'הנטיה להתבדלות מההסתדרות',³⁵ וחשש גם מן הנטייה להפוך את הקבוצות למשקים פרטיים. התפיסה התנועתית-הציבורית היתה אפוא דומיננטית בחשיבתו.

בסיום דבריו קבע מאירוב: 'בחוקה הזאת אני רואה התחלה של גיבוש הוי עבודה יהודי בא"י — הוי אשר כלנו כבר כמהים אליו מתוך ה"תוהו ובוהו"... חיי העבודה והקבוצה — יקימו במשך הזמן את הבנין כולו — את בנין הוי-העבודה'.³⁶ מתוך דבריו אלה, שנימתם חזונית-אוטופית, נשמעת הכמיהה לתרבות חיים כוללת, מקיפה ושונה. זוהי תרבות המושתתת על 'הוי עבודה' — לא 'עבודה' במשמעותה הדתית, כלומר עבודת האל, אלא עבודה פיסית כערך עליון מקודש, בחברה שפרקה עול תורה ומצוות.³⁷ כך שבה השקפת-העולם היהודית-המסורתית להתבטא בחיים החדשים. החוקה, בת-דמותה של 'ההלכה', נועדה להושיע מהתוהו-ובוהו ולהשליט בו סדר, ממש כפי ש'עשרת הדברות' כפו 'את התוהו ובוהו שיעמוד ויקשיב', כמאמר האגדה שבו עשה שימוש מאיר יערי במסה שכתב באותה העת, 'סמלים תלושים'.³⁸

34 שם, שם. ראה עוד דבריו בעמ' 23-24, 61.

35 שם, עמ' 60.

36 שם, עמ' 65.

37 ראה: א' שפירא, 'עבודה' — שורשיו ומשמעויותיו של מושג-ערך יהודי, טורא, אורנים תשמ"ט, עמ' 28-47, ובמיוחד הפרק: 'שותפות העבודה בציונות', עמ' 37-46.

38 מ' יערי, 'סמלים תלושים', מקורות לחקר השומר הצעיר, I (מארס 1984), עמ' 60-69. ראה שם, עמ' 65.

החושות באיילת-השחר
ה'עתיקה' (נג'מת אצ'
צבאח, 1920-1916)

היחס אל החוקה-ה'הלכה' כאל המנוף, שיביא לשינוי המיוחל, מרמז על תפיסה רעיונית רחבה יותר. מאירוב ייצג את הזרם האקטיוויסטי, שאימץ לעצמו את המחשבה הסוציאליסטית-האירופית ואת העדפת הארגון התנועתי-המשימתי, הפועל במאורגן לשינוי מכוון של המציאות. לפרט נועד בגישתו תפקיד משני ומקום נחות יותר בסדר הקדימויות. הקיבוץ נתפס כדרך המתאימה ביותר למימוש השינוי המיוחל; מבחינה זאת, הוא יותר 'דרך' להמונים, משמע אמצעי, מאשר 'בית', משמע מטרה.

חידוש 'החיים' באמצעות 'העבודה והטבע'

בספרו על תנועת 'השומר הצעיר' הציג אלקנה מרגלית 'שתי מסורות, שהיו למעין מעגלי-תרבות, או מעגלים פסיכו-חברתיים' בתנועת הפועלים הארצישראלית. את המסורת הראשונה אפיין מרגלית כ'מסורת פופוליזם של סוציאליזם הומניסטי, אנרכו-אינדיבידואליסטי, המדגיש את העדה ואת שכלול היחיד, הנוטה לאינטרוברטריות ולדתייות'.³⁹ מסורת זאת מזוהה בראש-וראשונה עם תנועת 'הפועל הצעיר'.

הוגה-הדעות המובהק, המקורי והעמוק, שהיה קשור ל'הפועל הצעיר', היה אהרון גורדון. במדור 'מדברי נעדרים' הביא ברל קטע מתוך אחד המכתבים, ששלח גורדון לדגניה, בשעה שהיה חולה סרטן והתגורר בצפת.⁴⁰ המכתב כולל מספר פיסקאות, שיש בהן חשיבות להבנת יחסו של גורדון לקבוצה, וכן הארות אידאיות, שהשפיעו על מי שהיו קרובים לדעותיו.

את הפיסקה המרכזית בדבריו של גורדון ראוי להביא במלואה:

כללו של דבר: אם בקבוצה אתם רוצים או באיזה צורה שהיא, אל תראו בצורה מין חבית שאתם נכבשים בה, נתמכים איש ברעהו כדגים מלוחים, ובה אתם מסודרים יפה. בני

39 א' מרגלית, 'שומר הצעיר': מעדת נעורים למארכסיזם מהפכני, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 272.

40 הקבוצה, עמ' 7-8. תאריך המכתב הוא ט' באלול תרפ"א.

הקמת הבניינים
הראשונים באיילת-השחר
(1920-1916)

אדם אינם דגים מלוחים, ואין לסדרם בחבית סידור של קיימא. בני אדם יש בהם תנועה וחיים ועולם מלא. הכניסו לתוך הצורה את החיים והעולם, יותר נכון: פלשו את הצורה לכל ספירות החיים ולכל העולמות, אז תתקיים הצורה כהתקיים החיים והעולם (ההדגשות שלי, ג"א).⁴¹

על-פי האוטופיזם האנרכיסטי של גורדון, המסגרת היא משנית ביחס למהות, משמע לבני-האדם ולחיים. ההוויה האנושית היא הוויה אורגנית מתנועעת וזורמת, והמסגרת עלולה, אם תהיה הדוקה מדי, ללחוץ את בני-האדם, להכניס בהם משטר וסדר, ולגרום להם להידחק כדגים מלוחים הנכבשים בחבית. הצורה חייבת, על-כן, להישאר פתוחה וגמישה, כך שלא תבלום את התהליכים החיוניים לקיום הפרט והחברה. מאירוב המשיל את המסגרת ל'קנקן' ואת תכולתו ל'יין משובח'; גורדון, לעומתו, המשיל את המסגרת ל'חבית' ואת התכולה ל'דגים מלוחים'. השוני בדימויים הוא שוני מהותי בהשקפת-העולם. גורדון לא גרס סלקטיוויות בבחירת החברים לקיבוץ, והתייחס בשלילה להסדרים תקנוניים כובלים ומשעבדים. הוא האמין בקבוצה השומרת על פתיחות וגמישות, קבוצה שהיא חברה הפועלת ויוצרת ב'עבודה ובטבע'. תכונה חיונית נוספת לקבוצה היא שתהא מתפקדת כמשפחה, משמע מקיימת יחסי קירבה אינטימיים, שיש בהם ספונטניות בלתי-מוסדרת ובלתי-מוסדת ואחריות הדדית בלתי-מותנית. הוא האמין שאם הקבוצה תממש תכונה זאת, תהיה לה השפעה חינוכית חיובית על כל חברה, בלא שיתעורר הצורך בחוקים מגבילים ובסנקציות שליליות. 'החיים המשותפים בכוח הרעיון, השאיפה, הרוח, העבודה המשותפים'⁴² יביאו לדבריו לגילוי הצדדים החיוביים בקרב כל האנשים שבקבוצה.

חברי הדגניות סיגלו לעצמם ממכלול הגותו של גורדון את הביטוי 'חיים', ועשו אותו למעין סיסמה, שאותה הציבו בניגוד לסיסמת 'הדרך' של הדוגלים בקיבוץ הגדול. יוצא-דופן בתוכם היה יוסף בוסל. הוא טבע בכינרת כחמש שנים לפני הוצאת הקובץ, ולכן לא

היה שותף לדיונים שהתקיימו בראשית שנות העשרים. בדבריו, הכלולים ב'דברי נעדרים', יש התנגדות לתפיסת 'החיים'. בוסל נקט עמדה המצדדת בייצוב ובמיסוד. הוא היה זה שהביא את אנשי דגניה להכרעה שלא לעבור לחורן, לאחר שנת העבודה הראשונה באדמות אוס-ג'וני, ובדרכו שלו תרם להעמקת ההשתרשות במקום. לא ייפלא, לכן, שבדבריו שהובאו משמו בקובץ נאמר: כרבים מאתנו חי הרוח הרבולוציונית, רוח המהפכה השואפת תדיר לשינוי מקומות ולא להתבססות ולישיבת קבע. את היחס הזה מוכרחים אנו לשנות...⁴³ אין מחוללים מהפכה בבת-אחת. אכר טבעי אינו נוהג ככה הוא מכניס הכל בהדרגה... במשקנו עולים תמיד ברכים. עובר הברק וההתלהבות פוסקת...⁴⁴ אסור לנו להמשיך בדרכנו הנושנה: 'החיים יראו לנו'. אנו צריכים להיות מתוי דרך [ההדגשה שלי, ג"א]. וללכת בעינים פקוחות אל העתיד.⁴⁵

הדברים נשמעים כפולמוס המכוון כנגד חבריו בדגניה, כצידוד בתפיסת 'הדרך', שבה דגלו חברי כינרת. ייתכן שלברל חשוב היה להיעזר בבוסל כתנא דמסייע, ולאזן באמצעות דבריו את דברי גורדון.

בניגוד לבוסל, שחלק על דעת חבריו, יוסף ברץ וקדיש לוז'נסקי (לוז) היו המבטאים הנאמנים של תפיסת 'החיים'. ברץ היה איש העלייה השנייה, ממייסדי דגניה א' ומקורב לגורדון. חברו הצעיר, לוז'נסקי היה מאנשי דגניה ב'. הוא היה איש העלייה השלישית, משמע השתייך לאותם שהתחנכו על ברכי הרעיונות והמופת האישי של אנשי העלייה השנייה.

בראשית דבריו של ברץ בנאום הפתיחה של פגישת הקבוצות הראשונה כלולה הקביעה ש'הקבוצה היא יצירה טיפוסית ארץ-ישראלית, שנוצרה מתוך החיים [ההדגשה שלי, ג"א] ומקורה — המציאות הא"י'.⁴⁶ ברץ הדגיש שהקבוצה לא הושתתה על אדני 'הרעיון הקואופרטיבי העולמי' ובכלל לא היה לו לרעיון זה [רעיון הקבוצה] תוכן כולל ומקיף.⁴⁷ טענת 'מן החיים' זכתה לדיון מחקרי מעמיק,⁴⁸ ואין זה מענייננו להרחיב את הדיון בה במקום זה. על-פניה נראית טענתו של ברץ טענה אידאית ולא קביעה עובדתית-היסטורית. עד כמה עוסקים אנו בעמדה פולמוסית ניתן לראות בדבריו של לוז, שנכתבו מתוך התייחסות ישירה להשקפת 'הדרך':

מסופקני אם בהתחלת הדרך היה ברור לחברי הקבוצות אפילו רעיונם, אם ידועה היתה להם אפילו מטרתם. זאת היתה הליכה אינסטינקטיבית, הליכה בלי דרך סלולה ואגב ההליכה צריך היה גם לסלול את הדרך. ודרך לא קצרה מלאה התלבטות וחיפושים מאחרינו ולפנינו גם עכשיו. ממצרים יצאנו ודור המדבר היננו. זכרונות מצרים עוד חזקים בנו ולא פעם הם מכריחים אותנו לעשות צעדים מספר חזרה בדרכנו, אבל הופיע כבר עמוד האש לפנינו, מורה הדרך. זהו הרעיון שבא לידי בהירות. כדי להקיל את דרכנו, כדי לא לתעות בשבילים עקומים, עלינו להביא את הרעיון ליתר בהירות, להעמיק אותו [כל ההדגשות שלי, ג"א].⁴⁹

44 שם, עמ' 5.

43 שם, עמ' 4.

45 שם, עמ' 6. על ייחודו של בוסל ועל השקפותיו ראה עוד: צור (לעיל, הערה 25), עמ' 66-67; ר' פרנקל, 'יוסף בוסל, האמונה החברתית והיווצרות הקבוצה', הציונות, ד (תשל"ו), עמ' 44-71.

46 הקבוצה, עמ' 15.

47 שם, עמ' 16.

48 לסקירה מקיפה של המחקר בסוגיית 'מן החיים' ראה: אופז (לעיל, הערה 5), עמ' 42-46, הערות 41-75.

49 הקבוצה, עמ' 88.

על מרפסת וזרריהאוכל
באיילת-השחר (תחילת
שנות העשרים)

משמעות דבריו של לודינסקי מתבררת כאשר מעמתים אותם עם דבריהם של טשרנומורסקי ומאירוב. הם ראו ב'חוקה' תנאי לכיבוש 'הדרך', וחתרו ליצירת תוואי מצוק וממוסד. לודינסקי לעומתם, השתמש באופן מתוחכם במוטיב שיצרו, והשמיע אותו בווריאציה המשנה את מגמתו ומשמעותו. איך הוא שולל את הצורך בסלילת 'דרך', אלא, ש'הדרך' מקבלת בדבריו משמעות שונה מזו שבדברי בני הפלוגתא שלו. לדידו, 'הדרך' איננה מטפורה ל'הלכה'; משמעותה היא מטרה וייעוד. על כן הוא מדגיש עד כמה היתה ראשית ההליכה אינסטינקטיווית-ספונטנית ו'מלאה התלבטות וחיפושים'. מלאכת הסלילה, אם נעשתה, נעשתה תוך כדי צעידה. בתחילה אפילו הרעיון לא היה ידוע, שהרי ההתהוות היתה כולה 'מן החיים', כלומר מתוך היענות לתביעות וליעדים, שהציבה המציאות בפני החלוצים. את הדגם הבראשיתי הזה ראוי להמשיך ולקיים. וכאן בא הפאתוס, הממשיל את המעשה הציוני-החלוצי ליציאת-מצרים. הרעיון, שחסר בתחילה, מתעצב והולך, והוא 'עמוד האש'... מורה הדרך'. לודינסקי ידע היטב שדרכם של יוצאי מצרים עברה בהרסיני, ושם קיבלו בני-ישראל תורה ומצוות, אך הוא בחר להתעלם מפרט מהותי זה והסתפק במטפורה של 'עמוד האש', שהוא הנחיה כאריזמטית, הנחיה שאיננה יצוקה במטבעות של הלכות עשה ולא-תעשה. כך מאבדת המלה 'דרך' את חד-משמעותה. לא עוד מקבילה להלכה ולחוקה, אלא יעד ומטרה.

לודינסקי כיוון את עיקר דברי הפולמוס שלו כלפי המושב, שעשה בעת ההיא נפשות בקרב

חברי הקיבוצים ובמיוחד בין חברי הקבוצות, שבהן היתה נטייה אינדיווידואליסטית חזקה. לדבריו, אחד מחסרונות המושב, בהשוואה לקבוצה, הוא בכך שהוא 'בא עם תוכנית קבועה מראש', ומכאן נובע גם הצורך שיש למושב במערכת חוקים, כלומר ב'חוקה'. לקבוצה, לעומת זאת, 'לא היתה תוכנית היה רק כיוון'. משמע, צמיחתה היתה אורגנית-טבעית 'כמו שבגרעין מצוי כבר הצמח'. משום כך 'לחברת הקבוצות אין צורך בחוקים',⁵⁰ שהרי זאת חברה הבנויה בהתאם לצרכים האנושיים-הטבעיים הראשוניים, כלומר חברה של שוויון מוחלט ללא קניין פרטי. לז'ינסקי השתעשע ברעיון נוסף, שרווח בעת ההיא בין אנשי דגניה; הוא הצהיר בסיום דבריו: 'עד עתה יצרנו רק את התא של החברה העתידה — את הקבוצה והגיע הזמן ליצור מקבוצות בודדות חברת קבוצות, מתאים נפרדים — אורגניזמוס אחד חי'.⁵¹ רעיון זה שכיח בדבריהם של חברי הקבוצות, שפורסמו בקובץ. הם האמינו שבאמצעותו ישיגו כמה מטרות. בראש-דבראשונה יישמר אופייה האינטימי של כל קבוצה וקבוצה. מצד אחר, אשכול היישובים יפתור את הצורך במערכת משקית-כלכלית גדולה. כדבריו של ברץ, 'הקבוצה דורשת צמצום, והמשק — הרחבה'.⁵² באופן זה יתבטלו היחסים הקפיטליסטיים השוררים בין הקבוצות, ומעגל הצמיחה האורגני, המתרחב והולך, בהתאם לחשיבתו של גורדון, יתפשט מהיחיד ללאום.

חברי הקבוצות הציגו את המשפחה כ'אבן נגף בדרך הקבוצה'.⁵³ יחסם אל המשפחתיות היה אמביוולנטי. מצד אחד, דיברו גורדון⁵⁴ וברץ⁵⁵ על האינטימיות המשפחתית כעל דגם שיש להעתיקו למערכת היחסים הקבוצתית. מצד אחר, היו כאלה שחששו מהסתגרות יתר, בגין אותה אינטימיות.⁵⁶ לז'ינסקי ביטא חשש אחר מפני המשפחה, הנובע מהיותה 'האינסטיטוט היותר חשוב של החברה הקפיטליסטית'.⁵⁷ רוצה לומר, חשש מן המשפחה כתא כלכלי-רכושני ולאו דווקא כמסגרת ליחסים בינאישיים קרובים. את התקפתו של לז'ינסקי על מוסד המשפחה יש להבין במסגרת הפולמוס שנוהל עם המושב.

לסיכום, הדוגלים בתפיסת 'החיים', חברי הקבוצות, הדגישו כבר בראשית התהוות החיים הקיבוציים את היות הקבוצה מטרה לעצמה. ברץ אמר:

בראשית היתה אמנם הקבוצה אמצעי למטרות אחרות, אבל מהרה נוכחנו שהיא לא תצדיק את קיומה, אם היא תשמש אמצעי בלבד... ומי שאינו רואה בקבוצה את המטרה כשהיא לעצמה, מי שאינו רואה בה אידיאל אובייקטיבי-עצמי, הרי אינו מוצא בה ענין, ובמשך הזמן עוזב אותה.⁵⁸

לדידם של חברי הקבוצות, נועדה הקבוצה להיות 'בית' לחיים במסגרתה ותא משפחתי-קהילתי לבניית החברה האנושית, המתוקנת, האמורה להיכון בארץ-ישראל. בעלי סיסמת 'הדרך', לעומת

50 שם, שם.

51 שם, עמ' 89.

52 שם, עמ' 47. אזכורים נוספים של אותו רעיון ראה שם בדברי צ' שץ, עמ' 14; ש' אפטר, עמ' 23; א' הפט,

עמ' 66-69.

53 שם, עמ' 89.

54 שם, עמ' 8.

55 שם, עמ' 16.

56 שם, עמ' 21 (דבריו של שושני).

57 שם, עמ' 89.

58 שם, עמ' 16. לדעתו של ברץ הסכים ד' הורביץ, שם, עמ' 21. ראה גם דברי יהשע [כך] שגרס: 'אנו בונים "בית",

חברה חדשה', שם, עמ' 72.

זאת, הדגישו יותר את ההיבט המשימתי. הם ביקשו לחשל כלי יעיל למימוש החזון הציוני. תיקון החיים החברתיים היה כלול, לדידם, במהות הציונות. מבחן קיומו של הקיבוץ היה במידת כשירותו למלא את הייעוד החיצוני לו. לכן, חשוב היה להם ליצור מסגרת מגובשת בעלת נוהלי חיים ממוסדים ומתוקנים. הם ראו צורך לקשור את הקיבוץ למערכות תנועתיות גדולות ומקיפות, ולכן ויתרו על האוטונומיות של התא הקיבוצי.

עמדתו של ברל

ברל עשה מלאכתו נאמנה. הוא הטביע במאסף 'הקבוצה' חותם עמוק, אס־כי מוצנע. הוא שיקף את הוויית החיים הקיבוציים על מאבקיה ופולמוסיה, מבלי, לכאורה, לנקוט עמדה משלו. אך עמדתו ומגמותיו ניכרות בבחירת החומר ובדרך סידורו, עליהן עמדנו בראשית הדין.⁵⁹ במדור 'סקירות ותעודות', המכיל מידע ענייני כלל ברל את המסה של דוד מלך, 'מתוך חיינו'.⁵⁹ מיקום זה מעורר תמיהה; טבעי היה לו נכללה המסה במדור 'ברורים', שרובו ככולו מסאי, אבל ודאי איננה שייכת לא לסקירות ולא לתעודות. לא היינו מקדישים תשומת־לב לפרט זה אילולא ייחודה של המסה. היא מצטיינת ברמתה, העולה על זו של כל שאר המאמרים והרשימות שבמאסף, ובעיקר בהיותה כתב ביקורת עמוק ונוקב, היורד עד לשורשי הבעייתיות הפנימית שמציבים חיי הקיבוץ. מלך עצמו היה בעת ההיא בן 25. הוא היה חבר עין־חרוד, ונמנה עם אנשי 'חבורת העמק'. היו אלה בני העלייה השלישית, שהצטרפו זה מקרוב לקיבוץ, לאחר הפילוג בין אנשי גדוד העבודה, שעברו לתל־יוסף, ובין הוותיקים, אנשי העלייה השנייה, שנשארו בעין־חרוד. למרות הזמן הקצר יחסית ששהה בקיבוץ, עמד מלך על נקודות התורפה, על קווי החולשה ועל החוליות הרופפות במסכת החיים השיתופית; הוא הבחין במה שהתברר לרבים רק כעבור עשרות שנים. במסותו כתב על החינוך והשחיקה ביחסים הבינאישיים, על התלות ההדדית החונקת, על סכנת השקיעה בחומרנות, על החישוף ההורס כל עידון, על הרדידות התרבותית־הרוחנית שבתוכה גדל דור ההמשך הקיבוצי, על הבינוניות המשתלטת על בני הקיבוץ, על הצורך ביותר פרטיות ובעומק עשיר יותר של מורשת מסורתית. ביקורתו של מלך היתה מופנית כלפי התנועה הקיבוצית בפרט וכלפי המפעל הציוני־חלוצי בכלל. הדברים לא נאמרו בלשון הטפה או הלקאה, אלא מתוך חרדה וכאב של אדם מאמין, החש בהתערערות היסודות. מלך חשש מן התוצאות הקשות העלולות לנבוע מקיצוניותה של המהפכה הציונית, שביקשה לנתק את השורשים וכביכול לפתוח דף חדש, שאין בו עוד ממשקעי העבר.

אין ספק, שברל היה מודע לעוצמה המיוחדת שהיתה לדבריו של מלך, כשם שהיה מודע לשניות התרבותית המיוחדת את הקובץ. בסגנונם ובאורח מחשבתם ביטאו אנשי הקבוצות והקיבוצים דאז זיקה עמוקה למקורות היהודיים, שעליהם התחנכו ואותם הפנימו; בוויכוח בסוגיית 'הלכה ואגדה' בא לביטוי במטען שהעולים הביאו איתם. אך הם ביקשו להתחיל מבראשית, ולכן התעלמו במכוון מן ההשפעות היהודיות שהפעילו אותם. אולי באמצעות דבריו של מלך — שהצניעם, בהביאו אותם במדור 'סקירות ותעודות' — ביקש ברל להתריע ולהזהיר.

ועדת הבירור לבדיקת 'הקיבוץ החשאי' בגדוד העבודה

זאב צחור

מבוא — 'הקיבוץ החשאי' בגדוד העבודה

ב־18 במאי 1920, בעצם הימים שבהם החלו ההתנפלויות המאורגנות של הערבים על היהודים, החליטה המועצה המורחבת של 'השומר' על פירוק הארגון.¹ החלטה דרמטית זו נתקבלה בעקבות ויכוח מר וארוך בתוך תנועת הפועלים הארצישראלית. לוויכוח היו שורשים אישיים, קבוצתיים ורעיוניים. ראשיתם בתקופת העלייה השנייה, כאשר ישראל שוחט, שהיה מזכיר מפלגת 'פועלי-ציון', ריכז סביבו קבוצת נאמנים קטנה, רובם חברי מפלגה פעילים, והקים את אגודת 'בר-גורא'. אגודה זו, שהושפעה מרעיונות מהפכניים ולאומיים שרווחו בקרב הסוציאליסטים-רדיקלים ברוסיה, שאפה להיות ארגון חמוש ומאומן, שיפעל בחשאי למען מהפכה פוליטית וחברתית. מן הגרעין של 'בר-גורא' הקים שוחט, בשנת 1909, את ארגון 'השומר' שגם הוא התבסס על חברי המפלגה, אבל לא קיבל על עצמו את מרותה. הוויכוח שהתלקח בין שוחט וחבריו לבין החברים האחרים במפלגה היה בסוגיית המרות. אנשי 'השומר' תבעו — בשם החשאיות ונכונות החברים למאבק ולקורבן — אוטונומיה מלאה לארגונם בכל הקשור לעניין הבטחון והצבאיות. ארגון סגור וחשאי-למחצה, המטפח נאמנות פנימית והיררכיה פיקודית, אך פועל מתוך תנועת הפועלים הזעירה של היישוב, יצר אווירה של חשדנות הדדית, שהחלה להתפתח ליריבות ולאיבה.

'השומר' זכה לתהילה, והיה גורם חשוב בטיפוח אתוס הגבורה העברית המתחדשת. עשרות חבריו הפכו לארגון צבאי מאומן ונחוש; הם גילו אומץ-לב ויכולת מקצועית, והשכילו להנחיל ערכים אלו ליישוב ולהעבירם אף לצעירים יהודים בגולה. הצלחתם הולידה קשרים עם מנהיגים ציונים מחוץ לתנועת הפועלים, ועודדה את פעילותם מחוץ למסגרת התנועתית.

במהלך מלחמת-העולם הראשונה הוגלו שוחט ואישתו מניה לאנטוליה שבתורכיה, שם שהו עד אביב 1919. בתקופה זו חלו שינויים מהותיים בארגון 'השומר' ובתנועת הפועלים. אל 'השומר' הצטרפו כמה ממתנגדיו החריפים של שוחט, ובהם יצחק טבנקין, ואליהו גולומב, ואילו מפלגת 'פועלי-ציון' התאחדה עם הבלתי-מפלגתיים, ובראשם ברל כצנלסון, והוקמה 'אחדות העבודה'. משחזרו בני הזוג שוחט לארץ, הפך המתח החבוי בין 'השומר' להנהגת תנועת הפועלים לקונפליקט גלוי. הוויכוח התמקד בתביעת 'אחדות העבודה' להפוך את 'השומר' למיליציה עממית, הסרה למרות המפלגה. שוחט וחבריו התנגדו, ותבעו לשמור על 'השומר' כארגון חשאי של נבחרים. הוויכוח פילג את 'השומר' והביא להחלטה על פירוקו. מתנגדיו של שוחט יזמו את

128

1 על פירוק 'השומר' ראה: ב"צ דינור (עורך ראשי), ספר תולדות ההגנה, א, חלק ב, תל-אביב תשט"ו, עמ' 665-667 [להלן: סת"ה].

הקמת ה'הגנה' במתכונת מיליציונית, שתהיה כפופה למוסדות המוסמכים של היישוב. תחילה הודיע שוחט שגם הוא וחבריו יצטרפו ל'הגנה', אולם היה ברור שהצטרפותו מותנית במסירת ההנהגה לידיו. משנמנע הדבר, היה ברור שהוא וחבריו, בהיותם משוכנעים בצדקת דרכם, ינסו לשוב ולגבש ארגון חשאי הבנוי על אמות-המידה שעיצבו בארגון 'השומר' בראשית דרכו.

פירוק 'השומר' והקמת ה'הגנה' היו מלווים בוויכוחים ובמחלוקות במכלול נושאי הבטחון, כגון הקמת הגדודים העבריים בצבא הבריטי והמשך פעולתם והגנת הגליל העליון. ב"א באדר תר"ף אירעה בתל-חי ההתנפלות שבמהלכה נהרג מפקד הגליל, יוסף טרומפלדור. בעקבות ההתנפלות נעזבו יישובי הגליל העליון, ובהם כפר-גלעדי, מעוז 'השומר'. חצי שנה אחר-כך הקימו חניכיו של טרומפלדור, צעירים שעלו זה עתה לארץ, את גדוד העבודה.

הקמת גדוד העבודה היתה הזדמנות למימוש שאיפתו של שוחט לחדש את 'השומר'. הצעירים שהגיעו לארץ לאחר המלחמה, ופתחו את העלייה השלישית, נשאו עימם את חויית המהפכות ברוסיה. הם ראו כיצד קבוצה מאורגנת של אנשים נחושים בדעתם מצליחה לנצח כוח גדול ממנה בהרבה. התלכדותם לגדוד עבודה, שהתפרס על-פני כל הארץ וקיבל על עצמו להגשים רעיונות רדיקלים כמו קומונה כללית של פועלי הארץ, התאימה להפליא לשוחט וקבוצתו. ואכן, כאשר שוקמה כפר-גלעדי היא הצטרפה לגדוד העבודה. רבים מיוצאי 'השומר' היו עתה חברים בגדוד העבודה.

בתוך גדוד העבודה הקימו יוצאי 'השומר' את ארגונם מחדש. מנהיגם המוסכם היה שוחט,² ולצדו פעלו כמה מגיבורי הנודעים: אלכסנדר זייד, פנחס שניאורסון וצבי נדב. לארגון החשאי הצטרפו גם כמה צעירים ארצישראלים, ובהם בלט ירחמיאל לוקאצ'ר. כמחצית חברי הארגון באו מקרב העולים החדשים. הבולטים בהם היו יצחק לנדוברג (שדה) ומנחם אלקינד; שניים אלו היו גם מהבולטים שבמנהיגי גדוד העבודה והעלייה השלישית. הארגון שהקפיד על חשאיות מלאה, כלל 70-80 חברים,³ ונתכנה 'הקִיבוץ החשאי' או 'הקִיבוץ'.⁴

סיפורו של 'הקִיבוץ' אוצר בתוכו כמה מהאירועים הדרמטיים ביותר בתולדות היישוב. פעילותו התפרסה על-פני כל הארץ, והגיעה למקומות נוספים במזרח-התיכון. מחסני הנשק שעמדו לרשותו היו גדולים מאלו של ה'הגנה'; הוא הקים אקדמיה צבאית ומערך אימונים מסועף; כמה מחבריו השתלמו בנושאים צבאיים באירופה, והיו אף שנשלחו לרכוש מקצועות חדשניים כמו טיסה וימאות.

'הקִיבוץ' תבע מחבריו נאמנות, משמעת וחשאיות. על-אף שלא היה סולם הייררכי מוגדר

2 בספר תולדות ההגנה נקבע ששוחט היה ראש 'הקִיבוץ', סת"ה, ב, חלק א, עמ' 224. חנוך רוכל, בזכרונותיו, המעיט במידת השפעתו של שוחט, ראה: ח' רוכל, דרך חיים, תל-יוסף [ללא שנת הוצאה], עמ' 175-188. דעתו נתמכת בעדויות שהועלו בפני ועדת הבירור, וראה על כך להלן.

3 לפי 'ספר תולדות ההגנה' מספר חברי 'הקִיבוץ' היה 60-70, ראה: סת"ה, ב, חלק א, תל-אביב 1971, עמ' 224. הערכה זו נשענת, בעיקרה, על רשימת חברי 'ארגון השומר לשעבר' המופיעה בספר השומר, תל-אביב תשי"ז, עמ' 474 [להלן: ספר השומר]. נראה שההתמקדות ביוצאי 'השומר' בגדוד העבודה עשויה היתה להביא להגזמה במספר יוצאי 'השומר' שהיו חברים ב'קִיבוץ'. מצד אחר, לא הובאה בחשבון קבוצה שמנתה 20-25 איש מבני העלייה השלישית, שהיו חברים ב'קִיבוץ', וירדו אחר-כך לברית-המועצות.

4 שם המחתרת איננו ברור, וייתכן שמעולם לא נקבע לה שם. בדו"ח ועדת הבירור המחתרת נקראת 'החוג המאורגן', באחת העדויות היא מכונה 'המיליציה הסודית', ובמקומות אחרים — 'החוג החשאי' או 'הקִיבוץ החשאי'. לדברי חריט, החברים כינו את קבוצתם 'קִיבוץ'. ראיין באוקטובר 1983.

אנשי הגרוד יצחק שדה
ויוצחק רטנר בהיאבקות
(1925-1924)

ותפקידי פיקוד לא חולקו לפי דרגות, צייתו החברים לוועד פנימי חשאי. חברי 'הקיבוץ' ביקשו לממש רעיונות מהפכניים חובק־עולם. רעיונות אלו לא היו פרי אידאולוגיה מוסכמת; יותר משעמד לנגד עיניהם אויב מוסכם ושאיפות מוגדרות, נשאו חברי 'הקיבוץ' בקרבם משאת־נפש. שוחט ויוצאי 'השומר' ביקשו לממש חלומות ציוניים בדבר עצמאות מדינית ובניית חברה חדשה של יהודים עזי־נפש החיים בכפרים.⁵ אלקינר וצעירי העלייה השלישית הדגישו רעיונות של מטריאליזם מהפכני.⁶ נראה שלא נערכו דיונים מסודרים בשאלה מהי מטרת 'הקיבוץ'. ההימנעות מקביעת עיקרים רעיוניים נבעה מההכרה שב'קיבוץ' חברו יחדיו אנשים נושאים שאיפות שונות ואולי אף מנוגדות, אולם בה בעת יש להם עניין משותף.

חברי 'הקיבוץ' הסכימו שיש צורך בקיומו של ארגון מאומן וחמוש. הדחף להקים ארגון צבאי לשעת חירום נבע מהזלזול ב'הגנה' ומההתנגדות להסתמכות על כוחה של ממשלת המנדט. הרעיונות האקטיביסטים של גרוד העבודה הובילו לפיתוח גרעין צבאי חשאי. השאלה אם האויב הם הערבים או הבריטים או, שמא, הבורגנות הציונית ואף המנהיגות החרדית — לא נדונה, ככל הנראה.

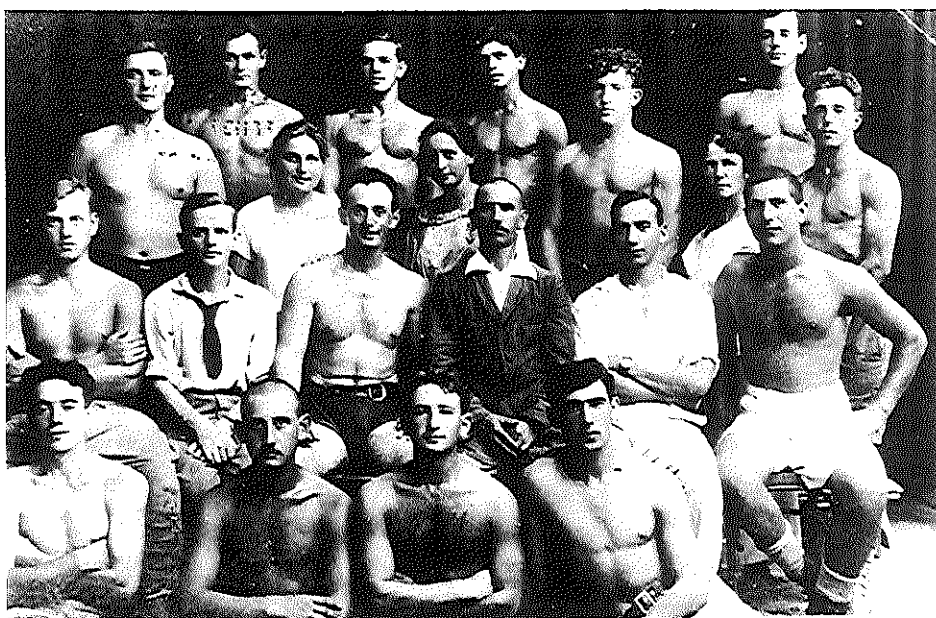
נושא הסכמה משותף נוסף היה שאין לסמוך על הנהגת התנועה הציונית או על הנהגת היישוב או אף על הנהגת תנועת הפועלים בכל הנוגע לנושא הבטחון. האמון המוגבל כל־כך בגורמים שמחוץ לגרוד העבודה הפך בתוך זמן קצר לגילויי בוז ומאוחר יותר לאיבה, ודווקא כלפי הגורם הקרוב יותר — הנהגת תנועת הפועלים.⁷

'הקיבוץ' הוקם בשנת 1921 ופעל עד 1926. כמה מפעולותיו הסעירו בשעתן את היישוב. חותמו ניכר בעיצוב דרכה של 'ההגנה', בהקמת התנועות הקיבוציות ובמבנה ההסתדרות הכללית. לקחים

5 ראה: א' וייד, 'פרק חיים', קובץ השומר, תל־אביב תרצ"ח, עמ' 85-93.

6 ההתפתחות הרעיונית בגרוד העבודה זכתה לתשומת־לב במחקר, ראה: א' מרגלית, קומונה, חברה ופוליטיקה, תל־אביב 1980; א' שפירא, ההליכה על קו האופק, תל־אביב תשמ"ח, עמ' 157-207.

7 ראה על כך במאמרי 'נצחון עצוב: כך־גוריון וגרוד העבודה', קתדרה, 43 (ניסן תשמ"ז), עמ' 33-51.

חניכי 'בית-הספר הצבאי'
של גדוד העבודה

שנלמדו מפעילותו השפיעו על דרך ההנהגה של האיש, שלימים היו מנהיגי מדינת-ישראל. והנה, למרות חשיבותו של 'הקיבוץ' ולמרות הדרמטיות הגלומה בסיפורו, הדיון בו בספרות העוסקת בתולדות היישוב מועט מאוד. ההתייחסות אליו במחקר היא אגב דיון בסוגיות אחרות, כגון 'השומר' וגדוד העבודה, או ביוגרפיות של מנהיגי תנועת הפועלים. גם הנסיון היחיד שנעשה עד כה לשחזר את קורותיו, במסגרת 'ספר תולדות ההגנה'⁸, הוא חלקי ביותר.

הסיבה העיקרית למצב המחקר בנושא זה היא דלות החומר העומד לרשות החוקר. מטבע הדברים, ארגון חשאי הפועל במחתרת אינו נוטה להרבות במסמכים כתובים וממילא אינו משאיר ארכיונים מסודרים, אולם נסיון המחקר ההיסטורי של תקופת היישוב מוכיח שניתן להתגבר על בעיה זו. מכל מקום, לגבי ארגונים חשאיים אחרים נמצאו מקורות לא-מעטים. בלטו במקורות אלו יומנים אישיים, מונוגרפיות של אלו שלקחו חלק בארגונים אלו וספרי-זכרונות.⁹ שחזור תולדות ה'הגנה' הוליד ארכיון שלם, וגם על תולדות לח"י יש בידינו לא מעט חומר מסוגים שונים.¹⁰ בנושא שלפנינו דלות החומר איננה בשל חשאיות הארגון דווקא, אלא נובעת מסיבות מורכבות יותר.

רוב האנשים, הנזכרים בדיון שלהלן, סיפרו לימים בהרחבה על חלקם האישי בתולדות היישוב ומאבקיו, אך על 'הקיבוץ' ועל מעורבותם בו הם העדיפו לדלג. שוחט, זייד, לנדוברג, נדב,

8 ראה: סת"ה, ב, חלק א, עמ' 219-241. מחבר הפרק שם מדגיש כי 'על ארגונו הפנימי של הקיבוץ ידוע לנו מעט מאוד'; וכן: 'חומר מועט מאוד הגיע אלינו מעולם הרעיונות של חברי השומר ומתוכניותיהם'. כרך זה של 'ספר תולדות ההגנה' הסתייע בפרויקט מחקר שכלל עדויות וראיונות רבים, אולם למרות הכלים שעמדו לרשות המחקר בתחומים אחרים, התחום שאנו עוסקים בו נדון שם בקיצור.

9 כך, לדוגמה, על תולדות ניל"י, שפעלה לפני הקמת 'הקיבוץ' ובתנאים של חשאיות וסיכון רב, ידוע לנו הרבה יותר. המידע נצבר מיומנים מפורטים, כמו של א' פיינברג וא' אהרנסון, וזכרונות שהצמיחו ספרות ענפה. וראה: א' ליכנה ואחרים, ניל"י: תולדותיה של העזה מדינית, תל-אביב 1980.

10 אנשי לח"י, שנדרפו עד צוואר, הותירו לא מעט מסמכים אותנטיים, ובכללם מכתבים, יומנים ואף תוכניות מבצעיות, ראה: י' הור, לח"י, א, ירושלים 1989, עמ' 10.

שניאורסון, פליישר ואחרים מזכירים במקוטע את קיום הארגון.¹¹ התמונה העולה מאזכורים אלו פשטנית ורומנטית; יותר משהיא מגלה את סיפור 'הקיבוץ', היא מכסה עליו. גם דוד הורוביץ, שאמנם לא היה חבר ב'קיבוץ', אבל היה בסוד פעולתו, ואשר כתב לימים ספר אוטוביוגרפי שבמרכזו פרשת גדוד העבודה, בחר לא להעמיק בסוגיה זו.¹² גם אלו שנאבקו נגד 'הקיבוץ' והשקיעו מאמץ רב, שהביא לבסוף לפירוקו, נמנעו בזכרונותיהם וברשימותיהם מדיון של ממש בנושא, כך גולומב, בן-גוריון, בן-צבי וברל כצנלסון.

ההנחה שמדובר באפיזודה חסרת-חשיבות בביוגרפיה הסוערת של האישים הנזכרים, שנדחקה במהלך השנים לשולי הזכרון או נשכחה, נשללה על-ידי הנוגעים בדבר. בן-גוריון, שהחל בשלהי שנות השישים לכתוב זכרונות, העתידים לכלול אלפי עמודים, נתן דעתו לנושא 'הקיבוץ', והחליט, במודע, לא לעסוק בו.¹³ יוסף תריט, מראשי 'הקיבוץ', כתב — ככל הנראה בשנות החמישים — זכרונות המשתרעים על-פני מספר חוברות בכתב-יד. עיון בחוברות אלו מלמד על בהירות מחשבה וניתוח, זכרון חד ומידע רב, ואולם דווקא בנושא 'הקיבוץ' הזכרונות הם כלליים מאוד ומעורפלים.¹⁴ מאיר יערי, שהיה חבר בוועדה שחקרה את 'הקיבוץ' בשנים 1926-1927 והכיר את הנושא היטב, סירב בתוקף להתראיין בסוגיה זו, באומרו שזהו נושא כאוב שאין לו עניין לפותחו מחדש.¹⁵ נחום הורביץ, איש 'השומר' מכפר-גלעדי, שזכה להאריך ימים וראה לעצמו חובה לספר את עלילותיו ועלילות חבריו, החליט שלא לעסוק בפרשת 'הקיבוץ', כי 'יש דברים שהם סוד שצריך ללכת אתו לקבר'.¹⁶

הנטייה להתעלם מהנושא התבטאה לא רק בהימנעות מחשיפה, אלא, לעתים, אף בפעילות יומה שנועדה להשכיחו. ההוכחה הבוטה ביותר היא היעלמות ארכיון 'הקיבוץ'. ככל הידוע, נשתמרו עשרות תעודות, מכתבים ופרוטוקולים, שעניינם 'הקיבוץ' וקורותיו. חומר זה נאסף ונשמר עד הקמת מדינת-ישראל. החוקר יוסף ברסלבסקי סקר את התעודות, ואף העתיק אחדות מהן. והנה, בנסיבות מסתוריות, כנראה בשנות החמישים המוקדמות, נעלם חומר זה ואיננו.¹⁷ כפי שננסה להראות בהמשך, לפחות פרשה אחת הקשורה ב'קיבוץ' — האיום לרצוח את בן-גוריון — הוצנעה או שופצה גם בשנים מאוחרות יותר.

המידע המוגבל העומד לרשותנו על 'הקיבוץ' מגביל אותנו גם בהסבר מדוע ביקשו כל הנוגעים בדבר להצניע את הנושא. אין ספק שאחת הסיבות החשובות היתה סופו העצוב של 'הקיבוץ'. בשנת 1927, על רקע המאבק בין הנהגת ההסתדרות להנהגת גדוד העבודה, התפורר גדוד העבודה והתפרק. אקורד הסיום המר של הפירוק היה ההחלטה של קבוצה מרכזית מאנשי גדוד העבודה

11 ראה: י' שוחט, 'שליחות דרך', ספר השומר, עמ' 58-67.

12 ד' הורוביץ, האתמול שלי, תל-אביב וירושלים 1970, עמ' 166-186. הוא מעיר שעל פעולות 'הקיבוץ' שמע מפי בן-גוריון, ורובן היו חידוש עבורו, ראה שם, עמ' 195.

13 על אמות-המידה שקבע בן-גוריון לעיצוב זכרונותיו, ראה מאמרי, 'בן-גוריון כותב אוטוביוגרפיה', קשת, נא (1974).

14 החוברות, בכתב-יד, שמורות בידי המשפחה.

15 מאיר יערי, שהרבה בהגות וכתובה, בין השאר על גדוד העבודה והתפתחותו (ראה לדוגמה בספרו, במאבק לעמל משחרר, תל-אביב 1972, עמ' 263-270), לא התייחס כמעט לפרשת 'הקיבוץ', על-אף שהיה מעורה בה היטב מתוקף חברותו בוועדת הביורו.

16 מכתבו למחבר, אפריל 1975.

17 ראה הערה על כך: סת"ה, ב, חלק ג, עמ' 1136.

לעזוב את הארץ ולהקים ארגון מקביל בברית-המועצות. בין העוזבים היו כמה ממיטב החברים ב'קיבוץ', ובהם לוקאצ'ר, שהיה המדריך הראשי וככל הנראה המפקד המבצעי הבכיר בכל הקשור לפעולות, העלומות עדיין, של 'הקיבוץ'. בברית-המועצות נסחפו העוזבים למערבולת קשה וטרגית. מנהיג קבוצת היורדים, אלקינד, שהיה לצד שוחט, האיש הבולט ב'קיבוץ', 'טוהר' במשפטי סטאלין בשנות השלושים, ונעלם בסיביר, וכך גם אחרים מאנשי קבוצתו. הקשר בינם לבין חבריהם בארץ נותק. ככל הידוע, סיפור 'הקיבוץ' לא סופר מזווית-ראייתם, ומכל מקום, זכרונותיהם לא הגיעו לידינו. הדינמיקה הפנימית שהתחוללה ב'קיבוץ', וגרמה, בסופר-של-דבר, לחלק מחבריו לעזוב את הארץ, הולידה שבר חברתי ורעיוני גם בקרב הנשארים בארץ. התפוררות 'הקיבוץ', שהתרחשה במקביל להתפוררות גדוד העבודה, חייבה את הנותרים לשקם את חייהם הפרטיים, למצוא מקום-מגורים ועבודה. אלו שביקשו לשוב ולהשתלב בפעילות חברתית וציבורית, חייבים היו לפתוח דף חדש. כך שוחט, הורוביץ, לנדוברג ואחרים, שהחלו תהליך ארוך, איטי והססני של חזרה לפעילות במערכות הציבוריות. אחרים, בעיקר חברי כפר-גלעד, הסתגרו בביתם.

מי שנאבקו נגד 'הקיבוץ' היו ערים למחיר של פירוקו. הם היו מודעים לכך שה'הגנה', שאמורה היתה להיות תחלופה ל'קיבוץ', לא היתה אלא ארגון רופף, דל באמצעים, ברמת האימון, ברמת הפיקוד וברמת הנחישות. על רקע מאורעות 1929, שבהם נתברר עד כמה חסר היה ארגון חשאי, חמוש ומאומן כמו 'הקיבוץ', לא היה מקום להשתבח בחלקם במאבק לפירוקו.¹⁸ לנוכח מיעוט החומר על 'הקיבוץ' רבה חשיבותה של תעודה אחת, שנשתמרה בארכיון תולדות ה'הגנה', העוסקת בכמה נקודות-מפתח בפרשת 'הקיבוץ'. כותרת התעודה היא 'רשימות בזמן הישיבות של הוועדה לענייני תל-חי'. התעודה איננה מסמך מקורי. רישום בכתב-יד מעל לכותרתה מציין שזהו 'פענוח כתב-ספרים של פרופ' הוגו ברגמן'. על רישום זה הועבר קו ובמקום המלים 'כתב ספרים', נרשם 'סטינוגרמה', כלומר 'פענוח סטינוגרמה של פרופ' הוגו ברגמן'. מכאן שמסמך זה התבסס על מסמך קודם, שנכתב על-ידי ברגמן בכתב מיוחד, שהוא עצמו התבקש, מאוחר יותר, לפענחו. התעודה המודפסת נשמרה בארכיון תולדות ה'הגנה' בארון שבו נשמר החומר שנחשב למסווג ביותר. בצד ימין של העמוד הראשון צוין בכתב-יד: 'ח.ג. סודי'. המספר שניתן בארכיון לתעודה היה תחילה ח.ג. 60. מאוחר יותר נמחק המספר 60 והוחלף ל-2274. כך נזכרת התעודה ב'ספר תולדות ההגנה'.¹⁹

התעודה כוללת שלושה עמודי פוליו ובהם תמצית שש ישיבות של 'הוועדה לענייני תל-חי', שהתנהלו מן ה-31 באוגוסט 1926 ועד ל-7 בינואר 1927. תמצית זו מכילה אוצר חשוב של מידע על 'הקיבוץ', השמות הנזכרים בתעודה הם שמות מנהיגיו, והאירועים הנזכרים הם כמה מפעולותיו החשובות. ראוי לשים-לב לכך שכרשימות הקצרות הללו, שעניינן אירועים שהתרחשו 22-29 שנים לפני הקמת המדינה, נזכרים אישים העתידים להיות מנהיגי מדינת-ישראל, ובהם הנשיאים הראשון והשני, חיים וייצמן ויצחק בן-צבי, ראשי הממשלה הראשון והשני, דוד בן-גוריון ומשה שרת (שרתוק), וכן ברל, טבנקין, גולומב, פנחס רוטנברג, יהודה מגנס, משה סמילנסקי ועוד.

18 סת"ה, ב, חלק א, עמ' 301 ואילך; וכן: מ' פעיל, מן ה'הגנה' לצבא ההגנה, תל-אביב 1979, עמ' 20.

19 סת"ה, ב, חלק ג, עמ' 1138-1140.

הסתדרות העובדים העבריים הכללית בארץ-ישראל

נדוד עבודה ע"ש יוסף טרומפלדור

סרכז: ירושלים, ת.ד. 98 תלפון 491

בתשובה טא לחוכר

פלוגות כסריות:

תליוסף דאר עקדחור

תליוח - סחולה

כפר-גלעדי

נכעת הוצבים - סחולה ה. סחולה

פלוגות עירוניות:

ירושלים ת.ד. 98

תל-אביב - 257

חיפה - 537

עפולה דאר עפולה

ירושלים, יום י"א לחודש תשרי (26.9.22) תרפ"ג

י פ ז י - כ ח .

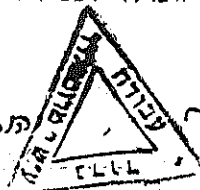
בהתאם להחלטה הנ"ל הפועל הסרכזי של גדוד העבודה ביום כ' אלול תרפ"ג

נמסר בזה יפוי-כח לחברים חנוך רוכל, ישראל שוחם ושמואל הפטר להזפיע בשמנו בפני ועדת ברור ככל העניינים אשר יהיו נידונים בה, למסור את כל חביותינו, דרישתנו וההאשמות שצדנו וכמו כן לענות בשמנו על כל החביעות וההאשמות אשר תופענה בוועדה נגד הגדוד בחור כזה, נגד איזו שהיא ספלוגותיו, נגד מוסד של הגדוד, או שהוא חלק מחבריו.

כתב זה כמו יפה עד גמר עבודתה של ועדת הברור ומסירת מסקנותיה לידינו

הנן לאלמנה Gudawodah

מנכ"ל

יימז-כוח של נציגי גדוד העבודה בוועדת הבירור למרות שהתעודה שלפנינו מתפרסת על-פני שלושה עמודים בסך-הכל, היא אוצרת בתוכה גודש רב של אירועים מתולדות היישוב; העימות הקשה בין שוחט לגולומב שנחשף בפני הוועדה העלה נושאים כמו נפילת תל-חי, מאורעות מאי 1921, רכישת הנשק בווינה, רצח דה-האן ועוד. רוב הנושאים הנזכרים בתעודה נדונו בהרחבה ב"ספר תולדות ההגנה", על-כן הדיון ברשימות לא יתמקד בפענוח הטקסט או בהערות-שוליים על השמות והאירועים הנזכרים בה.²⁰ הדיון יתמקד בוועדת הבירור עצמה — הרקע להקמתה, הרכבה, כתבי-המינוי שלה ומהלך ישיבותיה. המגמה בדיון זה היא להאיר, ככל שניתן, את פרשת 'הקיבוץ החשאי'.

134

20 על הפרשות הנזכרות בתעודה ראה: סת"ה, ב, חלק א, עמ' 123-130, 141-153, 219-241.

ועדת הבירור

למרות המאמץ הגדול שהשקיעו אנשי 'הקיבוץ' בשמירה על החשאיות, קשה היה להסתיר את קיומו מעיני החברים בגדוד העבודה, שלא הוכנסו בסוד הארגון. הבחירה הדקדקנית של אלו שהתקבלו ל'קיבוץ', יצרה מתח, אי-הבנה וטענות מצד אלו שלא התקבלו.²¹ פעולות שונות, כמו פרשת ההתנקשות בשנת 1923 בתאופיק-ביי, קצין המשטרה הערבי מיפו, או פרשת ההתנקשות בדה-האן בשנת 1924 וכן פעולות להשתלטות על רכוש ופעולות צבאיות הקשורות במרד הדרוזים, הולידו חרושת שמועות לגבי זהות המתנקשים שהתמקדה ביוצאי 'השומר' בגדוד העבודה.²²

למן הקמתו העמיד עצמו גדוד העבודה כחלופה להנהגת תנועת הפועלים.²³ היחסים בין גדוד העבודה להסתדרות התפתחו לקונפליקט, ששיאו היו בעת פרישת עין-תרוד מגדוד העבודה, בשנת 1923, ובעת סיפוח קיבוץ תל-חי לכפר-גלעדי, בשנת 1926. על רקע קונפליקט מתמשך זה, קיומו של ארגון צבאי מאומן וחמוש, הפועל בתוך גדוד העבודה, יכול היה להיחשב לאיום של ממש. אולם תביעת הוועד הפועל של ההסתדרות לפרק את 'הקיבוץ' נתקלה בקיר האטום של הכחשת עצם קיומו של ארגון כזה.²⁴

הפירצה שאפשרה את חשיפת 'הקיבוץ' נבעה ממאבקו המר של זייד, שהיה מראשוני 'בר-גורא' ו'השומר', וממייסדי כפר-גלעדי ו'הקיבוץ'. ב-1924, על רקע של סכסוך אישי, פרש זייד מ'הקיבוץ' ומכפר-גלעדי והצטרף לקיבוץ תל-חי. ההשתלטות של חבריו לשעבר מכפר-גלעדי על קיבוצו החדש ערערה את נאמנותו של זייד. במרי-לבו יצא למתקפה חסרת-מעצורים נגדם.²⁵ עתה, לראשונה, היתה בידי הוועד הפועל של ההסתדרות עדות ממקור ראשון על קיום 'הקיבוץ', אלא שזו היתה מוגבלת, משום שזייד הורחק מפעילות ב'קיבוץ' בשלבים מוקדמים, ופרש קודם לכמה פעולות שהסעירו את הרוחות. יתר-על-כן, עדותו של זייד היתה עדות של בעל-עניין, ומה גם שבמהלך המאבק בינו לבין חבריו לשעבר, נתפרסם ברבים שהסכסוך עבר לפסים אלימים. הנהגת ההסתדרות ביקשה אפוא לברר מה טיבו של 'הקיבוץ'. לצורך זה החליט הוועד הפועל של ההסתדרות

למנות ועדה מיוחדת, בלתי-תלויה בשום מוסד, אשר בסמכותה יהיה לחקור ולברר את כל סבך השאלות, המאורעות והיחסים שנתעוררו במועצה.²⁶ ועדה זו מוסמכת לדרוש מכל חבר בהסתדרות להופיע בפניה ולמסור לה את הידיעות אשר בידיו לכל מערכת

21 ראה: ר' מלמוד, 'בגדוד העבודה', ספר השומר, עמ' 300-306.

22 אופייני הדבר שכאשר נודע לשניאורסון, שישב בשנת 1924 בברלין, על ההתנקשות בדה-האן, הוא ידע בוודאות שחבריו יאשמו במעשה. ואכן, מיד לאחר הרצח נאסרה מניה שוחט. ראה: פ' שניאורסון, 'בחזון ובהגשמה', ספר השומר, עמ' 410.

23 ראה: מ' אלקינד, 'מועצת גדוד העבודה', כ"ד תשרי תרפ"ד, מחינתו, ב, תל-אביב תשל"א, עמ' 248.

24 קשה היה להסתיר פעילות ענפה שכללה רכישת נשק בקנה-מידה רחב ואימון אנשים, על-כן נזקק 'הקיבוץ' למסווה של הפעילות הבטחונית הגלויה של גדוד העבודה, החסות לכך ניתנה על-ידי ראשי ועד ה'הגנה' של הגדוד, שהיו חברי 'הקיבוץ'. כפילות זו יצרה מתחים ואי-הבנות בתוך גדוד העבודה, ראה: רוכל (לעיל), הערה (2), עמ' 182-183.

25 על פרשה זו ראה מאמרי, 'פרוק תל-חי, חולייה אחרונה במאבק בין ההסתדרות לגדוד העבודה', מאסף, יב (1981).

26 הכוונה לישיבת מועצת ההסתדרות מיום 31 ביולי 1926, שבה חשף לראשונה כן-גוריון את פרשת 'הקיבוץ'. וראה על כך להלן.

העניינים העומדים לבירור. מסקנותיה של הוועדה תהיינה חובה על ההסתדרות ועל כל מוסדותיה.²⁷

ההצעה להקים את הוועדה הועלתה בעקבות כינוס מועצת ההסתדרות, שנערך ב-31 ביולי 1926, ובו חשף בן-גוריון, בישיבה סגורה, את דבר קיומו של 'הקיבוץ' ואת הידוע לו על פעולותיו.²⁸ אף שהשמועות על קיום מסגרת כזו רווחו זמן רב, גרמה החשיפה לזעזוע בקרב חברי מועצת ההסתדרות, זעזוע שחרג מן המסגרת החשאית של הישיבה, ועורר הדים בתנועת הפועלים ואף בגדוד העבודה עצמו.²⁹ אנשי גדוד העבודה הנסערים המשיכו להכחיש את דבר קיומו של הארגון, חלקם כמנהגם מאז, וחלקם, אכן, מתוך חוסר-ידיעה.³⁰ אפשרות פעולתה של הנהגת ההסתדרות לנוכח המשך ההכחשה היתה מוגבלת בשל סודיות העניין. אנשי גדוד העבודה וכן חברי 'הקיבוץ' היו חלק מתנועת הפועלים. חשיפה פומבית של פעולות הקשורות במחתרת מזוינת נתשבה להלשנה. בנוסח המקובל על יוצאי רוסיה, שהיו אז מנהיגי התנועה, עירובם של שלטונות המנדט הבריטי בפרשה נחשב פעולה פרובוקטיבית. מכאן, שכל מה שנעשה בגדוד חייב היה להיעשות בתוך תנועת הפועלים, בחשאיות, וככל-האפשר בהסכמה.

אף שגם בגדוד העבודה היו מי שהופתעו מהגילוי בדבר קיומו של ארגון חשאי בגדוד, הגיבו אנשי הגדוד בחשד על ההצעה לנהל חקירה באמצעות ועדה וניסו תחילה למנוע את הקמתה.³¹ הם זכרו סדרה של בירורים עם הנהגת ההסתדרות ושורה של ועדות שהכרעתם היתה תמיד לטובת הוועד הפועל; כך היה בפרשת חלוקת עין-חרוד, בשנת 1923.³² וכך גם בסוגיה שלפנינו, כאשר ועדה קודמת, שהוקמה בשנת 1925 ונקראה 'הוועדה המשפטית', בדקה את החשדות ההדדיים שהעלו גולומב ושוחט זה נגד זה, ופסקה נגד שוחט. הרכב הוועדה, שחבריה היו זאב פיינשטיין (שפר), גולדה מאירסון חלמן רובשוב, הפך את 'הוועדה המשפטית', אליבא דגדוד העבודה, ל'ועדה משפחתית'. כך, לדוגמה, רובשוב, שהיה חבר ועדת החקירה, היה מעורב אישית באחד הנושאים שהיא התבקשה לחקור — פרשת רכישת הנשק בווינה בשנת 1922. רובשוב היה שותף לפעילות בווינה, ועתה התבקש לשמש חוקר בעניין זה, וממילא בעניין פעולותיו שלו.³³ על רקע זה יכלו חברי גדוד העבודה להניח שהוועדה שתמונה לא תהיה אובייקטיבית.

למרות הצעת הוועד הפועל להקים ועדה חדשה בהרכב רחב ומרשים, הודיעה הנהגת גדוד

27 הודעת הוועד הפועל של ההסתדרות, דבר, 1 בספטמבר 1926. ההודעה מצוטטת גם אצל רוכל (לעיל, הערה 2), עמ' 168.

28 קיומו של הדין נחשף, רשמית, רק שבעה שבועות מאוחר יותר.

29 רמזים על אירועי הישיבה ותוצאותיה הופיעו בדיווחים על פרשת תליחי, בעיתונים 'דבר', 'הפועל הצעיר' ו'קונטרס', במהלך חודש אוגוסט 1926.

30 נראה שיהודה קופילביץ, חבר מזכירות גדוד העבודה, שלא היה חבר 'הקיבוץ', אכן סבור היה שמדובר בעלילה. מכאן גם הנוסח הקשה של מכתבו לוועד הפועל של ההסתדרות מיום 6 באוגוסט 1926. בן-גוריון, שזעזוע מנוסח המכתב, הגדיר אותו כ'מלשינות', העתיקו ושמר עותק בתיקו האישי. ראה: יומן בן-גוריון, 6 באוגוסט 1926, אב"ג, שדה-בוקר; מכתבו של קופילביץ, ארכיון הוועד הפועל של ההסתדרות, תיק גדוד העבודה 1926/7.

31 ראה על כך מכתב בן-גוריון למרכז גדוד העבודה, 23 באוגוסט 1926, אב"ג, שדה-בוקר.

32 על דרך הפעילות של הוועד הפועל בפרשת חלוקת עין-חרוד ראה תעודות ומסמכים במהלך 1923, אה"ע 14/208.

33 רובשוב היה חבר ועד הרכש בווינה בשנת 1922 והיה מעורב בכיכוח החרף שפרץ שם בין גולומב לשוחט, ראה: סת"ה, ב, חלק א, עמ' 143.

העבודה שלא תשתף פעולה. לטענתה, שבעה החברים שהתמנו – יוסף אהרנוביץ, משה ביילנסון, ישראל בצר, מאיר יערי, בן-ציון צ'רנימורסקי (ישראלי), אליעזר שיין ולוי שקולניק (אשכול)³⁴ – נתונים מלכתחילה להשפעת 'אחדות העבודה'.³⁵

בצד ההחיייה החד-משמעית של הרכב הוועדה הודיעה הנהגת גדוד העבודה שהיא מוכנה להשתתף בוועדת בירור. יתר-על-כן, היא אף נקטה יוזמה ויצאה בתביעה משלה להקים ועדת בירור שתבדוק את מכלול הנושאים השנויים במחלוקת בין הגדוד להסתדרות. כדי ליצור רושם של בירור מאוזן בין שני צדדים שקולים, יצאה הנהגת גדוד העבודה בהאשמות מרומזות שלפיהן חברים בוועד הפועל של ההסתדרות אשמים ב'פעולות המסכנות את כל היישוב'.³⁶ האשמות אלו, כפי שיתברר בעת ישיבות הוועדה, הקבילו להאשמות שהוטחו כנגד אנשי 'הקיבוץ'. כדי לברר האשמות אלו, ומתוך נכונות לבדיקת האשמות ההסתדרות כלפי הגדוד, הציעה הנהגת גדוד העבודה שהוועדה תורכב מחברים שאינם מאנשי 'אחדות העבודה'. הוצע שיהיו אלו אנשי 'הפועל הצעיר', 'פועלי ציון שמאלי' ו'השומר הצעיר'.³⁷ הצעה זו נדחתה בתוקף על-ידי הוועד הפועל.³⁸ לדידם, לא היה זה בירור בין שתי רשויות שקולות, אלא בדיקת ההתרחשויות הקשורות במחתרת מזוינת בגדוד העבודה.

הזמן פעל לטובת הנהגת ההסתדרות. גדוד העבודה נקלע למשבר פנימי עמוק, ובקיץ 1926 היה ברור שאחדותו מתערערת. ואכן, כמה ימים לאחר שהגדוד העלה את ההצעה לבירור היחסים עם ההסתדרות, ב-27 באוגוסט 1926, התכנס מרכז גדוד העבודה בתל-אביב לדיון במשבר הפנימי המתחולל בו. הדיון הקשה במרכז סימן פילוג קרוב. לא במקרה החליט באותו יום הוועד הפועל לזמן את מזכירות גדוד העבודה, שהיתה ממילא בישיבת המרכז בתל-אביב, לישיבה בוועד הפועל. תוך דיון קצר, כשאנשי גדוד העבודה שקועים במצוקתם שלהם, עלה בידי הוועד הפועל לאלצם להסכים לוועדת בירור במתכונת הראשונה שהוצעה על-ידי ההסתדרות. כמחווה הציעה הנהגת ההסתדרות לבטל את ההרכב הקודם של הוועדה ולהקים ועדה חדשה, אשר אנשיה יהיו מקובלים גם על אנשי גדוד העבודה. לאחר דיון שבמהלכו, ככל הנראה, שותפו גם אנשים מהגדוד, נבחרה ועדה בת חמישה אנשים: יצחק בן-צבי, יוסף אהרנוביץ, הוגו ברגמן, מאיר יערי ואהרן סטודניץ.

בן-צבי, הנציג היחיד של 'אחדות העבודה', שהיה איש העלייה השנייה, עמד, בסוגיה שלפנינו, מעל כל חשד לפנייה פוליטית. הוא היה מיוזמי 'בר-גיורא' ו'השומר'. רחל ינאית, חברתו ולימים רעייתו, היתה זמן-מה חברת ועד 'השומר'. גם בימים הקשים של הוויכוח בין רעיו מחבורת 'השומר' לבין שותפיו להנהגת תנועת הפועלים, הקפיד בן-צבי לשמור על יחסים טובים עם שני הצדדים. בהוויה המיוחדת של הנאמנות הקבוצתית, שאפיינה את המערכת היישובית, הוא היה

34 שמות חברי הוועדה לפי הדיווח על מועצת ההסתדרות, דבר, 9 באוגוסט 1926.

35 במכתב תגובה ששלח למרכז הגדוד הוקיע בן-גוריון טענה זו, ראה מכתבו הנזכר לעיל, הערה 31.

36 מכתבו של קופילבין, לעיל, הערה 30.

37 בדיווח מטעם הוועד הפועל של ההסתדרות על המהלכים שקדמו להקמת ועדת הבירור נאמר שנציגי גדוד העבודה הציעו לוועד הפועל שוועדת הבירור תורכב משלושה חברים, נציגי 'פועלי-ציון', 'הפועל הצעיר' ו'אחדות העבודה'. ראה: דבר, 1 בספטמבר 1926. אולם תביעת הגדוד המפורשת היתה שלא יהיה בוועדה אף חבר מ'אחדות העבודה'. ראה על כך במכתב משה גבעוני למאיר ספקטור, 24 באוגוסט 1926, את"ה, תיק ספקטור, 12; וכן: מכתב בן-גוריון, לעיל, הערה 31.

38 מכתב בן-גוריון, לעיל, הערה 31.

חבורה מגדוד העבודה
במחצבה בירושלים

היחיד ששני הצדדים הנצים יכלו לראות בו אחד משלהם, תוך מודעות למחויבותו המקבילה לקבוצה היריבה. על-אף שלא התמנה לוועדה יושב-ראש, מעמדו של בן-צבי, נסיונו הציבורי הרב, ההיכרות הקרובה שלו עם הדמויות הפועלות והזיקה שלו לנושא הפכו אותו לאיש הדומיננטי. ככל הנראה, בן-צבי ניהל את רוב הישיבות, והוא שגיבש את תשובות הוועדה לוועד הפועל.³⁹

האיש השני מאנשי העלייה השנייה בוועדת הביורור היה אהרנבך. למרות היותו ממנהיגי ההסתדרות ומנהל בנק-הפועלים, אי אפשר היה להאשים אותו ב'משפחתיות פוליטית' כפי שהואשמו חברי הוועדה הקודמת שדנה באותו נושא. למן ראשית התארגנות 'השומר', בתקופת העלייה השנייה, התייחס בהסתיונות הן לאנשי 'השומר' והן למתנגדיהם בקרב 'פועלי ציון'. בניגוד לבן-צבי, האובייקטיוויות שלו בסוגיה שעמדה לדיון בוועדה נבעה דווקא מריחוקו הרעיוני והקבוצתי משני הצדדים.

החבר השלישי בוועדה, ברגמן, נמנה עם אנשי העלייה השלישית והיה חבר 'הפועל הצעיר', אבל הוא לא היה עסקן מפלגתי במובן המקובל אז, ולא השתייך לאחת הקבוצות האינטימיות שמהן נבנתה תנועת הפועלים. כפילוסוף שרכש את השכלתו בגרמניה ונחשב בר-סמכא בכל הקשור לתחום המוסרי והאידיאולוגי, לא היה ספק ששיקול-הדעת שלו יהיה הוגן ומקובל. יערי, החבר הרביעי, החל להתבלט כמנהיג 'השומר הצעיר' — תנועת-נוער שעמדה אז להפוך לתנועה קיבוצית. תנועת 'השומר הצעיר' גילמה בשמה את מיתוס 'השומר', כפי שנתפס באירופה סמוך למלחמת-העולם הראשונה, אבל בתקופת העלייה השלישית שמרה התנועה על ייחוד קבוצתי, ונמנעה מלקחת חלק פעיל בחיים הציבוריים של תנועת הפועלים. צירופו של יערי, מנהיג עצמאי של קבוצה, שלא היה לה חלק בויכוח שעליו נסבו דיוני הוועדה, היה הוכחה לעניין הרב שיש לוועד הפועל של ההסתדרות להקים ועדת ביורור בלתי-תלויה.

39 תפקידו של "בן-צבי בוועדה עולה מרשימות אשר רשם במהלך הישיבות. חלקן נשמרו בארכיונו ביד בן-צבי, תיק 1/4/10/28.

קבוצה של חברי גדוד
העבודה

הוועד הפועל הסכים, כאמור, לצרף לוועדה חבר חמישי בזכויות מלאות מתוך גדוד העבודה עצמו. אכן היה ברור שייבחר איש הקרוב למנהיגי 'אחדות העבודה', שהרי השמאל בגדוד העבודה לא נטל חלק במהלכים להקמת הוועדה ולא השתתף אחר-כך במהלך עבודתה. עוד היה ברור שלא יכהן בוועדה חבר שהיה קשור לפעולות 'השומר' או 'הקיבוץ'. בכל-זאת, החלטת ההסתדרות לצרף לוועדה חבר מקרב גדוד העבודה ביטאה מחווה מיוחדת במינה ומידה גדולה של בטחון לגבי המסקנות הצפויות. נראה שהיו כמה מועמדים מגדוד העבודה שנפסלו על-ידי הוועד הפועל. אהרן סטודניץ, שנבחר לאחר היסוסים, לא נחשב מנהיג בולט. עיקר פעילותו בגדוד היתה בתחום הארגון והמשק, הוא נחשב למקובל על כלל החברים.⁴⁰

הנה כ-כך, מהוועדה המקורית נותרו רק אהרנוביץ ויערי. מתוך חמשת החברים רק שניים היו אנשי העלייה השנייה (בן-צבי ואהרנוביץ) בעוד שלושת החברים האחרים היו צעירים מהעלייה השלישית. בניגוד לכל הוועדות ההסתדרותיות שקדמו לה, ייצוגה בוועדה של אחדות העבודה, המפלגה ההגמונית בהסתדרות היה מצומצם — על ידי חבר אחד (בן-צבי), ובמקביל היה בה חבר אחד בלבד מגדוד העבודה (סטודניץ).

ההחלטה על הקמת הוועדה ושמות חבריה פורסמו על-ידי הוועד הפועל. שם הוועדה, 'הוועדה לענייני תל-חי', והקמתה על רקע האירועים שהתחוללו בפרשת השתלטות חברי כפר-גלעדי על תל-חי, הורידו מסך של ערפל בפני גורמים בלתי-רצויים, כמו ממשלת המנדט ויריביה של תנועת הפועלים ביישוב. עם-זאת, ניתן להניח שבמערכת הקטנה והאינטימית של תנועת הפועלים, ובמיוחד בקרב פעיליה, לא נעלם הנושא האמיתי שאותו נתבקשה הוועדה לברר.

הנהגת ההסתדרות, שהיתה מצווה על שמירת החשאיות בנושא זה, שהרי מדובר היה בסוגיה בטחונית רגישה ביותר, היתה מעוניינת שחבריה הפעילים ידעו שבתוך גדוד העבודה קמה מחתרת מזוינת שפעלה על-דעת עצמה. מכאן המאמץ להקים ועדת בירור רבתי-יוקרה, שהחלטותיה

תהיינה מקובלות גם בחוגים שמחץ לצמרת 'אחדות העבודה', ומכאן גם דרכי הפעולה שאפשרו הדלפת שמועות כלליות ומעורפלות על עבודת הוועדה ועל העדויות שהובאו בפניה. בצד המאמץ הניכר להקנות לוועדה אמינות וסמכות רחבה, היתה לוועד הפועל מגמה נחרצת – להפוך את הברור ומסקנותיו הצפויות לכלי שיאפשר להסתדרות להצמית את המחתרת שבתוך גודר העבודה. על-כן, כתב-המינוי שניתן לוועדה תחם את פעולתה לחקירת נושאים מוגדרים היטב. הגדרת התחומים נעשתה באמצעות חמש שאלות, שעליהן נתבקשה הוועדה להשיב.

כתב-המינוי

השאלות שהוצגו בפני 'הוועדה לענייני תל-חי' נמצאות בידינו בשתי גרסאות. האחת, המשולבת בתוך דו"ח הסיכום של הוועדה, נקראת 'תשובות ועדת הברור לשאלות הוועד הפועל'. הדו"ח, הכולל בתוכו את כתב-המינוי, מודפס במכונת-כתיבה,⁴¹ ומשתרע על-פני עמוד וחצי. הוא כולל דיווח בנושאים רגילים ביותר. כדי לשמור על סודיות הדו"ח ומחשש שמא יפול לידיים זרות, נוסחו הדברים בקוד פשוט, המנסה לטשטש את נושאי הדיון. הטשטוש נעשה באמצעות שינוי שמות המפתח, וכך גרוד העבודה נקרא 'אגודה', 'השומר' הפך ל'הנוטר', ה'הגנה' נקראת 'התעמלות', כפר-גלעדי הוא 'כפר' והאירועים המרכזיים שנחקרו מכונים 'מעשה האבן' ו'עניין המרכבה'.⁴²

להלן השאלות כפי שהן מופיעות בדו"ח:

שאלה א: אם נכון הדבר, שקיים בקרב חלק של חברי (ה)אגודה חוג מאורגן, המנהל פעולה סִפְרָטִית בענייני ההתעמלות בקביעות (לפי הידיעות שנמסרו לוועד הפועל מורכב הגרעין של החוג הזה מאלה, שהיו חברי הנוטר – לא מכל חברי הנוטר, הנמצאים עכשיו ברובם בכפר ומיעוטם בסניפים אחרים של האגודה ואליהם נספחו חברים חדשים מחברי האגודה).

שאלה ב': אם נכון הדבר, שחברי החוג הזה אשר בכפר אשמים במעשה האבן?

שאלה ג': אם נכון הדבר, שחברי החוג הזה סידרו את עניין המרכבה?

שאלה ד': אם נכון הדבר, שוועד ההתעמלות של האגודה לא עמד תחת משמעתו של ועד ההתעמלות הכללי?

שאלה ה': אם נכון הדבר, שמשלחת האגודה לחוץ-לארץ ניהלה שם משא-ומתן פוליטי?

אין ספק שהשאלות חוברו על-ידי בן-גוריון, שהיה אז מזכיר ההסתדרות.⁴³ לא ברור אם בן-גוריון עצמו שינה את מלות המפתח. על-אף שהיה קפדן בכל הקשור לסודיות ובטחון, הוא לא נטה להשתמש בקודים. ספק רב אם הוא עצמו היה יודע שינויים כנאליים כל-כך בנוסח 'שומר-נוטר'.

41 שלא כמו פרוטוקול ועדת הברור, נראה שדו"ח הסיכום של הוועדה הודפס, וההעתק, הנמצא בארכיון תולדות ההגנה, הוא אחד העותקים המקוריים של הנוסח, כפי שהועבר לוועד הפועל של ההסתדרות ב-26 בינואר 1927. סימונו של הדו"ח באת"ה הוא 1/60.

42 על 'מעשה האבן' ו'עניין המרכבה' ראה להלן.

43 למעשה כל המכתבים שנשלחו בשם הוועד הפועל בסוגיה זו נכתבו על-ידי בן-גוריון, אם-כי חלקם נשלחו ללא חתימתו.

מכל מקום, בארכיונו נמצאת הגרסה השנייה של כתב-המינוי, המנוסחת כמכתב של הוועד הפועל אל ועדת הבירור. הניסוח ישיר וענייני, ללא מלות הקוד. 46 שנים לאחר כתיבתו פורסם מכתב זה, בנוסח משובש במקצת, בכרך איגרות שבן-גוריון הכין בעצמו.⁴⁴ לפי גרסה זו נשלח כתב-המינוי בחתימתו של בן-גוריון.

בגרסה זו פונה בן-גוריון אל חברי הוועדה בגוף שלישי: 'בא-כוחנו בוועדת הבירור, הח' בן-גוריון, מבקש להזמין את העדים הבאים: ד' רובשוב, ז' פיינשטיין, ג' מאירסון (לסעיפים א'-ג'), רחל ינאית (לסעיפים א'-ה'), אבצוג, ברל רפטור וא' זייד (לסעיף ג'), חברי ועד ה'הגנה' שאול ויוסף (לסעיף ד').⁴⁵

מן הסתם לא נעלם ממי שקיבלו את כתב-המינוי שיש בו כוונה מדריכה. השאלות התמקדו בחמישה נושאים, שניים בעלי אופי כללי – עצם קיומו של 'הקיבוץ' ופעילותו בניגוד מפורש להנחיות ועד ה'הגנה' – ושלוש נושאים הנוגעים בשלוש פרשיות מסוימות. כתב-המינוי היה תחום כך שהוועדה לא נתבקשה לעסוק בעניינים כמו מטרות 'הקיבוץ', דרכי ארגונו, נושא רכישת הנשק, בניית מחסני נשק, שיטות האיומן, הפעולות השוטפות והמשמעות הבטחוניות והיישובית שלהן. אופי השאלות מלמד על כוונת הוועד הפועל לפגוע ביוקרת ההנהגה הרדיקלית השמאלית של גדוד העבודה ושותפיה מקרב יוצאי 'השומר', עליידי חשיפת פעולות שיש בהן מימד של הרפתקה חסרת-אחריות בצד חתרנות מסוכנת. הדגש היה על חקירת עניינים שגם חברי גדוד העבודה, שזוהו באותה עת עם הנוטים לימין, יראו בהם קשר חשאי שנרקם בתוך ביתם ומאחורי גבם. לא במקרה הדגיש בן-גוריון בכתב-המינוי שהידיעות שנמסרו לוועד הפועל בדבר פעולות בדלניות מתייחסות לחלק מחברי 'השומר' ולחלק מחברי גדוד העבודה – לא כל חברי 'השומר' וגדוד העבודה הועמדו כאן לחקירה.

כתב-המינוי משווה לוועדה אופי משפטי; בא-כוח ההסתדרות, שהוא מעין תובע, היה בן-גוריון עצמו, ובא-כוח המשיבים, שאמור היה לסגור על הנאשמים, היה חנוך רוכל, ממנהיגי הימין בגדוד.

השאלה הראשונה התמקדה בעצם קיומו של 'הקיבוץ'. מאז הכריז 'השומר' על פירוקו והודיע על הצטרפות חבריו ל'הגנה', רווחו שמועות על התארגנות יוצאי 'השומר' לארגון מחתרתי פעיל. שמועות אלה הוכחשו בתקיפות, והוועדה נתבקשה עתה לבודקן. הדגש היה על קיום גוף הפועל באופן קבוע בנושאי בטחון.

השאלה השנייה עסקה ב'מעשה האבן'. לאחר שהבריטים חשפו נסיונות להעברת נשק מאירופה לארץ, בשנת 1922,⁴⁶ הועברו משלוחים אחדים של נשק מוברח לנמל ביירות. שם הוסוו

44 'אח (עורך), איגרות בן-גוריון, ב, תל-אביב 1972, עמ' 337. בארכיון מורשת בן-גוריון לא נמצא המכתב המקורי.

45 רובשוב, פיינשטיין וגולדה מאירסון הוזמנו להעיד על ממצאי 'הוועדה המשפטית', שהם היו חבריה. ינאית הוזמנה כעדה מרכזית בשל היכרותה הקרובה עם אנשי 'השומר' ובמיוחד עם בני הזוג שוחט, אבצוג ורפטור פרשו זמן מה קודם-לכן מגדוד העבודה בשל התנגדותם לעמדת הגדוד ביחס להסתדרות, ראה: ב' רפטור, ללא הרף, א, תל-אביב 1973, עמ' 126-116. זייד הוזמן להעיד על התנהגות חברי 'הקיבוץ' כלפי פורשיו. שאול מאירוב (אביגור) ויוסף הכט הוזמנו להעיד על היחסים בין ועד ה'הגנה' הכללי, שהם נמנו עליו לבין ועד ה'הגנה' של גדוד העבודה.

46 ראה: סת'ה, ב, חלק א, עמ' 143 ואילך.

חברי משלחת גדוד
העבודה לברית
המועצות (1926).
מימין לשמאל: ישראל
שוחט, דב מכונאי,
מנחם אלקינר, מנחם
שטורמן

כלי-הנשק בתוך אבני-ריחיים גדולות, ואלו הובלו לארץ בעגלות. באחת ההובלות, בקיץ 1922, אירעה תקלה בעגלה שהובילה את האבנים, וכיוון שהתקלה אירעה סמוך לכפר-גלעדי, פנה איש ה'הגנה', שפיקד על המשלוח, לעזרת חברי הקיבוץ. במהלך החילוץ נעלמה אחת האבנים ובה הנשק המוסתר. פרשה זו, שכונתה 'מעשה האבן', העסיקה את הנהגת ההסתדרות זמן רב. תחילה הכחישו אנשי כפר-גלעדי כל קשר להיעלמות האבן, אך לאחר זמן הודו והחזירו את הנשק. בחירת סוגיה זו, שכבר לובנה קודם לכן, ושבה הודו כבר חברי כפר-גלעדי במעשה, מלמדת על האופי המכוון של כתב-המינוי שניתן לוועדה.

השאלה השלישית ביקשה לברר את 'עניין המרכבה'. אמונים על המסורת הסוציאל-רבולוציונית הרוסית ראו עצמם אנשי 'הקיבוץ' מהפכנים נושאי בשורה, הזכאים לממן את פעילותם המהפכנית באמצעות השתלטות בכוח על כסף 'בורגני'. פעולות מימון אלה, 'אקספרואציה', על-פי המינוח שרווח אז, נזכרות בדיונים הפנימיים של תנועת הפועלים הארצישראלית למן ימיה הראשונים.⁴⁷ הוועדה התבקשה לחקור פעולה שבוצעה בשלהי 1923, כאשר חברי 'הקיבוץ' השתלטו על מכונית של מבריחים יהודים מירושלים, שהעבירו 15,000 מטבעות זהב מבירות לירושלים.⁴⁸ פעולה 'מוצלחת' זו היתה שנויה במחלוקת לא בשל עצם ההשתלטות בכוח על הכסף, אלא בשל השמועות שהכסף שימש למטרות החורגות מאמות-המידה המוסכמות של תנועות מהפכניות. שוב, הדגש על פעולה זו דווקא נועד להבליט צדדים שליליים לכאורה בפעולות 'הקיבוץ'.

השאלה הרביעית התמקדה בנושא הסמכות וקבלת המרות. קיומה של ההסתדרות ויכולת פעולתה היו מותנים בהסכמת החברים שהצטרפו אליה לקבל על עצמם משמעת. המבנה הארגוני של ההסתדרות התבסס על הצטרפות חברים באמצעות קבוצות משנה כמו מפלגות, איגודים

47 ערך בשנת 1907, בהיותו מזכיר 'פועלי ציון', פרסם כדגוריון כוח בכתב-ידו, המגנה צעירים אנרכיסטים מחברי מפלגתו, שביצעו בירושלים פעולה אקספרואציה. הכרח, ללא חתימה, אה"ע 104/IV.

48 ראה: סת"ה, ב, חלק א, עמ' 228. ברשימותיו של בן-צבי מדובר ב-1,500 לירות מצריות (לעיל, הערה 39).

מקצועיים, קואופרטיביונים, יישובים וכדומה. קבוצות אלו זכו לייצוג בהתאם ליכולתן לגבש כוח ציבורי ואלקטורלי.⁴⁹ גדוד העבודה ראה עצמו שושבין להסתדרות⁵⁰ ושותף בכיר בה, וממילא נדרש לקבל את משמעת ההנהגה. שאלה זו נועדה לבדוק את מידת הקשר בין 'הקבוץ' לבין הנהגת גדוד העבודה. על-פי נוסח השאלה הואשם ועד ה'הנהגה' המוכר והמוסמך של גדוד העבודה שלא פעל על-פי מדיניות ועד ה'הנהגה' הכללי, והיה זה רמז לכך שההנהגה החשאית של 'הקבוץ' היא שניווטה את מדיניות הבטחון ואת הפעילות הצבאית של כל גדוד העבודה.

השאלה החמישית ביקשה לבדוק דוגמה אחת של חריגה בולטת ומסוכנת מהצרכים הבטחוניים של גדוד העבודה. הוועדה התבקשה לבדוק אם גדוד העבודה מקיים קשר חשאי בתוך-לארץ. למעשה מדובר היה במשלחת גדוד העבודה, שהיתה מורכבת ממנהיגי 'הקבוץ', אלקינד, שוחט ורב מכונאי, ואשר נסעה באביב 1926 לברית-המועצות. ההרכב הבכיר של המשלחת, העובדה ששוחט לא היה חבר רשמי בגדוד העבודה, אבל נודע כמנהיג יוצאי 'השומר', ועצם הנסיעה בימים שבהם ברית-המועצות ניהלה מסע אנטי-ציוני — כל אלה עוררו חשד. ההכנות לנסיעה נודעו לברל עוד קודם ליציאת המשלחת, והוא דרש לעכב בעדה. למרות החלטה מפורשת של מזכירות ההסתדרות והוועד הפועל שלה בעניין זה,⁵¹ יצאה המשלחת. הוועדה נתבקשה לחשוף את מטרת הנסיעה לברית-המועצות ואת קורות המשלחת שזה עתה חזרה משם.⁵² הוועדה ביקשה להקפיד על כללים פרוצדורליים משפטיים: 'התובע', בן-גוריון, מסר מראש את רשימת עדיו, לפי סעיפי החקירה, אולם 'הסנגור', רוכל, לא זכה לשיתוף-פעולה מצד אנשי 'הקבוץ'.⁵³ על-אף שגדוד העבודה היה שטוע בוויכוח פנימי ובתהליכי פילוג, הכל, כולל הימין בגדוד, התייחסו לוועדת הבירור בחשד. פרוטוקול ועדת הבירור, שהוא סיכום תמציתי מאוד של הישיבות, מאפשר שחזור חלקי של מהלך חשיפת סוגיית 'הקבוץ'.⁵⁴

שחזור מהלך הישיבות

ישיבה ראשונה, 31 באוגוסט 1926

הישיבה הראשונה הוקדשה להשמעת טיעוניו של בן-גוריון. בן-גוריון האשים את יוצאי 'השומר' בהתארגנות מחתרתית בתוך גדוד העבודה, בצרפם אליהם צעירים מחברי הגדוד שעלו בעלייה השלישית. ההתארגנות נערכה בחשאי, והיא הוסתרה מפני חברי גדוד העבודה, שלא היו בסוד

49 ראה: ז' צחור, בדרך להנהגת היישוב, ירושלים 1981, עמ' 260-264.

50 ראה: "חניצ'נקו (ארו) (עורך), גדוד העבודה: קובץ, תל-אביב 1931, עמ' 7.

51 פרוטוקול ישיבות מזכירות הוועד הפועל, 7 ו-11 באפריל 1926, ארכיון הוועד הפועל של ההסתדרות, ספר הפרוטוקולים.

52 שוחט ואלקינד חזרו מברית-המועצות, בנפרד, ביולי 1926. ראה על כך במכתב בן-גוריון, לעיל, הערה 32.

53 לימים, כאשר סיכם רוכל את תולדות גדוד העבודה, תוך התמקדות בתהליכים שהובילו לפילוג, הוא הצניע את נושא ועדת הבירור והתעלם מתפקידו האיש בוועדה. ראה: רוכל (לעיל, הערה 2), עמ' 159-174.

54 לצורך שחזור מהלך הישיבות נבדקו ספרי הזכרונות והרשימות של חברי הוועדה ושל העדים שהופיעו לפניו. התייחסות האישים הנזכרים לפרשה מעטה מאוד. חומר ארכיוני המזכיר את הנושא מצטמצם לדיווח על עצם קיום הוועדה וישיבותיה. ייתכן שלא כל הישיבות נרשמו בפרוטוקול. בן-גוריון מזכיר ביומנו ישיבה מיום 29 בספטמבר 1926. ישיבה זו אינה נזכרת בפרוטוקול. מרשימות בן-צבי (לעיל, הערה 39) אפשר להבין כי הישיבה הראשונה הנזכרת בפרוטוקול היא למעשה צירוף של שתי ישיבות.

הארגון. כתוצאה מכך התהוו בתוך גודד העבודה שתי מערכות נפרדות של ה'הגנה'. האחת מוסכמת, שקיבלה, לכאורה, את מרות ועד ה'הגנה' של ההסתדרות (אם כי בן-גוריון טען שגם זו פעלה על-ידעת עצמה), והשנייה שפעלה בחשאי.

בן-גוריון סקר את תולדות הארגון החשאי, והזכיר את הכשלונות שליוו את רכישת הנשק בווינה בשנת 1922, כאשר נשק שהוסווה בכוונות דבורים, שהועברו לארץ, נחשף על-ידי הבריטים. בעקבות הכשלונות החל מסע השמצות הדדי בין שוחט לגלומב. 'אחדות העבודה', שבה היו השניים חברים, הקימה 'ועדה משפטית', וזו חשפה את 'מעשה האבן', את 'עניין המרכבה' ואת קיומו של מאגר נשק גדול בידי הארגון החשאי. לפי מסקנות הוועדה דאז, הגורמים הפעילים בארגון ובפרשיות הקשורות בו היו חברי כפר-גלעד.

'הוועדה המשפטית' פסקה שיש לפרק את הארגון החשאי ולחייבו להעביר את הנשק שברשותו ל'הגנה'. שוחט, שהסכים תחילה להקמת 'הוועדה המשפטית' והתחייב לקבל את מסקנותיה, לא עמד בהבטחתו. חברי הארגון החשאי שללו את מסקנות הוועדה והכחישו את עצם קיומו של ארגון כזה, אולם, טען בן-גוריון, הם ממשיכים לקיימו. עובדה היא שהנשק לא נמסר ל'הגנה', ועובדה היא שלאחרונה יצאה משלחת לברית-המועצות, בניגוד לדעת הנהגת ההסתדרות. בן-גוריון הפריך את טענת הגדוד שהמשלחת נסעה לסיוור לימודי, וקבע שמטרת הנסיעה היתה פוליטית — להציע לקומינטרן שגודד העבודה יהיה נציגו בארץ במקום המפלגה הקומוניסטית (פק"פ, שנקראה גם פרקציית הפועלים). עוד הזכיר בן-גוריון שבארגון מתרקמות תוכניות להכשרת טייסים. כדי להוכיח את אופיו המסוכן של הארגון סיפר בן-גוריון, בין השאר, שנודע לו כי בעת ביקורו של פרנבך — סוציאליסט יהודי מגרמניה, ששהה בארץ בשנת 1926 — הסית אותו לוקאצ'ר, המדריך הראשי של הארגון, נגד הציונות הקונסטרוקטיבית.⁵⁵

הדגש בטיעוניו של בן-גוריון נגד 'הקיבוץ החשאי' היה על המגמות המהפכניות המסוכנות המהלכות בו, כאשר הוא פועל ללא סמכות ומתוך דחפים שאינם תואמים את מטרות תנועת הפועלים. כדוגמה דרמטית לתוצאות המעוותות של קיום מחתרת מזוינת בתוך גודד העבודה, הוא חשף גילוי הנוגע בו עצמו. אנשי 'הקיבוץ', טען בן-גוריון, רקמו סביבו חרושת של שמועות ועלילות. כך, למשל, העלילו עליו שהוא הטיל עליהם את אשמת רצח דה-האן בשנת 1924. הדימוי שהם מקנים לו כמעליל וכמלשין הופך אותו לפרובוקטור שדמו הפקר. ואכן, לאחרונה, בעקבות התערבותו בפרשת השתלטות חברי כפר-גלעדי על תל-חי, הזהירו אנשי 'הקיבוץ' את בן-גוריון, באמצעות בן-צבי, שאם לא יניח להם — ירצחוהו.

ישיבה שנייה, 5 בספטמבר 1926

האשמותיו של בן-גוריון דלפו, ככל הנראה, אל מחוץ לוועדה, והסעירו את הרוחות.⁵⁶ חמורה במיוחד היתה טענתו שחברי 'הקיבוץ' מאיימים על חייו. יש להזכיר שהרעיון שארגון מחתרת מהפכני יהגה תוכניות של הוצאה להורג מסיבות פוליטיות לא היה מופרך. שנתיים קודם נרצח

55 על פרשה זו ראה: ד' איסרזון, 'מעשה פיגול 5.4.1926', מחיינו (לעיל, הערה 23), ג.

56 יומן בן-גוריון, 5 ו-6 באוגוסט 1926, אב"ג, שדה-בוקר.

בירושלים דה-האן, ממנהיגי 'אגודת ישראל'. על-אף שהפרשה לא נפתרה עד היום, נראה שלחברי 'הקובץ' היה קשר להתנשקות זו.⁵⁷ בהקשר המידי של חשיפת 'הקובץ החשאי', הטענה שהתקמו בו תוכניות לרצוח את מזכיר ההסתדרות, היה בה כדי ליצור אפקט מזעזע. ההאשמה הוכחה בזעם, והפכה לנשק בידי אנשי גדוד העבודה, שטענו בתגובה שכל האשמותיו של בן-גוריון בנושא 'הקובץ' הן עלילה חסרת-שחר.⁵⁸ וכך ההנחה המוקדמת של הנהגת ההסתדרות שניתן יהיה לבצע חקירה תוך שיתוף-פעולה עם אנשי הימין בגדוד העבודה, נכזבה.

הישיבה השנייה נפתחה על רקע סערת-רוחות והטחות האשמות הדדיות שחייבו את בן-צבי למסור הודעה אישית. בן-צבי, שהיה חברו של בן-גוריון ושותפו להנהגת ההסתדרות, והיה חברם של בני הזוג שוחט ושותפם בראשיתו של 'השומר', הפך עתה מחבר הוועדה לעד. הוא אישר את דבריו של בן-גוריון בישיבה הקודמת, וסיפר שהתבקש על-ידי חבריו מ'השומר' להזהיר את בן-גוריון שאם ימשיך לפעול נגדם יתפסו בו דין פרובוקטור על-פי הטרימינולוגיה המקובלת, משמעות האזהרה היא, כי אם לא יחדל מלהיאבק בהם יוציאוהו להורג.

סוגיה זו הוצנעה אחר-כך. בן-גוריון אינו מזכיר אותה בזכרונותיו. 'ספר תולדות ההגנה' התעלם לחלוטין מהעניין, אף-על-פי שהתעודה שלפנינו, שבה מסופר הדבר במפורש, עמדה לנגד עיני מחברי הספר.⁵⁹ לא ניתן לקבוע בוודאות מתי ובאילו נסיבות נמסר לבן-צבי האיום לרצוח את בן-גוריון. בן-צבי היה בכפר-גלעדי ב-27 ביולי 1926, בעיצומו של הוויכוח על סיפוח תל-חי לכפר-גלעדי.⁶⁰ פגישתו עם אנשי כפר-גלעדי היתה קשה, ואפשר שבה הושמע האיום. חריט, בעדות שלאחר 59 שנים, טען שאכן 'היו דיבורים', אבל היה זה איום-סרק שעלה בסערת ויכוח.⁶¹ הוויכוח, הדגיש חריט, היה מר וארוך ימים. אנשי 'הקובץ' שהרגישו עצמם נרדפים, ביקשו לצאת למתקפה על ההסתדרות, אבל אשמת האיום ברצח היתה רק ניצול פוליטי של דברים בעלמא. הורביץ, שלא ניאות להתייחס לחלקו האישי בפרשה, אישר ש'היתה תוכנית' והוסיף ש'התכוונו ברצינות'.⁶²

57 וראה: ש' נקדימון, דה-האן: הרצח הפוליטי הראשון בארץ-ישראל, תל-אביב 1985. ע' ארצי, 'המפעל': תולדותיו של תא מחתרתי בקבוצה החלוצית האינטימית ופרשת רצח דה-האן, קתדרה 22 (טבת תשמ"ב), עמ' 173-200.

58 מכאן אופיו הנסער של המכתב שכתב קופילביץ ליועד הפועל, לעיל, הערה 30.

59 'ספר תולדות ההגנה', שבנושאים שוליים למדי מלקט פרטים ופרטי פרטים, מסתפק בעניין זה בניסוח מעורפל: 'אנשי "הקובץ" איימו כי ינהגו בכל מפיצי השמועות כדן פרובוקטורים'. הניסוח החד-משמעי המופיע בתעודה, שלפיו הכוונה לבן-גוריון, אינו נזכר ב'ספר תולדות ההגנה' ואף לא בכרך ההערות הנלווה אליו. ראה: סת"ה, ב, חלק, א, עמ' 238. דוגמה מעניינת למגמה להצניע את הנושא מופיעה אצל ארז, שהיה חבר בגדוד העבודה, מפעילי הימין בו ומי שערך את 'קובץ גדוד העבודה', ולימים זם, ערך ופרסם ספרים רבים העוסקים בתולדות העלייה השלישית ובאישיו תנועת הפועלים. בין השאר, היה ארז העורך המועדף על-ידי בן-גוריון לעריכת כתביו שלו. בשנת 1972 ערך ארז את איגרות בן-גוריון הדנות בשנות העשרים. יש להדגיש שעריכת כך איגרות זה נעשתה בחייו של בן-גוריון ובשיתופו. והנה, בהערתו של ארז למכתב בן-גוריון אל הוועד הפועל, המגלה שאנשי 'הקירי' 'זוממים עכשיו לעשות מעשה פשע כבד נגד אחד החברים של הוועד' פ', כותב ארז שכוונת בן-גוריון היתה לפשע שכוון כנגד גולומב דווקא. ברשימות שלפנינו נאמר, במפורש, שהאיש שאליו כוון האיום ברצח היה בן-גוריון, והרשימות הללו היו מוכרות לארז. ראה: ארז (לעיל, הערה 44), עמ' 338, הערה 2.

60 ידיעה על נסיעת בן-צבי לגליל, דבר, 27 ביולי 1926.

61 ראיין עם חריט באוקטובר 1983.

62 ראינות עם הורביץ בתנוכה 1984. ברשימותיו של בן-צבי (ראה הערה 39) אשר נכתבו במהלך הישיבה בה מסר בן-גוריון את עדותו, רשם בן-צבי על הף נפרד לזמן את הורביץ להעיד לפני הוועדה בנושא זה.

להיוואן בלול האליון הוצאן בן-ישי ארץ. דהיוואן
 וואן וואו למ. בין הדברים האלו, למא אמשך בכיוון
 דה גולומב בעולתו - פהגו וואו. בלוליו צו האו
 וואסדיג אר לא מאלוה אל העיר תבואת דתו רצו
 ד"ה. האליון לא האמשך כ"ה האו ידיווא (ואוהו יחולתו)
 וואוהו האו, האוהו לאו וואקין ו"ל. האו וואו לאוהו.
 האוהו האו, האוהו לאוהו, האוהו לאוהו.

הישיבה, שנפתחה בהודעת בן-צבי, נועדה לתגובת גדוד העבודה על האשמותיו הכוללות של בן-גוריון. רוכל, בא-כוח גדוד העבודה, אמנם לא היה חבר 'הקיבוץ', אבל התגורר שנתיים בכפר-גלעדי, והיה מיוחד עם יוצאי 'השומר'. הוא הכחיש את 'עניין המרכבה', כפי שהוצג על-ידי בן-גוריון, וטען שמדובר בשמועה שמקורה במשטרה.⁶³ במוקד תגובתו עמדה סקירת תולדות הסכסוך, כאשר הדגש היה על הצגת גולומב כאיש בלתי-מהימן. רוכל טען, כי גולומב תכנן למשל, גניבת פירות מהצבא הבריטי ומכירתן לצורך מימון פעולות ה'הגנה', אך תוכניתיו השונות לא הגיעו לכלל ביצוע. כך נגזזה התוכנית לנקום את רצח יוסף חיים ברנר במאורעות מאי 1921; נגזזה תוכנית להתנקש בחייו של רונלד סטורס, המושל הבריטי של ירושלים באותה תקופה, שנחשב לאחראי למהומות; גם תוכנית קלה לביצוע, כמו בניית מאחז על חוף-הים, כדי שיהיה בסיס לקליטת נשק שיוברח מחוף-לארץ, לא בוצעה. רוכל טען שלתוכניות היה מימון והיו אנשים שאומנו לבצען. הוא רמז בכך שגולומב גזז אותן משום שמבצעייהן המיועדים היו יוצאי 'השומר', וגולומב לא רצה לזכותם בתהילה.

רישום עדותו של דוד בן-גוריון בפרוטוקול (בכתב-ידו של יצחק בן-צבי); (כ"ג: כפר-גלעדי; ד"ה: דה-האן; א"ן, אלקין: מנחם אלקינד; י"ש: ישראל שוחט)

עוד האשים רוכל את גולומב בהתעלמות מאזהרות בעניין רכש הנשק בווינה. לדבריו, שוחט הזהיר את גולומב מגילוי הנשק בכורות, אבל הוא התעלם מכך, כשם שהתעלם מאזהרות אחרות. גולומב העדיף קשר עם רוטנברג וצירף לפעולות בווינה את דב הוז, שהיה אז נציגו של רוטנברג. בכך האשים רוכל את גולומב במעשה המנוגד לאינטרסים של ה'הגנה', שהרי רוטנברג שיתף פעולה עם הבריטים כדי לקבל את הזכויות להקמת חברת חשמל בארץ. הקישור גולומב-הוז

63 חוקרי הפרשה במשטרה היו הקצינים היהודים ב' שיטרת דה תדהר. לפי עדות חריט, בראיון שנערך באוקטובר 1983, הם אמנם סייעו לאנשי 'הקיבוץ', ושיבשו את מהלך החקירה, אבל בתוך-כך נפוצה בקרב 'יודעי דבר' השמועה על הפעולה ומבצעייה.

רוטנברג היתה בו החשדה בוטה של האישים המרכזיים ב'הגנה' כנושאים באחריות לחשיפת הנשק. האשמה חמורה זו חברה לטענות בדבר חתרנות, חריגה מסמכות וקנוניה. רוכל סיפר כי גולומב פנה בחשאי לשרתוק וביקשו לפנות לוייצמן, נשיא התנועה הציונית, ולקבל ממנו ישירות את התקציב שנועד ל'הגנה', וזאת כדי להקדים את פניית ועד ה'הגנה', שבו היתה אז לשוחט השפעה מכרעת.

גם בעניין 'מעשה האבן' הכחיש רוכל את ההאשמות שהעלה בן-גוריון. לדבריו רוכל, היה זה תרגיל פנימי שבוצע על-ידי אנשי גדוד העבודה. הוא הזכיר שאלו שהובילו את אבני-הריחיים מביירות ומי שאמור היה לקבל, מטעם ה'הגנה' את האבנים בראש-פינה, כולם היו חברי גדוד העבודה. אלו שהעלימו את האבן היו גם כן חברי הגדוד, והם ביקשו לגלות פרצות בפעולות ה'הגנה', כדי להגביר את העירנות.

אשר לבן-גוריון עצמו, רוכל, כמיטב מסורת גדוד העבודה, השיב בהתקפת נגד; טענתו של בן-גוריון שבגדוד העבודה זוממים לרצוח אותו היתה, לדבריו, תרגיל הסחה. רוכל טען שבן-גוריון עצמו היה שותף לרעיונות של רצח פוליטי. לדבריו, הוא היה בסוד הכוונה לרצוח את דה-האן, רצח שבוצע על-ידי יוסף הכט על-פי החלטת הנהגת ה'הגנה'.⁶⁴

ישיבה שלישית, 16 בספטמבר 1926

שתי הישיבות הראשונות של הוועדה היו סוערות מאוד, אבל לא קידמו את החקירה. שוב חזרה התמונה המוכרת זה שנים — הנהגת ההסתדרות האשימה את גדוד העבודה בפעילות חתרנית באמצעות ארגון חשאי מזוין, וגדוד העבודה הכחיש וטען שמדובר בעלילה ששורשיה יונקים מיריבות אישית ופוליטית. ההאשמות וההאשמות-שכנגד היו מוכרות היטב. הנסיון לברר את הסוגיה באמצעות חקירת אנשי גדוד העבודה נכשל. גם בימים שבהם התחולל הפילוג המר בתוך הגדוד ושני הפלגים נלחמו זה בזה בחמת-זעם,⁶⁵ התלכדו אנשי הגדוד כאשר היה מדובר במאבק ביריב הוותיק, הנהגת ההסתדרות.

ואז, במפתיע, הופיע בפני הוועדה אדם המכונה בתעודה שלפנינו לוס. נראה שבשל עדותו הבלתי-מתוכננת הוקדמה שעת הפתיחה של הישיבה, ולא כל חברי הוועדה השתתפו בה. עוד נעדרו בן-גוריון, נציג הוועד הפועל, ורוכל, נציג גדוד העבודה. ייתכן שהיעדרותם נבעה מדרישתו של לוס. לוס סיפר כי בעבר, בעת היותו חבר בגדוד העבודה, הוא ארגן על-דעת עצמו קבוצת חברים שביקשה לפעול בחשאי כדי 'לתת תשובות'.⁶⁶ כשהתגבשה הקבוצה, המהלך המתבקש היה לפנות לשוחט ולספר לו על כך. שוחט, שוודאי הופתע, ביקש, כנראה, לתהות על קנקנו של לוס, ולא מיהר להגיב. רק אחר-כך, כאשר קיבל מידע נוסף, נפגש עם לוס, וגילה לו שכבר קיים בגדוד העבודה ארגון כזה, שנקרא, לפי עדות לוס, 'מיליציה סודית'.

לטענת לוס, התנהל מעין משא-ומתן על צירוף קבוצתו ל'קיבוץ החשאי', אלא שהוא תבע לקבל קודם לכן הבהרות אידיאולוגיות בדבר מטרות 'הקיבוץ החשאי'. לדבריו, סופר לו שבישיבה

64 הטענה שבן-גוריון היה בסוד הכוונה לרצוח את דה-האן וכי הרצח בוצע בידי הכט מופרכת. עדות חריט, שם.

65 רוכל (לעיל, הערה 2), עמ' 184-188. הורוביץ (לעיל, הערה 12), עמ' 177-197.

66 לא ברור אילו תשובות וכנגד מי היו הדברים אמורים. שוחט עצמו, בסיכומו האוטוביוגרפי (לעיל, הערה 11), אינו מזהה אויב ברור שנגדו אמור היה 'הקיבוץ' להילחם.

[illegible]

של הנהגת 'הקיבוץ החשאי', שהתקיימה בסוכות 1925, הוחלט לפנות אל הקומינטרן במוסקווה ולבקשו לצרף את 'הקיבוץ החשאי' לקומינטרן כגוף לא-רשמי הפועל בחסותו. לוס הדגיש שראה את ההחלטות בכתב, וגילה הסתייגות מהצטרפות לקומינטרן, שהתנגד בתקיפות לציונות. ואז הוסבר לו שאין מדובר בתמימות-דעים רעיונית עם התנועה הקומוניסטית הבינלאומית, אלא בכוונה 'לנצל' את הקומינטרן כדי להוציא ממנו כסף, שנועד לרכישת נשק ולאיומן אנשי 'הקיבוץ' בגרמניה. בישיבה, שבה השתתפו בני הזוג שוחט ואלקינד, טען לוס שאי אפשר להתחזות בפני הקומינטרן למשפטי-פעולה עימו, בעוד הכוונה היא רק להוציא ממנו כסף. הוא הודיע שהוא וקבוצתו יהיו מוכנים להצטרף ל'קיבוץ' בתנאי שהחלטת לפנות לקומינטרן תבוטל.

לאחר מתן עדותו יצא לוס מהישיבה שאמורה היתה לחזור למתכונת המשפטית שלה. אך בן-גוריון, שהצטרף לישיבה באיחור, הפתיע עתה בהודיעו שלא ידבר בפני הוועדה, משום שנוסף לה מזכיר, זנדבנק, שהוא, בן-גוריון, אינו מכיר אותו. צעדו הדרמטי של בן-גוריון נבע ממורת-רוחו מהדלפות, שבהן, כנראה, סולפה עדותו מהישיבה הראשונה.⁶⁷ הוועדה דחתה את טענותיו של בן-גוריון, וחייבה אותו להמשיך ולהשתתף בישיבות. נראה שבשלב זה בן-גוריון קיבל את הדין. חלקה השני של הישיבה הוקדש לדיון בדו"ח 'הוועדה המשפטית', שהוקמה בשנת 1925, על-ידי 'אחדות העבודה', לבירור הסכסוך בין שוחט לגולומב. הוועדה דאו פסקה חד-משמעית לטובת גולומב. בתוך כך נחשפו אז, לראשונה, 'מעשה האבן' ו'עניין המרכבה' ועצם קיום 'הקרבן החשאי'. הוועדה קבעה שאנשי כפר-גלעדי אשמים בפעולות שאינן מתיישבות עם חברות בהסתדרות.

השימוש החוזר בדו"ח של ועדת חקירה קודמת נועד לקצר את הליכי הבירור. אכן, ועדת הבירור לא העמיקה לחקור ב'מעשה האבן' וב'עניין המרכבה', והסתפקה בדברי בן-גוריון, בתשובת רוכל ובעדויותיהם של בעלי-הדבר, שוחט וגולומב.

ישיבה רביעית, 27 בספטמבר 1926

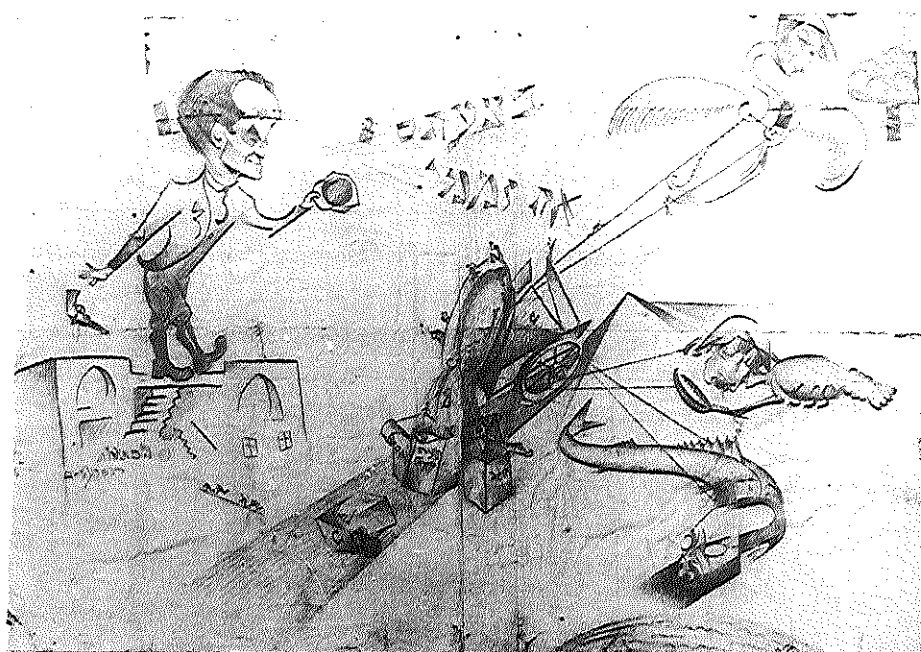
בתחילת הישיבה הודיע בן-גוריון שרוכל, שהיה בישיבות הקודמות, כפי שהוסכם מראש, 'פרקליט' גודד העבודה, אינו יכול להופיע בפני הוועדה, משום שהוחלט להוציאו מההסתדרות.⁶⁸ מלבד הודעה לקונת זו אין בדו"ח ועדת הבירור הערה נוספת. ברשימותיו המאוחרות של רוכל ובעדותו בעל-פה הוא איננו מזכיר אירוע זה. נראה שהיתה זו תגובה אופיינית של בן-גוריון במהלך ההתנצחות ההדדית בינו לבין רוכל שנמשכה למן הישיבה הראשונה ושהגיעה במהרה להאשמות אישיות חמורות. בן-גוריון האשים את גודד העבודה, ובעיקר את חברי כפר-גלעדי — שרוכל נחשב אחד מהם — בכוונה לרצחו, ורוכל האשים את בן-גוריון במעורבות ברצח דהר האן. עתה, כנראה בתגובה על כך, דרש בן-גוריון לסלק את רוכל מהישיבה. ככל הידוע, רוכל לא סולק.

בישיבה זו הופיע שוחט בפני הוועדה. היה זה זמן קצר לאחר שובו מברית-המועצות. שליחותו שם נכשלה, והמשלחת התפוררה במהלך הביקור — מכונאי בחר להישאר בברית-המועצות, אלקינד ניתק קשר והחל לנהל מגעים נפרדים, שעתידים היו להוביל לפרישת קבוצה מגודד העבודה ו'הקרבן החשאי' ולירידתה המאורגנת לברית-המועצות. שוחט, שחזר לבדו, גילה ש'הקרבן' מפולג, מוכה ונתון בתהליך התפוררות.

בעדותו סקר שוחט את פעולתו ופעולת חבריו תוך הטחת האשמות כבדות ביריבו מאז, גולומב, ובחבריו להנהגת 'אחדות העבודה' בהסתדרות. הוא חזר לשורש המחלוקת בעניין 'הגנה

67 על הפעלת חרושת שמועות, שהיתה כנראה מכוונת, ראה: א' גולומב, 'עלילה שהוזמה', דבר, 17 באוגוסט 1926; מ' שרתוק, 'לעד', דבר, 15 באוגוסט 1926; וראה לעיל, הערה 56. בן-גוריון תבע כי מזכיר הוועדה יהיה מרדכי קושניר.

68 ב-7 באוגוסט 1926 הודיעה משלחת הוועד הפועל לחברי כפר-גלעדי ולחברי הוועד המאוחד של כפר-גלעדי ותל-חי על הוצאתם מההסתדרות. רוכל, שהיה האיש המרכזי בוועד המאוחד, היה בין אלה שהוצאו. מעניין הדבר שבן-גוריון לא תבע את סילוקו של רוכל מהישיבות הקודמות, שהתנהלו כבר לאחר שרוכל הוצא מההסתדרות.

קריקטורה של אהרן פריבר, איש גרוד העבודה (1926), המבוססת על משל של קרילוב: ברבור (דוד הורוביץ), סרטן (יוסף אתקין) ודג (חנוך רובל) מושכים את מחרשת הגרוד לכיוונים שונים ובכך עושים מלאכתו של בן-גוריון

פרופסיונלית, לפי מסורת 'השומר', לעומת 'קונטרול ציבורית', שהיתה תביעת 'אחדות העבודה'. לדבריו, 'השומר' היה תמיד נכון לקבל ביקורת ציבורית, אך לא ביקורת מפלגתית, שנמתחה עליו במגמה להופכו למכשיר של 'אחדות העבודה'. שוחט נימק את ההתנגדות לקבל את מרות המפלגה בכך שחלק מיוצאי 'השומר' היו חברים ב'הפועל הצעיר'.⁶⁹ כאשר התפרק 'השומר', וחבריו הצטרפו כבודדים ל'אחדות העבודה', ומסרו לידי המפלגה את נשקם, הבטיחה 'אחדות העבודה', לדברי שוחט, לשלם בתמורה את חובות 'השומר', אולם ההבטחה לא קוימה. שוחט גולל את פרשת הגנת תל-חי בפברואר 1920 ואת מאורעות מאי 1921, כאשר איש לא שעה לאזהרותיו המוקדמות. הוא האשים את אפרים בלון-בלומנפלד ואת טבנקין, מראשי 'אחדות העבודה' וההסתדרות, בשאננות. במרכז עדותו עמדה פרשת רכש בווינה, שהיה, לדבריו, פרי יוזמתו, ונעשה בניגוד לדעת הנהגת ההסתדרות. הוא ששלח את פליישר, איש 'השומר', לרכוש נשק, והוא שמימן את הרכישות הראשונות. במרירות רבה הזכיר שוחט כיצד, לאחר מאורעות מאי 1921, בחרה הנהגת ההסתדרות בגולומב — שהיה, לדברי יוצאי 'השומר', האשם בכשלון ה'הגנה' במאורעות — למרכז ה'הגנה'. בחירה זו היתה הכרזה על הדחת שוחט. התוצאה, הזכיר שוחט בלעג, היתה שהעלייה לעין-חרוד, בקיץ באותה שנה, היתה כושלת; גולומב בחר לליווי העולים על הקרקע 40 איש, שאף אחד מהם לא ידע ערבית, ובשל כך כמעט אירעה תקרית חמורה. שוב, העיד שוחט, הוא שנחלץ להציל את המצב ושלח אנשים להרגיע את הערבים, ובכך מנע אסון כבד.⁷⁰ עוד האשים שוחט את גולומב בתככים פוליטיים בעת שניסה לרכוש לעצמו מעמד בעיני הנהגת התנועה הציונית, תוך כדי השמצת שוחט בפניהם. גולומב ביזה את שוחט בפני נשיא התנועה, וייצמן, ונקט תכסיסי עורמה כדי לשים ידו על הכסף ששלח וייצמן לשוחט.

69 ניומק תמוה למדי על רקע יחסי הבחן ההדדי ששררו בין רוב חברי 'הפועל הצעיר' לבין חברי 'השומר'.

70 ראה גרסת שוחט (לעיל, הערה 11), עמ' 59.

ישיבה חמישית, 17 באוקטובר 1926

שלושה שבועות חלפו מהישיבה הקודמת ולמעלה משישה שבועות מאז החלה הוועדה בעבודתה, אבל מידת ההתקדמות היתה מועטת. הנתונים שעמדו לרשות הוועדה לא היו שונים באופן מהותי מאלו שכבר נחשפו על-ידי הוועדה המשפטית, שחקרה אותם נושאים שניים קודם. עדותו של לוס על קשר בין 'הקִיבוֹן הַחֲשָׁאִי' לקומינטרן, למרות חשיבותה, לא היתה מוצקה מבחינה 'משפטית'. הוא לא היה חבר 'הקִיבוֹן', ועדותו בעניין הקשר עם הקומינטרן היתה עדות שמיעה; לא היו סימוכים לכך שראה את ההחלטות בכתב בדבר קשר זה.

פניית ועדת הביורור לחברי גודד העבודה, ובעיקר לאנשי 'הקִיבוֹן', להעיד בפניה לא נענתה. פרט אופייני קשור לפניה אל רחל ינאית בן-צבי, שהיתה בעבר חברת 'השומר' וקיימה קשרים מיוחדים עם מניה שוחט. הכל ידעו שיש לה מידע פנימי בעל חשיבות, והנה על-אף שהאיש הבולט בוועדת הביורור היה בעלה, היא סירבה בתקיפות להופיע בפני הוועדה. לקראת הישיבה החמישית ניאותה להעביר לוועדה הצהרה, שלפיה שמעה ממניה שוחט שמשלחת סובייטית עומדת להגיע לארץ וברעתה לחקור את המצב הפוליטי. הדגש בהצהרה היה על כך, שהמשלחת לא תהיה אורחת פק"פ, עובדה שהקנתה סיכוי לבדיקה בלתי-משוחדת של המפעל הציוני ותנועת הפועלים על-ידי ברית-המועצות. מכל מקום, גם על פרט זה, שמשמעותו היתה שולית, התעקשה ינאית לא להעיד בפומבי ולא להיחקר. נראה שנכונותה למסור לוועדה מידע זה קשורה היתה בהלם שעוררה השמועה על ההכנות שעורכת קבוצה בתוך גודד העבודה להגר לרוסיה. ייתכן שעדותה נמסרה על-דעת בני הזוג שוחט, שהרי אם אכן עתידה היתה להגיע משלחת סובייטית לארץ, ומשלחת זו מוכנה היתה לבדוק באופן אובייקטיבי את המצב, ללא תלות בפטרונות של פק"פ האנטי-ציונית, שומה היה על ההסתדרות להיערך לכך.

ישיבה זו עסקה בפרשות עלומות של ה'הגנה' ו'הקִיבוֹן'. הכט, שהיה באותה עת מרכז ה'הגנה', רמז בעדותו בפני הוועדה ש'הקִיבוֹן' לקח חלק במרד שהתחולל בהר-הדרוזים בדרום-סוריה. לדבריו, חלק מהנשק שנקנה על-ידי 'הקִיבוֹן' או 'הועלם' באמצעותו מן ה'הגנה', הוסתר גם מפני יוצאי 'השומר'. מכאן השתמע שחלק מהנשק, בעיקר זה שנעלם ממחסן הנשק של קיבוץ תל-חי, הגיע לידי המורדים הדרוזים. לחיזוק דבריו הזכיר הכט את ביקור פרנכך בתל-יוסף. מארחו לוקאצ'ר אמר לו במפורש ש'הקִיבוֹן' הוא ארגון מהפכני המתכוון למלחמת מעמדות. הכט ביקש להבחין בין אנשים כמו לוקאצ'ר, החזורים תחושת שליחות אידאולוגית ומחויבים לרעיונות מהפכניים בינלאומיים, לבין שוחט ויוצאי 'השומר'. שוחט, כפי שהעיד הכט, נחשב כל הימים, מאז ראשית פעולתו בתקופת העלייה השנייה, לימני בתוך תנועת הפועלים.⁷¹ הקשר בינו לבין המהפכנים השמאלנים שב'קִיבוֹן' היה פרי שאיפתו לקיים ארגון חשאי אוטונומי תחת פיקודו. נראה כי מכאן גם ההנחה שהובעה בעדותו הקודמת של לוס, ששוחט הוא אמנם המנהיג המוכר והמפקד הצבאי של 'הקִיבוֹן'. הכט טען כי גיבורי החיל הנודעים הם אמנם יוצאי 'השומר', אבל הכוח שהתגבש תחת פיקודם הוא של בני העלייה השלישית, ומי שמניע למעשה את מהלכי 'הקִיבוֹן' הוא אלקינד.

הכט חשף פרשיות של אי-סדרים כספיים. לדבריו, כסף שנועד ל'הגנה' הגיע לגורמים אחרים,

וגם בתוך 'הקיבוץ' התעורר חשד למעשים חמורים הקשורים בסכומי עתק שנעלמו. הוא הציג מסמך שגילה גרעון של אלפי לירות בתוך 'הקיבוץ'. לדברי הכט האיש אשר כתב את המסמך שוחרר על-ידי 'הקיבוץ' ונדרש, בתמורה, להסתלק מן הארץ.⁷² השמועות על המתרחש לא נעלמו מדיעת השלטונות הבריטיים. הכט הזכיר כי יש בידיהם מידע מדויק למדי גם על ה'הגנה', והם יעשו בו שימוש בשעת הצורך.

בתוך כך סיפר בן-צבי ששלוחותיו של מערך המודיעין הבריטי חודרות לתוך תנועת הפועלים. הוא הזכיר, לדוגמה, מקרה בו הגיע אליו עתונאי מה'פראוודה', מלווה בחבר גדוד העבודה. בן-צבי שוחח עם העתונאי בחופשיות, והנה, כעבור יומיים, סיפר לו קצין משטרה ממכרו את תוכן אותה שיחה.

הדיון בישיבה גלש לבעיות אידאולוגיות הנובעות מקיומה של מחתרת מהפכנית. עמדותיהם הדו-ערכיות של אלו שהיו בעצמם חדורי רעיונות מהפכניים, ועתה הם באים לחקור ארגון מהפכני 'סוטה', באו לידי ביטוי בדעות שהציג בן-צבי בפני הוועדה. עקרונית, אמר בן-צבי, אין הוא רואה פסול בהשתלטות על כסף כמו שנערכה ב'עניין המרכבה'. מן הבחינה האידאולוגית זהו מעשה מוסרי בהחלט, ובלבד שיבוצע על-ידי 'גוף מאורגן'. הוא ערך השוואה, קיצונית למדי, בין שוד המבריחים מירושלים על-ידי אנשי 'הקיבוץ' לבין מיסוי המוטל על-ידי המדינה. גביית מסים גם היא, לדבריו, סוג של השתלטות על כסף, ומה שמותר לגוף מאורגן כמו מדינה מותר גם לגוף מאורגן שאינו מדינה. הערה זו של בן-צבי לא היתה בבחינת הרהור אגב דיון, אלא קביעה עקרונית, שיהיה לה ביטוי במסקנות ועדת הבירור.

ישיבה שישית, 7 בינואר 1927

כמעט שלושה חודשים חלפו מאז הישיבה הקודמת. בתקופה זו התפורר גדוד העבודה לחלוטין. הפלג השמאלי ניטש על-ידי מנהיגיו, שהיו בעיצומם של ההכנות לירידתם לברית-המועצות, והפלג הימני עבר משבר קשה שעתיד היה להביא, בתוך זמן קצר, לחיסול גדוד העבודה ולהולדתה של תנועה קיבוצית חדשה — 'הקיבוץ המאוחד'.

גם בתקופת משבר זו נמנעו חברי 'הקיבוץ' מלהופיע בפני ועדה שהוקמה על-ידי הוועד הפועל של ההסתדרות. הפריצה החשובה בשיתוק, שחל בעבודת הוועדה, אירעה בדצמבר, כאשר מאיר קוזלובסקי שבר את קשר השתיקה, לקח על-עצמו סיכון של 'פרובוקטור', והחליט להעיד. גם הוא, כלום, עמד על כך שעדותו תהיה חסויה. הוא תבע נחרצות ששמו לא ייחשף ושוכל לא ישותף בחקירתו. עדותו התמקדה ב'עניין המרכבה', פרשה שבה נטל חלק. עדותו, מכלי ראשון, היתה ערעור ברור ומשכנע על טענות שוחט ורוכל, שההאשמות בדבר 'מעשה האבן' ו'עניין המרכבה' מקורן בשמועות ועיקרן בדיה.⁷³ עצם הופעתו של עד מתוך 'הקיבוץ', שהפריך לחלוטין עדות של ראש 'הקיבוץ', היה בה כדי לערער כליל את העמדה שהוצגה על-ידי שוחט וגדוד

72 שיטה זו של הצעת שוחרר ודרישה מן המשוחרר לעזוב את הארץ לצמיתות, כפתרון בעיות פנימיות רגישות, מתגלה גם במקרים אחרים. ראה, לדוגמה: פרוטוקול ועדת המשפט בעניין צפורה ואלכסנדר זייד, כפר-גלעד, כ"ו בכסלו תרפ"ה, מוסיאן השומר, כפר-גלעד.

73 סת"ה, ב, חלק א, עמ' 239. אנשי 'הקיבוץ' אכן התייחסו לעדותו כמלשינות. ראה על כך מכתבו של שוחט הנזכר ביומן ב'גוריון, 31 בינואר 1927, אב"ג, שדה-בוקר.

שומרים, אנשי גדוד
העבודה

העבודה. חשיבות העדות לא היתה בגילויים נוספים ב'עניין המרכבה', שהיה ממילא עניין שולי, אלא בהודאה בקיומו של ארגון חשאי הפועל באופן עצמאי.

חברי הוועדה עמדו בהבטחתם לקולובסקי ולא גילו את שמו, אולם דאגו להפיץ ברבים שחבר בכיר ב'קיבוץ' העיד בפניהם וחשף את קיום 'הקיבוץ' ואת דרכי פעולתו. השמועה עשתה לה כנפיים, ובקרב חברי 'הקיבוץ' פרץ גל של שמועות, החשדות והאשמות הדדיות, וכל זאת על רקע הפילוג, מריבות עזות וחשיפת שמות היורדים לברית-המועצות. כך נתגלע פרץ רחב במסורת החברות והנאמנות הפנימית של אנשי 'הקיבוץ'. עתה ניאותה גם ינאית, אמנם בהיסוס, להעיד בפני הוועדה. היא הודתה שהיא עצמה סיפקה ל'קיבוץ' נשק. היא לא הכחישה שידעה כי מדובר בארגון בדלני, אבל את הצדקת המעשה ראתה במצבו של היישוב, שהיה חסר-הגנה וחסר-נשק.

סיכומי הוועדה

בעדותה זו של ינאית מסתיימות רשימות הוועדה. עתה היה על הוועדה לסכם את ממצאיה, והיא עשתה זאת בתשובות קצרות לחמש השאלות שהוצגו לה בכתב-המינוי. עתה, בעקבות עדותו של קולובסקי, היו בידי הוועדה תשובות ברורות לשלוש השאלות הראשונות. התשובה לשאלה הראשונה, בדבר קיומה של מחתרת חשאית בגדוד העבודה, היתה, כמובן, חיובית. גם התשובה לשאלה השנייה, אם אנשי 'הקיבוץ' בכפר-גלעדי אשמים בגניבת נשק השייך ל'הגנה' ב'מעשה האבן', היתה התשובה חיובית. אבל הודגש שאין מדובר בפעולה מתוכננת, שנעשתה על-דעת הנהגת 'הקיבוץ', אלא במעשה בלתי-אחראי של חברים מן השורה ב'קיבוץ'. התשובה לשאלה אם חברי 'הקיבוץ' ארגנו את 'עניין המרכבה', היתה נוקבת יותר. הפעולה אכן בוצעה, והפעם בעקבות תכנון מוקדם ובהסכמת הנהגת 'הקיבוץ'. עם זאת, צוין שאין להתייחס אל הפעולה כאל מעשה שוד פלילי, אלא כאל אקספרופריאציה, כלומר השתלטות על כסף לשם חיזוק בטחון היישוב. הערה מביכה-משהו בתשובה זו היתה שלא כל הכסף הוצא לצורכי בטחון; חלקו שימש לצרכים שוטפים של כפר-גלעדי.

התשובה לשאלה אם ועד הבטחון של גדוד העבודה פעל שלא על-דעת ועד ה'הגנה' התחלקה לשניים. בחלק הראשון צוין שהנהגת ועדת הבטחון היתה בידי אלקינד ושוחט, שהיו במקביל, גם מנהיגי 'הקיבוץ', וועדת הבטחון הרשמית של גדוד העבודה פעלה על-פי האינטרסים וההנחיות של 'הקיבוץ'. בחלק השני של התשובה נאמר שלגדוד העבודה הגיעו אלפי לירות 'ממקורות סיפרטיים'. הוועדה לא ציינה אילו מקורות, אך בהקשר של כלל הדיון נראה כי כוונת הוועדה היתה לרמז שהכסף הגיע ממקורות הקשורים בקומינטרן. מכל מקום, הוועדה סייגה את עצמה בהזכירה שהקביעה בדבר מימון זה נסמכת כולה על עדות שלא הוכחה.

באשר לשאלה האחרונה, שביקשה לברר אם התנהל משא-ומתן פוליטי בין גדוד העבודה לשלטונות ברית-המועצות, התשובה היתה חלקית. הוועדה הניחה שאכן התקיים דיון בין שוחט ואלקינד לבין גורמים קומוניסטיים קודם ליציאת המשלחת. הנחה זו נסמכה על עצם ההזמנה לביקור בברית-המועצות, שבוודאי הותנתה בקבלת הבטחות פוליטיות בכתב מנציגי גדוד העבודה. ואולם, לא היה בידי הוועדה תומר מבוסס שיש בו כדי להאשים בבירור את משלחת גדוד העבודה במעשה חתרני בתוככי ברית-המועצות.

מסקנות הוועדה התקבלו פה אחד. הן הוקראו בפני בן-גוריון ורוכל, והועברו לוועד הפועל של ההסתדרות.

מסקנות ועדת הבירור הוכיחו שאכן התנהלה בתוך גדוד העבודה מחתרת מאורגנת ומזוינת. אף-על-פי שמגמותיה של המחתרת לא הובהרו, ברור היה שאין מדובר בקבוצה שהתארגנה רק לשם שיפור מערך ההגנה העצמית בתוך גדוד העבודה. הרעיונות המהפכניים והקשרים עם גורמים פוליטיים בחוץ-לארץ, ובעיקר בברית-המועצות, הצביעו על שאיפות מרחיקות-לכת, שחרגו הרבה מעבר לקונסטרוקטיוויזם הציוני, כפי שעוצב על-ידי מנהיגי ההסתדרות.

למרות המשמעות החמורה של קיומה של מחתרת מזוינת בתוך תנועת הפועלים, מסקנות הוועדה לא עוררו זעזוע. הסיבה העיקרית לכך היתה, שבעת כתיבת דו"ח הסיכום הוא היה כבר בבחינת 'פוסט מורטם'. בתשובה לשאלה הראשונה נאמר בדו"ח שהחוג הזה 'התפורר בזמן האחרון', וגדוד העבודה התפלג רשמית, כידוע, בדצמבר 1926.

הקמתה והתארגנותה של התאחדות האכרים בארץ-ישראל

ניל שרמן ודניאלה הלר

מבוא

רק בשנת 1931, עם האיחוד בין התאחדות האכרים ביהודה ושומרון לבין חבר החקלאים הלאומיים, התגבש והתבסס ארגון ייצוגי כללי של החקלאים הפרטיים ביישוב. אמנם, בקרב האיכרים פעלו ארגונים ענפיים חשובים וחזקים וארגונים אזוריים, שמילאו תפקיד משמעותי, אך ארגון כללי, מתאם, מכון ומייצג, הוקם רק בתקופה מאוחרת יחסית. בתום שלושה עשורים של נסיונות חוזרים ונשנים הצליחו עסקני האיכרים להקים מסגרת ארגונית ממשית, שהתמסדה ופעלה ברציפות לאורך שנים.

האיכרים פעלו להקמת ארגון ארצי מייצג בעיקר מתחילת המנדט הבריטי בארץ-ישראל ועד לביסוס ההגמוניה של תנועת העבודה בציונות וביישוב, בשנת 1935. בתקופה זו התגבש המבנה החברתי והפוליטי של החברה היישובית.¹ הן הצרכים המעשיים של חיי היומיום ביישוב והן המאבק על השליטה הפוליטית ביישוב ובתנועה הציונית הניעו קבוצות חברתיות-כלכליות וזרמים רעיוניים לשאוף לגיבוש מסגרות ארגוניות מקיפות לפעילותם.

הראשונים להתארגן ביעילות לפעילות כלל-ארצית היו אנשי תנועת העבודה הציונית, לזרמיה השונים. יונתן שפירא טוען שהתארגנות מוקדמת זו היתה גורם חשוב בקביעת מעמדן הדומיננטי של מפא"י ויתר מפלגות הפועלים.² דפוסי ההתארגנות של תנועות הפועלים שימשו דגם לחיקוי עליידי יריבים, שהכירו ביתרון שהקנתה ההתארגנות לתנועות אלה. אפילו התנועה הרוויזיוניסטית, שקמה מתוך התנגדות לציונות הסוציאליסטית, הקימה בשנות השלושים מגוון מוסדות המקבילים לאלה של תנועת העבודה.³ התופעה הכלל-יישובית של התארגנות תוך תחרות באה לביטוי גם במגזר הכפרי-חקלאי; ראשיתה בהקמתו של המרכז החקלאי כארגון-גג של הפועלים החקלאים וחברי ההתיישבות העובדת, והמשכה בהקמתו של ארגון כללי של החקלאים הפרטיים.

* עבודה זו נכתבה במסגרת מחקר מקיף יותר בנושא גיבוש המערכת המוסדית של המגזר החקלאי בשנים המוקדמות של תקופת המנדט. מחקר זה מומן על-ידי התאחדות האכרים וחבר הנאמנים של המרכז הלימודי הפיתוח. בעבודתנו במחקר זה נהנינו מעזרתם הרבה של עובדי הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון העבודה על-שם לבון, ארכיון התאחדות האכרים והארכיונים בראשון-לציון, כפר-תבור, ראש-פינה, יסודיה-מעלה ורחובות. תודתנו נתונה למוסדות אלה ולעובדיהם. תודתנו נתונה גם למי ששיתפו אותנו בדיעותיהם האישיות בנושאים הקשורים לעבודה זו: מר דוד גולדמן (כפר-תבור), מר מנחם בן-אריה (ראש-פינה), מר אריה לובובסקי (יסודיה-מעלה), וד"ר שרה צימרמן-גרס (יבנאל).

1 ד' הורוביץ ומ' ליסק, מישוב למדינה, תל-אביב תשל"ח, עמ' 146-147.

2 י' שפירא, אחדות העבודה ההיסטורית, תל-אביב תשל"ה; ראה גם: ז' צחור, בדרך להנהגת הישוב, ירושלים תשמ"ב.

3 ד' רוט, 'המפלגה הרוויזיוניסטית הארץ ישראלית 1925-1935: מאבקה על ההגמוניה בחברה היישובית', עבודה לשם קבלת התואר מוסמך של אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1972.

לעומת הקשיים שבהם נתקלו מנהיגי האיכרים בנסיונותיהם הארגוניים, בולטת הקלות היחסית שבה הצליחו מנהיגי הפועלים להקים את המרכז החקלאי, הארגון הכלל-ארצי המייצג של הפועלים החקלאים וההתיישבות העובדת. מיד עם ייסוד ההסתדרות, בשנת 1920, הוקם גם המרכז והתבסס במהירות. כבר בראשית תקופת המנדט מילא המרכז תפקיד מכריע בטיפול בגרעיני ההתיישבות והיישובים של השמאל.

מטרתנו לתאר במאמר זה את הנסיונות להקים ארגון מייצג כללי של ציבור האיכרים, להסביר את הקשיים שהתעוררו בהקמתו ולנתח את הנסיבות ההיסטוריות, בשנות השלושים המוקדמות, שאפשרו להגשים את המטרות הארגוניות של מנהיגי האיכרים. נתמקד בבעיות הארגוניות של התאחדויות המושבות והאיכרים ובנסיונותיהן להתבסס.

חוקרים קודמים התמקדו בעיקר בתפקיד שמילאו האיכרים בפוליטיקה של היישוב, באמצעות ארגוניים המייצגים. הם התעניינו פחות בניתוח היחסים שבין הארגונים לבין חבריהם ובשירותים שהארגונים סיפקו. כך, למשל, אניטה שפירא מציגה ומנתחת בספרה, 'המאבק הנכבד', את העמדות שנקטו ארגוני האיכרים בוויכוח הציבורי בנושא העבודה העברית.⁴ לשאלות פנימיות הנוגעות לארגון האיכרים יש, מבחינתה, חשיבות משנית. היא רואה את קיומה של התאחדות האיכרים כנתון, ואינה תוהה על שורשיה ומהותה. העניין הארגוני היחיד שזכה לתשומת-לבה בהקשר זה הוא האיחוד של התאחדות האיכרים ושומרון וחבר החקלאים הלאומיים, עניין שיש לו נגיעה ישירה לסוגיית העבודה העברית. בדומה לכך גם בעבודתו של יגאל דרורי, 'החוגים האזרחיים ביישוב הא"י בשנות ה-20', בפרקים העוסקים בהתאחדות האיכרים, אין התארגנות האיכרים כשלעצמה מוקד הדיון, אלא יכולתו של ציבור האיכרים לשמש בסיס להתארגנות פוליטית של החוגים האזרחיים בחברה היישובית.⁵ לעומת זאת, הדגשת הפן ההתיישבותי בספרם של דב ויינטראוב, משה ליסק ויעל עצמון, מביאה להצגת פרטים מסוימים הנוגעים לתפקידם של ארגוני האיכרים כארגונים של מגזר.⁶ אלא שהמחברים מתמקדים במידת גיבושה של התודעה המעמדית בקרב האיכרים, ובמתן ביטוי פוליטי לתודעה זו באמצעות ארגון מייצג, אך אינם עוסקים בפן הארגוני-פנימי של התבססות התאחדות האיכרים. כלומר, חוקרים אלה לא ניסו להבין את התהליך שבו התמסדה התאחדות האיכרים בארץ-ישראל כארגון הכללי של החקלאות הפרטית.

נסיוננו להתמודד עם נושא זה חייב אותנו לאמץ גישה מחקרית המשלבת מתודולוגיה מתחום חקר ההיסטוריה ומתודולוגיה של מדעי החברה. מתחום מדעי החברה נשתמש בתזה מתורתו של מנקור אולסון, הקובעת שיכולתו של ארגון חדש להתמסד ולהאריך ימים מבוססת על כושרו לספק טובין מן הסוג שאפשר להגביל את הספקתם לחברי הארגון בלבד — תמריצים בוררים (selective incentives). ארגון חדש אינו יכול להתבסס בעיקר על הספקתם של טובין ציבוריים (public goods), שנהנים מהם כל מי שהם בעלי אינטרס משותף, בלי קשר לנכונותם להצטרף לארגון

4 אניטה שפירא, המאבק הנכבד, תל-אביב תשל"ז.

5 י' דרורי, 'החוגים האזרחיים ביישוב הא"י בשנות ה-20', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1981, עמ' 250-328.

6 D. Weintraub, M. Lissak & Y. Atzmon, *Moshava, Kibbutz and Moshav*, Ithaca 1969, pp. 32-67, 159-184.

ולשאת בחובות הנובעות מן החברות.⁷ במצב שאנו מנתחים, העיסוק בשתדלנות לטובת כלל האיכרים, שהוא בגדר טובין ציבוריים, לא היה בסיס איתן דיו להתארגנות. כדי להתבסס, היה על הארגון לשמש צינור להזרמת כספים שהתקבלו מגורמים ציבוריים, או לשמש בעצמו מקור להספקת שירותים או אשראי שניתן להגביל את חלוקתם לחברים בלבד.

מבחינה היסטורית, יש לציין שני גורמים מרכזיים להתפתחות ארגוני האיכרים: א. הגורם המרחבי — בניית ארגון כלל-יישובי של האיכרים התאפשרה רק משנמצאה הדרך לבסס ארגון איכרים באזור המטעים, כלומר, באזור המרכז. וזאת משום שאזור זה היה המוקד לפעילות החקלאית הפרטית — הן מבחינת מספר החקלאים והן מבחינת משקלם הכלכלי — וכן היה שם המוקד לפעילות הפוליטית, הכלכלית והחברתית של החברה היישובית כולה. ב. הסדר הכרונולוגי של התפתחות הארגונים השונים של האיכרים — כפי שנפרט בהמשך, באזור המרכז התחזקו הארגונים הכלכליים הענפיים כבר לפני שנעשו צעדים משמעותיים להקמת ארגון ייצוגי-כללי. לפיכך, לא יכול הארגון הכללי לנצל את רצון האיכרים להשיג יתרונות בשיווק ובהספקה כתמריץ להצטרפות לשורותיו וכאמצעי לחיזוק היחסים עם החברים. לעומת זאת, בגליל התחתון, שבו התבסס הארגון הייצוגי-הכללי לפני שהוקמו גופים כלכליים מתמחים, יכול הארגון הכללי ליזום ולכוון פעולות כלכליות חיוניות, ובדרך זו לחזק את קשריו עם החברים. לאור עקרונות אלה נטארו וננתח את הקמתה והתבססותה של התאחדות האכרים בארץ-ישראל. נקדים לדיון בהתאחדות האכרים הארצית תיאור תמציתי של התפתחות התאחדות האכרים בגליל התחתון. השוואת מסלולי ההתפתחות של שני הארגונים תבליט נקודות עיקריות בניתוח.

התאחדות האכרים בגליל התחתון

התאחדות האכרים בגליל התחתון⁸ הוקמה כאיחוד של התאחדות המושבות בגליל התחתון וארגון האכר. התאחדות המושבות הוקמה בשנת 1914, וארגון האכר נוסד על-ידי גורמים שפרשו מהתאחדות המושבות לאחר סיום מלחמת-העולם הראשונה.

בתקופת מלחמת-העולם הראשונה יזמה התאחדות המושבות את ארגון ההספקה והשיווק החקלאי, ושימשה צינור להעברת כספי הסיוע של מוסדות יהודיים לאזור. בזכות פעילותה בתחומים אלה קנתה לעצמה ההתאחדות מעמד מיוחד בקרב אנשי המושבות, והוא שאפשר לה לשמש נציג מוסמך של האוכלוסייה היהודית באזור כלפי השלטונות העות'מאניים. ההתאחדות הצליחה להשיג מהשלטונות הקלות שונות, עד שהם שינו את יחסם ופתחו במסע רדיפות נגד הארגון ומנהיגיו.

בתום המלחמה ניסתה ההתאחדות לחזור ולמלא תפקיד מרכזי בחיי המושבות אך נכשלה בכך עקב פרישתם של איכרים רבים שהקימו את ארגון האכר. בסופו-של-דבר יושבו חילוקי-הדעות לגבי תחומי הפעילות הרצויים ולגבי הרכב ההנהגה, ובשנת 1922 הוקם מחדש ארגון אזורי מקיף, שנקרא 'התאחדות האכרים גליל התחתון'.

7 M. Olson, Jr., *The Logic of Collective Action*, New York 1971

8 השם המלא של הארגון, כפי שהוא מופיע בנייר המכתבים, 'התאחדות האכרים הסתדרות כלכלית הדדית של אכרי גליל התחתון בע"מ'.

עבודה בשדה טבק
ביבנאל (1924)

כמו התאחדות המושבות, עסקה גם התאחדות האכרים במתן שירותים לחקלאי כפרט. היא טיפלה בארגון ובשיווק של תבואות ושקדים באמצעות חברת אסם, חברה מסחרית שהוקמה על-ידה. בשנים הראשונות, כשעדיין תלו תקוות רבות בגידול הטבק, דאגה ההתאחדות גם לשיווק היבול של ענף זה. בנוסף למעורבותה בתחום השיווק עסקה ההתאחדות גם בהספקת תשומות לחקלאות, שוב באמצעות חברת אסם. לבסוף, האגודה שריכזה את השיווק, קנתה לה שליטה בפדיון המשקים, והדבר אפשר לה לגייס אשראי עבור חבריה.⁹

9 על התפתחויות שקדמו להקמת התאחדות האכרים בגליל התחתון, על הקמתה ועל פעילותו של משרד התאחדות המושבות במלחמת העולם הראשונה ראה: א' עבר הדני, ההתיישבות בגליל התחתון: חמישים שנות קורותיה, רמת-גן [ללא שנת הוצאה], עמ' 315, 330, 333; הנ"ל, חיים צימרמן איש הגליל, תל-אביב 1953, עמ' 56; ויק, משרד ההתאחדות של מושבות הגליל התחתון, תולדותיו ופעולותיו תרע"ד-תרע"ח, טבריה תרע"ט, עמ' 3.

על הקמת ארגון האכר והקמתו מחדש של ארגון כולל, התאחדות האכרים, ראה: סופרנו בגליל, 'האכר', הארץ, 27 בפברואר 1922; הנ"ל, 'החקלאית', שם, 13 באוגוסט 1922; ב-ר, 'להתאחדות אכרי הגליל התחתון', שם, 25 באוגוסט 1922. ארגון האכר נעזר במכירת התבואות בשירותי 'חברת אנגליה פלשתינה לאימפורט ואקספורט' בחיפה. הארגון היה לקוח חשוב עד כדי כך שחברה זו טרחה והדפיסה ככתרת נייר הפרימה שלה 'הסוכנים של הסתדרות 'האכר'', ראה: מכתבים שונים, אה"ע, 8-1-16.

על פעילות ההתאחדות בשיווק היבולים ראה: מכתב מ' ניסבויס, התאחדות האכרים בגליל התחתון, אל אוגור, כ"א בתמוז תרפ"ג, ארכיון כפר-תבור, תיק כחול 31; מכתב ניסבויס ושי צימרמן אל הבנק המרכזי למוסדות שיתופיים, 22 בספטמבר 1924, אה"ע, 8-1-13; מכתבים מאגודת החקלאי, חדרה, אל הנהלת אסם, חיפה, 14 ר' 22 באוגוסט 1925, אה"ע, 8-1-12; מכתב מאסם לאגודת החקלאי, 25 באוגוסט 1925, שם. גם אגודת השקד בפתח-קווה קיימה קשרים עם אסם, ראה: פרוטוקול אספת באי-כוח אגודות של המרכז [החקלאי] עם באי-הכוח של אסם והחקלאי, כ"ב באב תרפ"ה, שם. לגבי הטיפול בגידול הטבק ושיווקו ראה: פרוטוקול ישיבת מועצת התאחדות האכרים בגליל התחתון, י"ח בניסן [כנראה תרפ"ג], אה"ע, 8-1-18; פרוטוקול ישיבת המרכז החקלאי עם הנהלת התאחדות האכרים בגליל התחתון, חשוון תרפ"ג, אה"ע, רשימה III, חטיבה 235IV, תיק 1025.

על פעילות ההתאחדות בתחום ההספקה ראה: מכתבים מנהל אל הנהלת אסם, חיפה, 25 ר' 26 באוגוסט 1925, אה"ע, 8-1-12; מכתב יושב-ראש הוועד החקלאי בראשון-לציון אל הנהלת אסם, אוגוסט 1925, שם; פרוטוקול ישיבת המרכז החקלאי, י"א בתשרי תרפ"ד, אה"ע, רשימה IV, חטיבה 235VI, תיק 12; יומן המרכז החקלאי, כ"ח בתמוז תרפ"ד, אה"ע, רשימה III, חטיבה 235VI, תיק 21.

תיקון חביות ביקב הגדול
של ראשון-לציון (1920)

אפשר לסכם ולומר שהמפתח להצלחת התאחדות האכרים בגליל התחתון נמצא בכך שמנהיגיה לא הסתפקו בשתדלנות לטובת האזור, אלא ביססו את ארגונם בעיקר על הספקה ישירה של שירותים לכל חבר וחבר בתחומים מרכזיים של פעילותו המשקית. מבחינה היסטורית, יזמי הארגונים האזוריים היו הראשונים שאפשרו לאיכרי הגליל התחתון ליהנות מיתרונות השיתוף בתחומי השיווק, האספקה והאשראי. התאחדות האכרים וההתארגנויות שקדמו לה הובילו בתחומים אלה, ולכן יכלו מנהיגיהן לרתום את הפעילות העסקית לביסוס הפעילות הציבורית של ארגוניהם. בלשונו של אולסון, השירותים שסיפקה ההתאחדות היו תמריצים בוררים. כלומר, היה

על פעילות ההתאחדות בתחום המימון והאשראי ראה: מכתב א' גולדווטר, הבנק המרכזי למוסדות שיתופיים בפלשתינה, אל התאחדות האכרים, 27 במאי 1924 (באנגלית), אה"ע 8-1-13; מכתב אפ"ק סניף טבריה אל ועד התאחדות האכרים בגליל התחתון, 13 ביוני 1924, שם; מכתב סגל מטבריה אל ניסנבוים, יבנאל, ב' בסיוון תרפ"ד, שם; מכתב רוזנהק (יק"א) אל התאחדות האכרים בגליל התחתון, 13 באפריל 1924, אה"ע, 8-1-12; מכתב ניסנבוים אל ועד כפרתבור, כ"ז בחשוון תרפ"ד, ארכיון כפרתבור, תיק כחול 30. על השליטה בפדיון היבולים וחזקו כוחה של ההתאחדות ראה: מכתב מזכיר המושבה כפרתבור אל הנהלת ההתאחדות, יבנאל, כ"ה באדר ב' תרפ"ד, אה"ע, 8-1-12; החלטות ישיבת מועצת התאחדות האכרים בגליל התחתון, י"ח בניסן [כנראה תרפ"ג], אה"ע, 8-1-18; מכתב הנהלת ההתאחדות אל ועד כפרתבור, י"ט באייר תרפ"ד, ארכיון כפרתבור, תיק כחול 32; מכתב ועד כפרתבור אל הנהלת התאחדות האכרים בגליל התחתון, כ"ז באדר א' תרפ"ד, אה"ע, 8-1-13. על ייצוג ענייני האיכרים בפני מוסדות ציבור על-ידי ההתאחדות ראה: מכתב ניסנבוים, התאחדות האכרים בגליל התחתון, אל ועד המושבה כפרתבור, כ"א כאלול תרפ"ג, ארכיון כפרתבור, תיק כחול 30; פרוטוקול האספה הכללית של התאחדות האכרים בגליל התחתון, ד' בחשוון תרפ"ד, אה"ע, 8-1-18; מכתב הבנק המרכזי למוסדות שיתופיים אל התאחדות האכרים בגליל התחתון, 11 בפברואר 1924, אה"ע, 8-1-13; מכתב המזכיר הראשי של הוועד הלאומי אל התאחדות האכרים בגליל התחתון, א' באייר תרפ"ד, אה"ע, 8-1-12; מכתב הוועד הלאומי אל התאחדות האכרים בגליל התחתון, כ"ז באדר א' תרפ"ד, שם; מכתב ש' [צימרמן], התאחדות האכרים בגליל התחתון, אל ועד כפרתבור, כ"ז בניסן תרפ"ד, ארכיון כפרתבור, תיק כחול 32; מכתב ניסנבוים אל ועד כפרתבור, ל' בשבט ו"א בתמוז תרפ"ד, שם; מכתב י' מקלר, יושב-ראש ועדת השופטים אל ועד כפרתבור, כ"ז בטבת תרפ"ד, שם; מכתב ניסנבוים וצימרמן אל ועד כפרתבור, 25 באוגוסט 1925, ארכיון כפרתבור, תיק כחול 37.

אפשר למנוע את סיועו של הארגון ממי שלא היה חבר, או מחבר שלא קיים את התחייבויותיו.¹⁰ גם חלק ניכר מהפעילות השתדלנית של ההתאחדות הוקדש לטיפול פרטני במושבות ובאיכרים; פעילות זו כוונה לאו דווקא להשגת שינויים במדיניות הכללית, אלא לטיפול בבעיות המיוחדות של כל מושבה ואיכר.

מנהיגי התאחדות האיכרים מצאו את הדרך לחדור לחיי היומיום של האיכרים ושל יישוביהם. את הצלחותיו ומחדליו של הארגון הרגיש כל חבר כפרט, ולא רק כחלק מציבור שמצבו מושפע על-ידי פעילות ההתאחדות.

תהליך מיסודה של התאחדות האיכרים בארץ-ישראל

מיסודה של התאחדות האיכרים בארץ-ישראל היה תוצאה של תהליך ארוך שבמהלכו ניסו מנהיגי האיכרים במרכז הארץ להשתמש בארגון האיכרים באזורם כבסיס לגיבוש ארגון כלל-ארצי של החקלאות הפרטית. בשונה מארגוני האיכרים בגליל התחתון, הארגונים האזוריים שהוקמו ביהודה ובשומרון לא פיתחו פעילות עסקית ענפה, ופעילותם הוגבלה בעיקר לשתדלנות ולפעילות ציבורית אחרת.

איכרי יהודה הצליחו להתארגן לראשונה בשנת 1913, כשהוקמה התאחדות מושבות יהודה. התאחדות זו המשיכה לפעול עד לשנים הראשונות של השלטון הבריטי. בשנת 1922 נעשה ניסיון להפוך את ההתאחדות האזורית להתאחדות האיכרים העברים בארץ-ישראל, אבל הנסיון לא עלה יפה. בשנת 1923 יזמו צעירי המושבות, שהיו מאורגנים באגודת בני בנימין, ניסיון להחיות את ההתאחדות הארצית, אך גם מאמץ זה נכשל. בעקבות כשלון זה הוקם שוב, בסוף 1925, ארגון אזורי, התאחדות האיכרים ביהודה ושומרון. אך בשנת 1931, עם שילוב חבר החקלאים הלאומיים בשורותיה, שבה התאחדות זו והעלתה את התביעה להכיר בה כהתאחדות האיכרים בארץ-ישראל. ארגון זה הצליח להתמסד, והוא פועל ברציפות מאז ועד ימינו אלה.

התאחדות המושבות ביהודה

הנסיונות המוקדמים להתארגנות במושבות יהודה ראשיתם בשנת 1900, כאשר התעורר הצורך לייצג את האינטרסים של המושבות בפני הברון ויק"א.¹¹ הוועד הכללי של מושבות יהודה, שהוקם בשנת 1901, בחר בוועד פועל, רבו עסקנים מרכזיים מראשון-לציון.¹² הוועד הכללי ייצג את המושבות אצל הגורמים המיישבים בחוץ-לארץ, ואף יזם שיתוף של משלחת לאירופה; למעשה, עסק הוועד בנושאים שהיו מרכזיים לכל המושבות. באספה כללית, שכונסה באותה שנה, לדון בהרכבה של המשלחת לאירופה, השתתפו גם נציגים של ועדי מושבות הגליל והשומרון.¹³ אלא

10 מכתב התאחדות האיכרים בגליל התחתון אל ח' יפה, 15 בנובמבר 1925, ארכיון כפר-תבור, תיק כחול 1; מכתב ניסבויים וצימרמן, התאחדות האיכרים בגליל התחתון, אל ועד כפר-תבור, ד' באדר ב' תרפ"ד, ארכיון כפר-תבור, תיק כחול 32; מכתב צימרמן אל ועד כפר-תבור, כ"ז בניסן תרפ"ד, שם; מכתב צימרמן אל ועד כפר-תבור, 6 באוגוסט 1925, שם, תיק כחול 37.

11 פרוטוקול האספה הכללית מס' 23 של המושבה, ד' בחשוון תר"ס, ארכיון רחובות, ספר הפרוטוקולים, כסלו תרנ"א-טבת תרס"ג.

12 פרוטוקול ישיבת הוועד הכללי, כ"א בשבט תרס"א, ארכיון ראשון-לציון, ספר הפרטיכלים, ע' 1-1, עמ' 161.

13 פרוטוקול האסיפה הכללית של ועדי כל מושבות יהודה והגליל, כ"ט באדר תרס"א, ארכיון ראשון-לציון, ספר הפרטיכלים, ע' 1-1, עמ' 179. באספה השתתפו נציגים מפתח-תקווה, רחובות, גדרה, מזכרת-בתיה, ואדי-חנן.

המועצה הראשונה של
אגודת הכורמים ביקבי
ראשון-לציון (1900)
(בערך)

שפעילותו של הוועד הכללי דעכה לאחר ארגון המשלחת, והנסיונות להקימו מחדש, בשנת 1904, לא נשאו פרי.¹⁴

בשנת 1909 ניסו עסקני ראשון-לציון להקים שוב ארגון כללי שייצג את מושבות יהודה. בינתיים חלו התפתחויות כלכליות וארגוניות אצל איכרי מושבות אלה. הם הצליחו לארגן את פעילותם בשני הענפים החקלאיים המרכזיים, גפן-היין (כרמל מזרחי) וההדרים (אגודת פרדס). כאשר הצליחו אנשי ראשון-לציון לזמן את ועדי מושבות יהודה לאספה כללית, שבה הוחלט על הקמת ההסתדרות החקלאית של מושבות יהודה, כבר היה התחום של שיווק היבולים העיקריים חסום בפני הארגון החדש. הפעם לוזה נסיון ההתארגנות בניסוח תקנון מפורט, שאושר באספה כללית של נבכרי המושבות.¹⁵ יוזמת ההתארגנות זכתה להד גם בתנועה הציונית, והידיעה על הקמת ארגון המושבות היהודיות פורסמה בהרחבה באחד מפרסומי ההסתדרות הציונית.¹⁶ למרות הישיבות הממושכות, הופעת התקנון בדפוס ופרסום הקמתה של ההסתדרות החקלאית נראה שהיא לא הצליחה להתבסס. אמנם בשנים 1910-1913 התקיימו כמה ישיבות של באי-כוח מושבות יהודה.¹⁷ הדיונים במפגשים אלה נסבו בעיקר על שתדלנות כלפי השלטונות, כלפי יק"א וכלפי רבני ירושלים, אשר התנכלו למושבות בדרכים שונות, ואולם הארגון הכולל, המייצג והיציב, אשר יוזמי ההסתדרות החקלאית של מושבות יהודה רצו להקים — לא קם. מנשה מאירוביץ וחבריו, העסקנים המובילים מראשון-לציון, לא נואשו, ובספטמבר 1913 כוננו שוב נציגים של ועדי מושבות יהודה כדי לדון בהקמת התאחדות חדשה. המשתתפים דנו

(נס-ציונה), זכרון-יעקב, ראש-פינה, אס אל-ג'מל (בת שלמה), שויה (מאיר שפיה), ארטוף (הריטוב), קסטינה (באריטוביה), יסוד-המעלה, משמר-הירדן, מטולה, חדרה וראשון-לציון.

14 מכתב ד' לובמן אל ועד רחובות, כ"ה בחשוון תרס"ד, ארכיון רחובות, מיכל 10 מ/12.

15 פרוטוקול האספה הכללית אל נבכרי ועדי המושבות ביהודה, י"ב באדר תרס"ט, אצ"מ, A.32/53.

16 תקנות ההסתדרות החקלאית של מושבות יהודה שנתאשרו ונתקיימו באסיפה הכללית של נבכרי המושבות ביהודה שנתכנסה בראשון-לציון, בימים א', ב', ד' וה' באייר תרס"ט, אצ"מ, A.32/53.

17 אצ"מ, Palaestina-Korrespondenz, Mitte Mai 1909, L96/I.

18 ארכיון ראשון-לציון, ספר הפרטיכלים, י"ז תמוז תר"ע, ו' תשרי תר"ע, ע 1-14, עמ' 208, 356; כ"ג מנחם-אב, ט' אלול תרע"ב, ט"ז מנחם-אב תרע"ג, ע 1-15, עמ' 99, 122, 254.

מנשה מאירוביץ ודוד
שוב, בשובם מהפגישה
עם הבארון במריס

מנשה מאירוביץ ודוד
שוב, בשובם מהפגישה
עם הבארון במריס
(1890)

בסיבות לכשלונות הקודמים, ורובם הגיעו למסקנה שאין להטיל 'על ההסתדרות תובות אקונומיות'.¹⁹ בכינוס נוסף באותו חודש הוחלט על הקמת התאחדות המושבות ביהודה. ואושרו תקנותיה, ובהן הודגש תפקיד ההתאחדות לייצג את הציבור.²⁰

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ובגבור מצוקתו של היישוב היהודי בארץ, נפתחו בפני ההתאחדות תחומי פעילות שלא תוכננו. כמו התאחדות המושבות בגליל התחתון, גם התאחדות המושבות ביהודה היתה לגוף ציבורי מרכזי, שטיפל בסיוע ששלחו ארגונים יהודיים מחוץ-לארץ. פעילות זו נמשכה גם לאחר הכיבוש הבריטי, כשההתאחדות טיפלה בהלוואות השיקום שנתן הממשל הצבאי. ההתאחדות ערבה להלוואות שנתנו הבריטים למושבות, והיא שימשה כתובת למושל המחוז בטיפול בעניינים הנוגעים לתושבי המושבות.²¹

כל עוד היה להתאחדות תפקיד פעיל בהזרמת הסיוע, שאת השפעתו הרגיש היטב כל איכר, הצליח הארגון לשמור על חיוניותו. גלגול כספי הסיוע שימש כנראה גם בסיס כספי למימון פעילות הארגון עצמו.²² בשנים 1920-1922, עם הסיום ההדרגתי של הטיפול בסיוע, שבה והצטמצמה פעילות ההתאחדות לתחום השתדלנות בנושאים כלליים. הן בפניות לממשל הבריטי — לגבי מיסוי ורישום קרקעות — והן בפניות למוסדות הציוניים — לגבי סיוע בהרחבת המושבות ויישובם של בני האיכרים — לא הגיעה ההתאחדות להישגים משמעותיים.²³ משצומצמה הפעילות המעשית השוטפת והודגשה הפעילות השתדלנית של נציגי הציבור,

19 בספטמבר 1913, ארכיון ראשון-לציון, ספר הפרטיבלים, ל' מנחם-יאב תרע"ג, ע 1-15, עמ' 266.
20 זכרון-דברים של אספת ועדי המושבות ביהודה, 18 בספטמבר 1913, אצ"מ, A.32/55; תקנות התאחדות המושבות ביהודה לשנת התרע"ד, ארכיון התאחדות האכרים, 26.

21 לפעילותה של התאחדות המושבות ביהודה בתקופת המלחמה ראה: אצ"מ A.32/61, A.32/64, A.32/66.
22 לפעילותה של התאחדות המושבות ביהודה וקשריה עם הממשל הצבאי הבריטי ראה: אצ"מ, A.32/53, A.32/71.

23 אין לנו, אמנם, הוכחה ישירה לכך, אך לא נמצאו פניות למימון הפעילות של הארגון בתקופה זו, כפי שנמצאו בתעודות מהשנים שלאחר מכן.

פרוטוקול האספה השנתית של התאחדות אכרי המושבות ביהודה, "ד-ט"ו בחשוון תרפ"ב, אצ"מ, 50750.

מנשה מאירוביץ (בערך 1920)

החלה להיווצר דמות עסקן האיכרים כרוף כיבודים אישיים, שאינו מביא תועלת לשולחיו. למשל, בשנת 1922, עם קבלת ההחלטה על ייסוד התאחדות האכרים העברים בארץ-ישראל, התפרסם מאמר חריף ב'דאר היום', ובו נאמר כי 'אין התאחדות המושבות קיימת אלא בשביל אנשים יחידים שהיו מופיעים למשתאות תה וכו'.'²⁴ ביקורת ברוח דומה נמתחה באותו עיתון בקשר לדין על נסיון ההקמה המחודש של התאחדות האכרים, בשנת 1923: 'אליבא דאמת, גם המנהיגים עצמם אינם רוצים בהסתדרות אמיתית. די להם בחותמת והכתובת של ההסתדרות; די להם בזה שהם לובשים שחורים בכדי לקבל פני אורחים חשובים בשם ההסתדרות'.²⁵ בדברי המבקרים מורגש העלבון ובולט הכעס על המנהיגות הוותיקה, שבמחדליה הכשילה את נסיונות ההתארגנות עד כה, ויצרה מצב שבו נרמסו הזכויות ההיסטוריות של האיכרים והאינטרסים שלהם הופקרו.²⁶

הנסיון הראשון להקים ארגון כלל-ארצי

עם היעלמה של התאחדות המושבות ביהודה מהזירה הציבורית, נמשכו הנסיונות להתארגנות כלל-ארצית. את הפעילים בתחום זה הניעו תחושות התסכול והמרירות על שבמסגרת המתגבשת של החברה היישובית ובמוסדות הציוניים התעלמו מן האיכרים ומזכויותיהם. הדגשת תחושות אלה, אף יותר משאלות מעשיות, באה לידי ביטוי במכתב החזרה שהפך מאירוביץ, בעזרתו של ברוך בן-עזר (ראאב) מבני מין, אחרי כינוס הוועידה המייסדת של התאחדות האכרים העברים בארץ-ישראל, בנובמבר 1922. במכתב נאמר:

אנו סובלים סבל כפול במובן הרוחני ובמובן הגשמי. למרות זה שאנחנו, האיכרים, הגנו הבונים העיקריים של ארצנו, למרות זה שזה 40 שנה עומדים אנו במערכה ונלחמים על קיומנו עם כל מיני פגעים והרפתקאות — למרות כל זה אין רשומנו ניכר במידה הגונה... כי המשבר שלנו אינו דומה לזה של החוגים האחרים. אנו הרי איננו תלויים בפרנסתנו בחסדיה של איזו קופה מחו"ל.²⁷

האיכרים תבעו לעצמם את הזכות להשתתפות מכרעת בהנהגת 'היישוב החדש', בגלל 'עבודתם הכבירה' ובגלל הקורבנות שהקריבו לטובת הארץ.²⁸ ביטוי ברור להרגשתם נתנו נציגי האיכרים בדבריהם בפני המושב השני של אספת הנבחרים. הם הזכירו שם בקנאה את הספרדים, שהתארגנו והצליחו להכניס בא"כוח שלהם לוועד הלאומי — דבר שהאיכרים לא הצליחו להשיג — וטענו: 'ואילו היו האכרים חדורי הכרה עצמית היו מבינים שהצדק והיושר הם על צד האכרים יותר משהם בשאלה זו על צד הספרדים... ואם לאחדות העבודה ול"הפועל הצעיר" יש חברים בהנהלה הציונית, כלום אין זה מן היושר שגם להאכרים תהיה שם ביאת-כח?'²⁹

24 ע"ד, 'התאחדות האכרים העברים בא"י', דאר היום, 22 בנובמבר 1922.

25 ברדורא, ג"כ על הוועידה החקלאית, דאר היום, 10 באוגוסט 1923.

26 אכר, 'עוד על התאחדות המושבות', לקראת הבנין, ג (ניסן תרפ"ב), עמ' 12-13.

27 מכתב חזרה מהוועד המרכזי, התאחדות האכרים העברים בארץ-ישראל, אל ועדי החקלאים והמושבות, ד' בכסלו תרפ"ג, אצ"מ, A.32/53. להתכתבות בין מאירוביץ לראאב בעניין הפצת המכתב ראה: אצ"מ, A.32/71.

28 ע"ד, לעיל, הערה 24.

29 אכר (לעיל, הערה 26), עמ' 13.

משה סמילנסקי עם
פועלים בפרדס (1927)

הדאגה בקרב הפעילים למעמדם הציבורי של האיכרים התגבשה לשתי עמדות עיקריות. פעילי בני-בנימין הנהיגו את הטוענים כי הבכורה של האיכרים מצדיקה, ואף מחייבת, שימלאו תפקיד מרכזי בעיצוב העמדות המדיניות של המוסדות הלאומיים והכלל-ציוניים.³⁰ פעילים אלה שאפו, אם כן, להשפיע על המדיניות גם בנושאים בעלי עניין כלל-ישראלי. אך, עם זאת, הם הבינו כי ניתן לבנות ארגון חזק המסוגל לייצג את האיכרים רק באמצעות מעורבות בחיי היומיום של המושבות, מעורבות שתאפשר לספק לחברים תמריצים בוררים.³¹

לעומתם, הדגישו משה סמילנסקי ותומכיו את חילוקי-הדעות הפוליטיים בין האיכרים לבין עצמם, ובשל כך צמצמו את דרישותיהם. הם תבעו הכרה במעמדם הציבורי של האיכרים, תוך התחשבות יתרה בדעותיהם ובאינטרסים שלהם בנושאים ההתיישבותיים והחקלאיים. עמדתו של סמילנסקי, ולא זו של בני-בנימין, עיצבה את הנסיון להקים מחדש את ההתאחדות האכרים ביולי 1923: 'המצע [של ההתאחדות] רק כלכלי [כך במקור] המתחילים בנסיון החדש מבקשים להצטמצם מפני... שבקשו לאחד את כל אלה שמבחינות ציבוריות ורוחניות אינם מאוחדים'.³² ההתאחדות אמורה היתה אפוא להמשיך בנסיונות להשפיע על המדיניות הממשלתית והציונית כלפי הסקטור הכפרי וכלפי החקלאות. הנהנים מפעילות זו יכלו להיות לא רק חברי הארגון אלא כלל ציבור החקלאים היהודים, ולפעמים גם החקלאים הערבים — כשמדובר בנושאים כגון: רפורמה במיסוי, הסדרת רישום הרכוש הקרקעי, מכסי מגן על תוצרת חקלאית.³³ אדרבה, סמילנסקי הדגיש שדאגתה של ההתאחדות תהיה נתונה 'רק בעניינים הכלכליים, המשותפים לכל האכרים', עניינים שעליהם 'יכולים להתאחד לא רק האכרים בני המושבות, כי אם אתם יחד גם החקלאים, חברי המושבים והקבוצים'.³⁴

סמילנסקי פעל אפוא להכוונת רוב השתדלנות הציבורית למדיניות כוללת ולא דווקא לטיפול

30 דרורי (לעיל, הערה 5), עמ' 275-276.

31 הוועד המרכזי, 'לתקופת השנה', לקראת הבנין, א (שבט תרפ"ב), עמ' 4.

32 מ' סמילנסקי, 'ההתאחדות האכרים העברים בא"י', הארץ, 30 באוגוסט 1923.

33 ראה, למשל: תזכיר מרכז ההתאחדות האכרים העברים בארץ-ישראל אל הנציב הרברט סמואל, תתום על-ידי מאירובין [ללא תאריך, נכתב כנראה בשנת 1925], אצ"מ, A.32/68.

34 סמילנסקי (לעיל, הערה 32).

משה סמילנסקי

פרטני. אמנם, גם לדבריו ההתאחדות נועדה לעסוק בהספקת שירותים חיוניים לחקלאות בתחום השיווק, ההספקה ומתן אשראי, וביישוב בני המושבות, בדרך של הרחבת המושבות הקיימות. אך הוא נזהר בניסוח דבריו בתחומים אלה, שמא ישתמע מהם שההתאחדות מתכוונת לפלוש לתחומי הפעילות של הגופים הקיימים המספקים שירותים לפרט, כגון: התאחדות האכרים בגליל התחתון, ועדים חקלאיים במושבות והקואופרטיבים לשיווק ולאשראי. בתחומים אלה ביקש להגביל את פעילות ההתאחדות לתפקיד מיעוץ ותומך: 'להעיר, להאיר ולסייע'.³⁵

התאחדות האכרים העברים בארץ-ישראל שהוקמה בשנת 1922, והוקמה מחדש בשנת 1923, לא הצליחה להשתחרר מהליקויים הארגוניים שהביאו לדעיכתה של התאחדות המושבות. מאמציה בתחום פעילותה השתדלני כנציגת הציבור, לא הרשימו את האיכרים יותר ממאמצי קודמתה. צבי בוטקובסקי מחדרה, שהיה מן הפעילים המרכזיים בכל הנסיונות לבסס ארגון איכרים, תיאר באופן ציורי את חוסר התרשמותם של האיכרים מפעילות זאת:

מאחת המושבות הגדולות נתקבל מכתב למרכז בתשובה על דרישתו לסלק את חלק המושבה הזאת לתקציב ההתאחדות ובו שאלה במה מתעסק עכשיו המרכז? התשובה של המרכז היתה שמתעסקים עם הנציבות ומשרד המושבות בדבר השגת אישור לספרי האחוזה במושבות ... המרכז ... קבל ... במקום המחאה, תלונה על המרכז ש'כשאין לו מה לעשות הוא מתעסק בקושאנים'.³⁶

גם כשפעילותה השתדלנית של ההתאחדות כנציגת הציבור שירתה את האינטרסים של האיכרים, הם נמנעו מלהעניק לה את תמיכתם הפעילה. כך, למשל, חברי ועד המושבה ראש-פינה, שבה גידול הטבק היה ענף חשוב, שקלו אם כדאי להם להוציא את הכסף הדרוש לשלוח נציג לוועידה השנתית של ההתאחדות בשנת 1925.

מתעוררת השאלה מה יצרה לנו עד היום התאחדות האכרים. מזכירים את פעולתה, שבהשתדלותה נשאר מס הטבק [כך במקור] שתי לירות מצריות המס, בו בזמן שהממשלה רצתה לקבוע את המס 4 ל"מ, וכמו"כ הופיעו בתזכיר לפני הנציג בשם התאחדות האכרים. בכלל לא צריכים להסתלק מארגון.

עוברים על סדר היום של הוועדה ודנים עליו ... ברוב דעות מורידים מעל סדר היום את השתפותנו בוועידה הנ"ל...³⁷

ההתאחדות עשתה, אמנם, נסיון מסוים לחרוג מתחום הפעילות השתדלני כנציגת הציבור, ולחקות, ולו במעט, את פעילותה של התאחדות האכרים בגליל התחתון, כשהקימה גם היא חברת מסחר "אסם" לקניה ומכירה משותפת של התאחדות האכרים העברים בארץ-ישראל, ב-1924 (או אולי בסוף 1923).³⁸ ברם, נראה שללא שליטה בשיווק יכולי החברים לא הצליחה חברה זו להתבסס. בהעדר התעניינות והזדהות של החברים לא הצליחה התאחדות האכרים בארץ-ישראל,

35 סמילנסקי (לעיל, הערה 32).

36 'פרוטוקול הוועידה השנתית של התאחדות האכרים בארץ ישראל', בוסתנאי, ד, גליון מ (21 בינואר 1933), עמ' 7.

37 פרוטוקול ישיבת ועד ראש-פינה, 18 בפברואר 1925, ארכיון ראש-פינה, ספר הפרטיכלים, מס' 3.

38 מכתב ממזכיר אסם בתל-אביב אל ש' צימרמן, התאחדות האכרים בגליל התחתון, 21 בפברואר 1924, אה"ע,

8-1-12: 'אסם רק עתה נפתח'.

בגלגולה הראשון, להשיג את האמצעים המזעריים הדרושים להמשך קיומה, וגם היא נתפרקה, בהותירה הרגשת עלבון ותסכול בקרב הפעילים המרכזיים.³⁹

התאחדות האכרים ביהודה ושומרון

למרות הכשלונות, יזמה קבוצת פעילים בראשותו של סמילנסקי, בסוף שנת 1925, את הקמתו של ארגון איכרים חדש. העימותים האלימים בין איכרים לפועלים בחדרה וברחובות, במסגרת המאבק על העבודה העברית, הביאו לחידוש מאמצי ההתארגנות.⁴⁰ הקשר הרופף עם התאחדות האכרים בגליל התחתון והתמקדות הוויכוח הציבורי בשאלת העבודה העברית באזור הפרדסים קבעו את הבסיס המרחבי של הארגון החדש ביהודה ושומרון. אופיו של המאבק בין האיכרים לבין הפועלים הניע את עסקני האיכרים להתחיל בטיפול פרטני בבעיות של האיכרים והמושבות, בנוסף להמשך השתדלונות, שנועדה להשפיע על מדיניות כללית.

בדרך-כלל, המאבק על העבודה העברית עלה על סדר-היום היישובי עקב אירועים ותקריות, שהתרחשו במושבה זו או אחרת, או אפילו בפרדס זה או אחר. כאשר איכר התנגש עם פועלים, גייס ועד הפועלים את כלל ציבור חבריו, וועד המושבה או הוועד החקלאי גייס את האיכרים. ועד הפועלים נעזר במרכז החקלאי, בתנועות הפועלים ובהסתדרות. אך נוסף על העזרה מתוך המחנה, נהנו הפועלים, בדרך-כלל, מאהדת הציבור הרחב; תנועת העבודה הצליחה להחדיר לתודעה הציבורית את התפיסה המזהה את האינטרס הפועלי עם האינטרס היישובי והכלל-ציוני, ותפיסה זו נתקבלה אף בחוגים שהיו לכאורה מקורבים לאיכרים. אפשר להניח שבמאבק על העבודה העברית נעשתה הרגשת הבידוד והקיפוח של האיכרים – שהיתה, כאמור, בתחילה, נחלתם של העסקנים – למקור של מועקה גם לאיכר מן השורה. לכן, בעימות עם הפועלים ותומכיהם היו איכרי המושבות ומנהיגיהם המקומיים זקוקים לתמיכה ממשית ורעיונית של ארגון מעמדי, שמשקלו הציבורי יוכל לתקן, ולו במקצת, את מאזן הכוחות במאבק.⁴¹ לפיכך, מה שהיה העיקר בפעילות ההתאחדות הכלל-ארצית, נעשה למשני, ולהיפך:

אם כי... התפקיד החשוב האחד [כך במקור] המוטל על הוועד המרכזי [הינון] בקשר עם התאמצותנו הכללית להחליף מסכנת השטה החדשה שתפסו הפועלים המאורגנים כנגדנו, בכל זאת אין ספק כי תפקידים כלליים חשובים מאוד מוטלים על הוועד המרכזי בתור ביאת-כוח עליונה של החקלאים לשפורם והגנתם של כל האינטרסים שלהם.⁴² ברור הניגוד שבין ההגדרה הזו של תחומי הפעילות של ארגון האיכרים, לעומת המצע הארגוני שניסח סמילנסקי ב-1923, ולפיו יעסוק הארגון במדיניות החקלאית באופן כללי כל-כך ש'גם

39 פרוטוקול אספת באי-כוח החקלאים במושבות יהודה ושומרון, 30 בדצמבר 1925, ארכיון התאחדות האכרים, 6. בדבריו, מתייחס סמילנסקי להכשלונות המכאבים... וביחוד... הכשלון האחרון המכאבי ביותר, שאחת מסיבותיו היתה 'שאלת התקציב שהיתה כליך רופפת עד כדי עלבון'.

40 מכתב חזר א' של הוועד המרכזי הזמני [ללא תאריך], ארכיון התאחדות האכרים, 6. המכתב מוסר את פרטי האספה של באי-כוח החקלאים במושבות יהודה ושומרון, שנערכה ביום 3 בדצמבר 1925.

41 על השתלשלות האירועים שהביאו ישירות ליחזמת הקמת הארגון בשנת 1925, ועל סכסוכים בשנים מאוחרות יותר, וכן על עלבונם ובידודם של האיכרים, ראה: שפירא (לעיל, הערה 4), עמ' 37-42.

42 מכתב הוועד המרכזי הזמני אל הוועד החקלאי פתח-תקווה, 11 בדצמבר 1925, ארכיון התאחדות האכרים, 6.

בוסתנאי

שבועון של אכרי ארץ-ישראל

העורכים:

מ. סמילנסקי וט. ז. מילר

גלין ב"ס

רחובות, כ"ס אדר תרצ"א (18 למרץ 1931)

שנה שנייה

התאחדות האכרים בארץ-ישראל

BOUST'NAI

בוסתנאי

N. 1 April 15 1931

שבועון של אכרי ארץ-ישראל

העורכים:

מ. סמילנסקי וט. ז. מילר, מ. ליפסון

כותרות 'בוסתנאי'
(מאוס-אפריל 1931)

שנה שלישית, גלין א' כחניסן, תרצ"א

החקלאים חברי המושבים והקיבוצים יוכלו לתמוך בעמדותיהם⁴³ היוזמים הבליטו עתה את תפקידו של הוועד החקלאי במושבה כחוליה מקשרת חיונית בארגון האיכרים. בדברי הפתיחה שנשא סמילנסקי באסיפה המייסדת, אמר:

ארגוננו זה החדש יהיה מבוסס גם בפעולותיו וגם בתקציבו לא על הפרטים אשר יחסם והשתתפותם היו רופפים מאד וגם בלתי קבועים ואחראים בהחלט — אלא על 'הוועדים החקלאים' המקומיים שהם מוסדות פועלים וקיימים ובעלי עמדה צבורית וכלכלית מבוססת וקבועה למדאי [כך במקור].⁴⁴

הדגשת תפקיד הוועד החקלאי המקומי, לעומת המקום הפחות חשוב שתפס בדיונים שליוו את נסיון הקמת ההתאחדות הארצית ב־1923, משקפת את המצב החדש אליו נקלעו האיכרים עם החרפת העימות על שאלת העבודה העברית. בהסדרת הסכסוך בינה לבין ועד הפועלים נזקקה המנהיגות המקומית לתמיכה כנגד התמיכה שקיבל הצד הפועלי ממוסדות כלל-ארציים. לפיכך, היה על המנהיגות המקומית לבוא בקשרי עבודה ישירים עם ההתאחדות. כלומר, עם כניסת ההתאחדות לפעולה מעשית בסכסוכים היומיומיים בשאלת העבודה העברית, סיפק הארגון הכללי תמריץ בורר לוועד החקלאי. הארגון הכללי יכול לצפות שתמורת התגמול הזה יפעל הוועד לטובתו במושבה, ולו רק בהבטחת ההשתתפות הכספית הצנועה הדרושה לקיום הארגון.

43 ראה לעיל, הערה 32.

44 פרוטוקול אספת באי-כוח החקלאים במושבות יהודה ושומרון (לעיל, הערה 39).

בנסיבות אלה היה מצבה הכספי של ההתאחדות החדשה טוב יותר מזו שקדמה לה, דבר שאיפשר את המשך קיומה. הארגון החדש זכה להערכה כדוברו המוסמך של חלק עיקרי של ציבור האיכרים. למשל, נציגי ההתאחדות הזמנו להופיע כמנהיגי האיכרים בפני ההנהלה הציונית לברר שאלות למצב האכרים והמושבות.⁴⁵ ההתאחדות נכנסה לתחומי פעילות חדשים והקימה, בשנת 1929, שבועון בשם 'בוסתנאי' שזכה לתהודה כלל-ישובית. כמו-כן הוקמה מחלקה למטעי הדר, שהחלה לעסוק בקידום המקצועי-האגרוטכני של ענף הפרדס.

צעדים מכריעים לקראת ביסוס

בשנת 1931 הצליחה ההתאחדות לספח לשורותיה את חברי חבר החקלאים הלאומיים. החבר היה ארגון מתחרה להתאחדות, שהוקם בשנת 1926, ואיגד בתוכו חקלאים ממושבות השרון. החבר וההתאחדות נחלקו בעיקר בשאלת העבודה העברית. החבר דגל בעבודה עברית מלאה, והתייחס בחיוב להסתדרות ולציונות הפועלית.⁴⁶ עם הצטרפות החבר להתאחדות, נוצר למעשה הארגון הכללי של הפרדסנים, שהיו רוב מנינם של האיכרים. לכן, למרות הקשר הרופף עם הגליל והמשך קיומה העצמאי של התאחדות האכרים בגליל התחתון, הכריזה ההתאחדות על עצמה כעל התאחדות האכרים בארץ-ישראל: 'אחרי שנים רבות של התלבטויות ושל גישוש, הגיעו סוף סוף האכרים העברים בא"י לידי ארגון כללי אחד. ויש לנו הזכות והאפשרות לצאת עתה מתוך ההגדרה המקומית הקשורה בשם אזור זה או אחר ולהקרא על-שם הארץ כולה'.⁴⁷

ההגנה על עמדות האיכרים במאבק בנושא העבודה העברית — תוך התערבות פעילה בסכסוכים מקומיים — המשיכה גם עתה להיות עיסוק מרכזי של ההתאחדות.⁴⁸ נציגי ההתאחדות טרחו להדגיש לפני האיכרים את חיוניות תפקידה בהושטת סיוע:

יש להצטרף שאכרי חדרה לא באו מיד בקשרים עם מוסדם המרכזי ולא היתה לרגל זה האפשרות למרכז לבוא בזמן הדרוש והמתאים לעזרה בעצה והדרכה... פעולת האירגון שנעשתה על-ידי המרכז מיד לאחר מאורע חדרה הראתה את תוצאותיהן הטובות בסכסוכים הבאים ובעיקר בסכסוך בנימינה. במקרה זה רק הודות לזריזות ב"כ המרכז להמצא במושבה מיד עם פרוץ הסכסוך, לארגונים המוצק של האכרים וההבנה והפעולות

45 מכתב ההנהלה הציונית בירושלים אל התאחדות האכרים ביהודה ושומרון, 10 בספטמבר 1928, אצ"מ, S15/11.

46 ש' זקין, גולה ומולדת, מגדיל [ללא שנת הוצאה], עמ' 131-141; שפירא (לעיל, הערה 4), עמ' 104; דרורי (לעיל, הערה 5), עמ' 287-285; מ' קרית-מסטרקין, 'צו השעה', הארץ, 6 במרס 1931; 'לקראת אחדות החקלאים', בוסתנאי, ב, מז (4 במרס 1931), עמ' 4-5.

47 'התאחדות אכרי ארץ ישראל', בוסתנאי, ב, מט (18 במרס 1931), עמ' 1-3.

48 שפירא כותבת כי בעקבות מאורעות קטיף 1930 'נמשך ביתר תוקף הגיבוש הארגוני של האיכרים ובמרץ 1931 הוקמה ההתאחדות האכרים כארגון מקצועי בלי להתחייב להשקפה פוליטית'; ראה: שפירא (לעיל, הערה 4), עמ' 134-135. נדמה לנו שניסוח זה אינו תואם את המציאות. כפי שכבר תואר לעיל, ההתאחדות לא הוקמה בשנת 1931, אלא הרחיבה את הגדרת הציבור שטענה לייצגו, עם הצטרפות חבר החקלאים הלאומיים. ספק רב אם ניתן לראות דווקא בסכסוכים החריפים בפתח-תקוה ובנטי-ציונה את הסיבה להצטרפות ארגון זה, שדגל בעמדה קרובה למדי לעמדת ההסתדרות, אל התאחדות האכרים. נדמה שהצעד הארגוני שנעשה בשנת 1931 נבע, מצד אחד, מחולשתו הפנימית של חבר החקלאים הלאומיים, ומצד אחר, מהתקרבות מסוימת בין עמדות שני הארגונים בנושא העבודה העברית.

ד"ר ראובן כצנלסון,
מנהל קופת-חולים
עממית אשר שירתה את
יישובי התאחדות
האכרים

ההדריות שלהם ושל המרכז, רק הודות לכל זה עלה בידינו לשבור בבנימינה את קו ההתנגשות של הפועלים בזכות האכרים.⁴⁹

במקביל לטיפול הפרטני בעימותים עם הפועלים במושבות מסוימות, פעלה ההתאחדות במישור הכללי-יישובי וניסתה להשיג הכרעות עקרוניות לטובת האינטרסים של האיכרים. למשל, בשנת 1931 החלו נציגי ההתאחדות במשא-ומתן עם נציגי הפועלים במסגרת ועדה פריטטית, שהוקמה על-מנת לחפש פתרון כללי-ארצי לעימות בין האיכרים לפועלים.⁵⁰

מלבד הפעילות הקשורה לסכסוכים בשאלת העבודה העברית, החלה ההתאחדות לפתח תחומי פעילות נוספים, שגם בהם שירתה ישירות את הוועדים המקומיים או את האיכרים עצמם, לפי מהות העניין. הצעד החשוב ביותר היה הקמתה של קופת-חולים עממית. המניע המיידי לכניסת ההתאחדות לתחום הסיוע הרפואי היה הודעת הסתדרות הדסה על כוונתה להפסיק את הסיוע הרפואי במרפאות הכפריות. לבד מן הצורך למצוא תחליף לשירותיה של הדסה, היתה קיימת הבעיה הקבועה של אשפוז בבתי-החולים. בני המושבות התקשו להשיג מקום בבתי-החולים, וכשהתקבלו לאשפוז, נדרשו לשלם דמי אשפוז גבוהים ביותר. לכן, התגבש במרכז התאחדות האכרים הרעיון להקים קופת-חולים דוגמת קופת-החולים ההסתדרותית. העבודה בתחום הזה, בסיועה המקצועי של הדסה, הצליחה ביותר. ד"ר ראובן כצנלסון, מנהל הקופה, העיד על כך בפני באי ועידת התאחדות האכרים בשנת 1933: 'עכשיו מספרם [של המושבות שבהן הקופה פועלת] כבר 35 וזה אומר שכל מושבות האכרים מלבד שלוש ארבע מושבות חברות לארגון'.⁵¹ לשירות הרפואי היתה חשיבות מיוחדת ביצירת קשר ממשי ראשון בין ההתאחדות לבין מושבות הגליל העליון והתחתון. 'על-ידי התשלום המצומצם של 100 מא"י הצלנו כמה משפחות מהרס בגליל התחתון, בשנה זו סבלה יבנאל כידוע באופן יוצא מן הכלל מתחלואה וקופת הביטוח השלם אפשרה לאכרי יבנאל להנצל מהרס. על אף כל הנבואות הרעות לא הרסו משמר הירדן ויסוד המעלה את הקופה'.⁵² בדומה לחשיבותה של קופת-החולים בהסתדרות העובדים, היתה גם קופת-חולים עממית לאחד מעמודי התווך של ארגון האיכרים. ביטוי לכך ניתן לראות בדברי סמילנסקי: 'לבסוף אני רוצה לעורר אתכם לתמוך בהצעותיו של הדר' כצנלסון ולשלם את המס המקביל לקופת חולים עממית, שאינה לגבי דינו מוסד בלבד, אלא מוסד המחזק את כוחנו'.⁵³ תחומים נוספים שבהם החלה ההתאחדות לפעול היו תחומי החינוך והתרבות. ביוזמת ההתאחדות הוקם ארגון ועדי ההורים במושבות. הארגון ייצג את עמדת האיכרים בנושא החינוך במוסדות היישוביים, ותמך באיכרים במאבקים מקומיים בשאלות מינוי מורים וקביעת תקציבים. כמרכז הצליחה ההתאחדות להקים בית-ספר חקלאי לבני האיכרים בפרדס-חנה. במסגרת

49 דין-וחשבון שנתי של מרכז התאחדות האכרים בארץ-ישראל לשנת 1931, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 10-13. ראה גם תיאור אופייה של מעורבות מרכז התאחדות האכרים בסכסוך מקומי ברמתיים בעניין העבודה העברית: 'מידיעות מרכז התאחדות האכרים', בוסתנאי, ד, ה (18 במאי 1932), עמ' 22-23.

50 דין וחשבון (לעיל, הערה 49), עמ' 10.

51 פרטיכל הועידה השנתית של התאחדות האכרים בארץ ישראל, 15-16 בינואר 1933, בוסתנאי, ד, מ (25 בינואר 1933), עמ' 8.

52 שם, שם.

53 'פרטיכל של הועידה השנתית של התאחדות האכרים בארץ ישראל לשנת 1933 שנתקימה ב-30, 31 לינואר 1934, בוסתנאי, ה, מג (14 בפברואר 1934), נספח, עמ' א.

הפעילות בתחום התרבות הקימה ההתאחדות מועדונים, וארגנה הרצאות, ערבי שירה, טיולים והצגות ראיוע.⁵⁴

למן הקמת התאחדות האכרים ביהודה ושומרון, בסוף 1925, הצליחו פעיליה להיכנס לחיי היומיום של המושבות באמצעות עבודה מעשית, שהביאה תועלת לאיכרים ולמנהיגים המקומיים בוועדים החקלאיים ובוועדי המושבות. תהליך זה החל כשהמאבק על העבודה העברית אילץ את המנהיגות להוסיף לפעילות המסורתית של נציגי הציבור השתדלנים סיוע מעשי לוועדים החקלאיים בעימותים עם הפועלים. מנהיגות הארגון הוסיפה לפעילות זו גם טיפול פרטני במושבה ובאיכר בעניינים אחרים. העבודה המעשית שימשה תשתית, ועליה נשענה הפעילות הציבורית שנועדה להשפיע על תוכן המדיניות הכללית של הממשלה ושל המוסדות היישוביים והציוניים.

סיכום

השוואת מסלול ההתפתחות של התאחדות האכרים בארץ-ישראל למסלול ההתפתחות של התאחדות האכרים בגליל התחתון מראה שארגון השואף להשפיע על מדיניות ציבורית – ובכך לספק הטבות שהן טובין ציבוריים – חייב להכין מערכת של שירותים שהם בגדר תמריצים בוררים. רק כך יעלה בידו להוכיח לציבור היעד את התועלת הישירה הנובעת מחברות בארגון, וליצור בקרב ציבור זה נכונות להשתייך לארגון ולמלא את החובות המינימליים של חברות בו. בלי אמצעים אלה עלולים מנהיגי הארגון למצוא את עצמם במצב המתסכל של עסקני האיכרים הוותיקים שיזמתייהם נכשלו. המנהיגים פעלו לקידום אינטרסים מובהקים של הציבור שבשמו הם דיברו, ולמרות זאת נשאר אותו הציבור אדיש. לעומת זאת, כאשר הצליחו לערב את עצמם בחיי היומיום של המושבות, על-ידי הספקת שירותים פרטניים, נוצר הקשר הממשי אל המושבות והאיכרים.

בגליל התחתון סיפקו הנסיבות ההיסטוריות לפעילים את תחומי הפעולה הדרושים כדי להוכיח לאיכרים את התועלת שבחברות בארגון איכרים אזורי. בהעדר קואופרטיזם או ארגוני איכרים אחרים, שעסקו במכירת יבולי האזור, ארגנה התאחדות המושבות בגליל התחתון את השיווק בימי המלחמה. כמרכן שימש הארגון האזורי צינור להזרמת כספי סיוע שונים, שחולקו לאיכרים. על יסוד פעילותה בתחום המסחרי ובהעברת הסיוע, ביססה ההתאחדות את מעמדה כנציגת האיכרים. דפוס פעולה זה נמשך גם בארגון האכר ובהתאחדות האכרים בגליל התחתון.

היזמים הארגוניים במרכז הארץ פעלו במציאות פחות נוחה. אגודות שיתופיות חזקות ומבוססות כבר עסקו בשיווק היבולים העיקריים באזורים אלה. הואיל ואגודות אלה לא היו פתוחות בפני כל דורש – אלא שמרו על יתרונות מסחריים לחוג מצומצם של איכרים, שהורחב רק בהדרגה – הן לא יכלו לשמש בסיס לארגון ששאף לאגד את כלל האיכרים. על-אף שאגודות אלה לא כללו את כל האיכרים, היה צורך לנהוג זהירות באינטרסים שלהן. על-כן נמנעו הארגונים הכלליים של האיכרים מלחדור לתחום שיווק התוצרת ולהתבסס עליו לשם גיוס חברים

54 ד"ר-חשבון שנתי של מרכז התאחדות האכרים בארץ-ישראל לשנת 1933, תל-אביב תרצ"ד, עמ' 39-41.

לשורותיהם. גם לאחר חמש שנים של פעילות רצופה במסגרת ההתאחדות ביהודה ושומרון וההצלחה שהושגה בסיפוח חבר החקלאים הלאומיים, עדיין הרגיש סמילנסקי צורך להרגיע את מנהיגי האגודות השיתופיות, פן יחשדו שהתאחדות האכרים מתכוונת לפגוע במעמדן: 'כל האגודות הקואופרטיביות ... אחיות הן להתאחדות האכרים, אחיות, אחיות בכירות וצעירות אבל לא בנותיה [כך במקור]. יש לנו אמון מוחלט בהן. ואנו מצוים לסייע להן בכל, אבל אין לנו שום רשות ושום זכות להתערב בענייניהן אפילו כמלא הנימה'.⁵⁵ רק בהתלטות הוועידה שהתקיימה שנה לאחר מכן הוגדר להתאחדות תפקיד פעיל יותר בשיווק המשותף. אך למרות השינוי בטון הדיבורים, לא ננקטו צעדים ממשיים בנושא זה עד לסוף התקופה הנסקרת כאן.⁵⁶

ארגוני הגליל התחתון עסקו בתחום פעילות פרטני נוסף — התיווך בין האיכר והמושבה לבין מקורות מימון ציבוריים. לעומת זאת, ראשי ארגוני האיכרים במרכז הארץ חדלו מלפעול בתחום זה, לאחר שנפסק הסיוע המיוחד, שהוגש בתקופת המלחמה והשלטון הצבאי הבריטי. דווקא עוצמתן הכלכלית של המושבות במרכז הארץ היתה אפוא אחד הגורמים לשקיעתה של התאחדות המושבות. בגליל המשיך הארגון האזורי לשאוב כוח מעיסוקו בתיווך בין המושבות לבין יק"א. אך ביהודה, כעדותו של מאירוביץ, 'אנו הרי איננו תלויים בפרנסתנו בחסדיה של איזו קופה מחז"ל'.⁵⁷

בהעדר האפשרות לפעול בשני התחומים האלה, ולפני שבעיית העבודה העברית התריפה, היתה השתדלנות בענייני מדיניות כלליים כר הפעולה היחיד כמעט של התאחדות המושבות ויורשתה. לכן, נותר בקרב ציבור האיכרים הרושם שמדובר בארגון העוסק בנושאים שאינם מעשיים ואינו מספק תמורה ישירה שתצדיק חברות מחייבת בו. כך התרשם נציג התאחדות האכרים בגליל התחתון מאופייה השונה של התאחדות האכרים העברים בארץ-ישראל: 'בישיבות לא היה סיפוק. אצלנו דנים על שאלות מעשיות, הרגשה שהם פורחים באויר'.⁵⁸ אם כן, הארגונים הראשונים במרכז הארץ לא הצליחו להתבסס, מפני שלא מצאו במה לקשור אליהם את ציבור האכרים.

המפנה בתהליך ביסוסו של ארגון כולל ויצג במרכז הארץ אירע, כאשר נמצא תחליף לתחומי הפעילות המעשית שהיו חסומים בפני ארגוני האיכרים. מעורבותה של התאחדות האכרים ביהודה ושומרון במאבק על עבודה עברית היתה הצעד הראשון לבניית הקשר בין הארגון לבין חבריו על בסיס עבודה מעשית יומיומית. בעקבות הצעד הזה באו הקמת קופת-החולים של האיכרים והגברת הפעילות בתחומי החינוך והתרבות. כשנכנסה התאחדות האכרים לתחומי פעולה אלה, הצליחו סמילנסקי ועמיתיו להתגבר על הפער בין האיכר הטרוד בבעיות היומיום לבין העסקן לבוש השחורים, המשתתף ב'משתאות התה'. הקשר שנרקם בין המנהיגות לחברים הבטיח את ביסוסה של התאחדות האכרים בארץ-ישראל.

55 'התאחדות אכרי ארץ ישראל', בוסתנאי, ב, מט (18 במארס 1931), עמ' 1.

56 'החלטות הוועידה השנתית האחת-עשרה של התאחדות האכרים', בוסתנאי, ג, מ (20 בינואר 1932), עמ' 25-26.

57 מכתב חוזר מהוועד המרכזי (לעיל, הערה 27).

58 דברי צימרמן בפרוטוקול ישיבת מועצת התאחדות האכרים בגליל התחתון, ט"ז בתשרי תרפ"ד, אה"ע, 18-1-8.

יחסי המלך עבדאללה וממשלת ישראל במלחמת העצמאות – בחינה מחודשת

(חלק שני)

אברהם סלע

הפוגה ומאמץ הכרעה ישראלי: 'עשרת הימים'

עד כמה היו יעדי הפלישה של עבדאללה מוגבלים לתוכניתו המקורית יכולה להעיד תמיכתה העקבית של ממשלת עבר-הירדן בהפסקת-האש, משעה שהלגיון ביסס את הישגיו בירושלים ובשומרון. בדיון הראשון שקיימה הליגה הערבית – ב-25 במאי, בעמאן – בהחלטת מועצת-הבטחון מן ה-22 בחודש, שקראה לצדדים הלוחמים להפסיק את האש, היתה ממשלת עבר-הירדן היחידה שחייבה את הפסקת מעשי האיבה, אף שהדבר חשף אותה לביקורת ערבית קשה.¹⁰⁷ מכאן ואילך דבקו נציגי המלך בדיוני הליגה בגישה שחייבה הפסקת הלחימה: הם תמכו בקבלת הוראת מועצת-הבטחון בדבר הפסקת-האש מ-29 במאי; התנגדו, ללא הועיל, לחידוש מעשי האיבה עם תום ההפוגה הראשונה; ושבו ותמכו בחידוש הפסקת-האש, שהביאה להפוגה השנייה. בדיעבד טען המלך עבדאללה כי אלמלא המחסור החמור בתחמושת לא היה מסכים להפוגה.¹⁰⁸ גם אם טענה זו מתעלמת מהשיקולים המדיניים, שבגינם חתר להשיג הפוגה, דומה כי אין להטיל ספק בתקפותה. הרצון לסיים את המלחמה נבע במידה מכרעת מהמגבלות הצבאיות שמהן סבל הלגיון – מחסור חמור בכוח-אדם, בתחמושת ובמשאבים כספיים למימון המשך המלחמה. על כל אלה נוסף מאמץ שכנוע עקיב מצד בריטניה לקבל את החלטות מועצת-הבטחון בעניין הפסקת-האש. בריטניה היתה הגורם העיקרי שפעל לקבלת החלטות אלה משעה שנראה היה סיכוי שתוכלנה לקבע את קווי החזית בין הצבאות הערביים הפולשים לבין כוחות המדינה היהודית, וכך להבטיח את הנגב לעבדאללה.¹⁰⁹

גישתו של המלך, שיש לסיים את המלחמה, היתה גם פועל-יוצא מהצלחתו להפעיל את צבאו עלי-פי שיקוליו שלו ומחששותיו מפני הסתבכות במחויבויות ערביות שלא בטובתו, אם המלחמה תימשך. גישה זו באה לידי ביטוי גם במאמץ הדיפלומטי שעשה עבדאללה, במהלך ההפוגה הראשונה, בנסיון לנצל את הישגי צבאו במלחמה כמנוף להשגת לגיטימציה ויוקרה פוליטית

107 מברקי קירקבריד למשרד-החוק, 25 ו-26 במאי 1948, PRO, FO 816/121. ראה הערת העורך, *FRUS*, עמ' 1086; ברדט למזכיר-המדינה, 8 ביוני 1948, שם, עמ' 1105-1106.

108 בוין לפירי-גורדון (Pirie-Gordon), 22 באוגוסט 1949, PRO, FREM/1022.

109 קירקבריד למשרד-החוק, 9 ביוני 1948, PRO, FO 371/68413/E7854; ותשובת בוין, 11 ביוני 1948, שם. על מצב הלגיון ועבר-הירדן בכלל, ראה תזכיר של גלאב, 12 באוגוסט 1948, PRO, FO 141/1246; קירקבריד למשרד-החוק, 12 ביולי 1948, PRO, FO 371/68572/E9449; 9 ביולי 1948, PRO, FO 371/68570/E9295. קירקבריד מדווח על פאניקה בצמרת הירדנית, ותשובת בוין אליו מאותו יום, שם. פפה (לעיל, הערה 5), עמ' 35-36.

הרוזן ברנדוט מבקר
במהלך ההפוגה במפקדת
יחידת תותחנים באל-
ג'יב

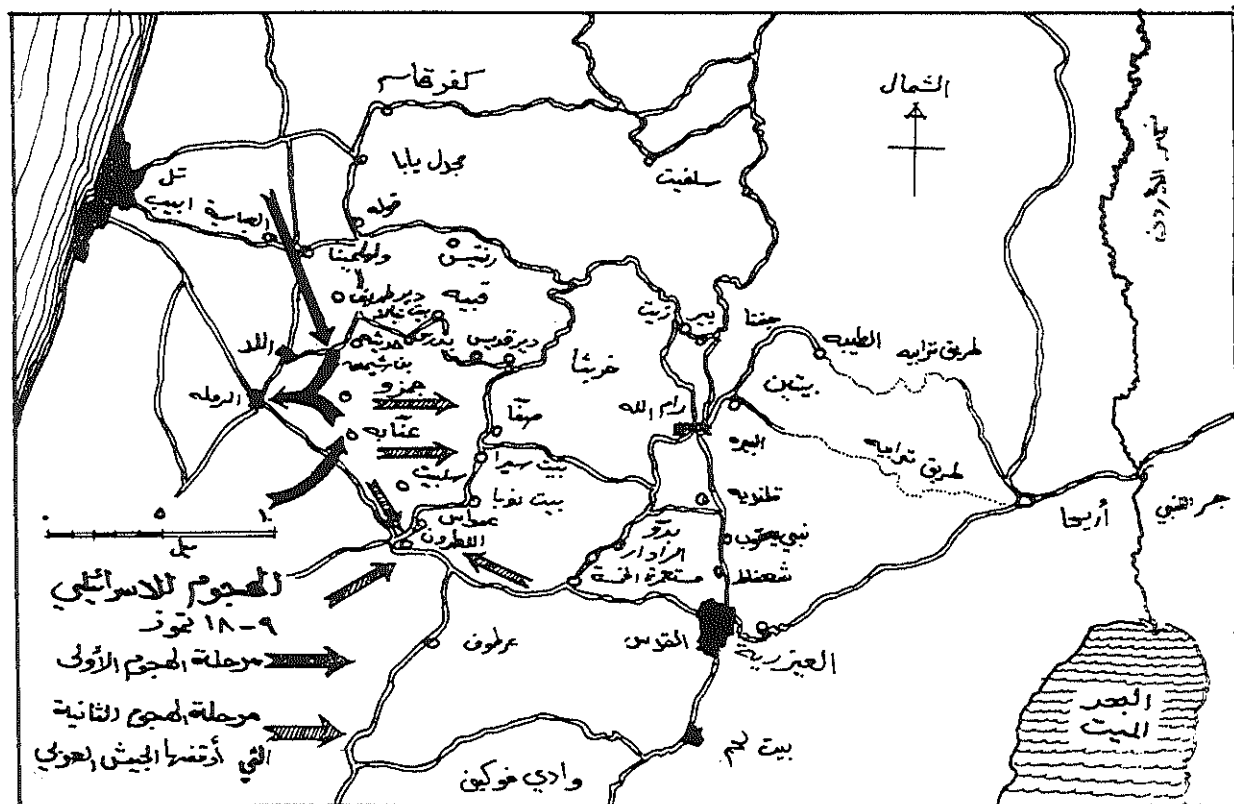
בזירה הבינערבית. לשם כך ערך ביקורים רשמיים אצל שניים מיריביו המושבעים — מלכי מצרים וערב הסעודית.¹¹⁰

לקראת תום ההפוגה הראשונה נוסף גורם מדיני חדש ורכישיבות לשיקולי הצדדים המעורבים במלחמה — ההמלצות ליישוב הסכסוך שהגיש המתווך מטעם האו"ם, פולקה ברנדוט (Bernadotte). ההמלצות הוגשו למזכיר הכללי של האו"ם ב-29 ביוני, ועיקריהן היו סיפוח החלק הערבי של ארץ-ישראל לפי תוכנית החלוקה של האו"ם לממלכת עבר-הירדן, בתוספת ירושלים והנגב, והכרה במדינה יהודית 'קומפקטית והומוגנית', שתכלול את הגליל המערבי בנוסף על שפלת-החוף והעמקים. המלצות אלה, שמהן נעדרה הכרה בזכות ההגדרה העצמית של התושבים בשטחים הערביים של הארץ, העניקו לעבדאללה הישגים שלא יכול היה להשיג בדרך צבאית, והיוו גימוק נוסף בעד סיום מוקדם ככל האפשר של המלחמה. אולם יותר משסייעו לו, היו המלצות אלו לרועץ לעבדאללה וצבאו בהמשך המלחמה. לבד מההתנגדות העקרונית להכרה במדינה היהודית, עוררו ההישגים הטריטוריאליים, שתוכנית ברנדוט ביקשה להעניק לעבדאללה, את קנאת יריביו בזירה הערבית, והגבירו את ההתנגדות הערבית הקיצונית כלפי התוכנית. העניין הגלוי שהפגין המלך בהפסקת-האש וההתנגדות שעוררו הצעות ברנדוט — שטביעת חותמו של משרד-החוץ הבריטי ניכרה בהן — החריפו את הביקורת הערבית כלפי עבדאללה וכלפי מדיניות הפעלת צבאו במלחמה. על אלה נוספו הצעדים המינהליים שנקט הלגיון הערבי בשטחי היערכותו, ואשר העידו על מגמה לסיפוחם לממלכת עבר-הירדן — הקמת מינהל אזרחי בפקוח מושל צבאי כללי החל ב-20 במאי; הפעלת תחנת השידור ברמאללה בפקוח ירדני; הטלת מכס ושימוש בבולי דואר של עבר-הירדן על-ידי האוכלוסייה בשטחים אלה.¹¹¹

תוצאה חמורה יותר של תוכנית המתווך הבינלאומי היתה החלטת ממשלת ישראל, עם סיום ההפוגה הראשונה, להפנות את מאמץ ההכרעה העיקרי לעבר הלגיון הערבי. אמנם, מאז סוף מאי,

¹¹⁰ ראה: קירקבריד למשרד-החוץ, 9 ביוני 1948, שם. על הביקור במצרים ראה מכתב מקמפבל (Campbell) לבוין, 1 ביולי 1948, PRO, FO 371/68857/E9054.

¹¹¹ סיכום חודשי על עבר-הירדן לחודש יולי, קירקבריד לבוין, 6 באוגוסט 1948, PRO, FO 371/68845/E10720; דאו למשרד-החוץ, 29 ביוני 1948, PRO, FO 371/68567/E8807; פטרסון (Patterson) למזכיר-המדינה, 30 ביוני 1948, FRUS, עמ' 1159.

וביתר שאת במהלך ההפוגה הראשונה, חזר בן-גוריון והדגיש את הצורך בשבירת כוחו של הלגיון וכיבוש 'המשולש' ¹¹² כשהוא מבליט את מעמדו של הלגיון כאויב העיקרי של מדינת ישראל. אולם על רקע המלצות ברנדוט הפכה שבירת כוחו של הלגיון, עם חידוש הקרבות, למשימה דחופה. מגמה זו באה לידי ביטוי במבצע 'דני', שעמד במרכז קרבות 'עשרת הימים'. עיקר המאמץ במבצע 'דני' הופנה ללוד, רמלה ולטרוק, בנסיון להשיג הכרעה בחזית המרכז, על-מנת להבטיח רצף יבשתי מן השפלה לירושלים ולהרחיב את 'המותניים הצרים' של המדינה.

מלכתחילה לא התכוון גלאב להחזיק בלוד ורמלה, עקב מגבלות הכוח של צבאו ופריסתו על-פני חזית ארוכה מדי. רק בתחילת יוני, לאחר הדיפת ההתקפה השנייה על לטרון, נכנס כוח פלוגתי של הלגיון לשתי ערים ערביות אלו, כסיוע בלבד לכוחות הבלתי-סדירים ¹¹³ ואמנם, במבצע 'דני' נכבשו לוד ורמלה בקלות יחסית, ואילו בלטרון, שם ניהל גלאב את קרב ההגנה העיקרי שלו, לא הצליח צה"ל לעקור את הלגיון הערבי ממאחזיו, והדרך לירושלים נשארה חסומה. אך למרות כשלון מאמץ ההכרעה בלטרון, הצליח צה"ל במהלך קרבות 'עשרת הימים' להרחיב את הפרוודור היבשתי לירושלים ולהסיר את הלחץ מעליה. הפרוודור המורחב איפשר לסלול כביש בטוח ונוח

תיאור ערבי (מימין)
וישראל (משמאל) של
מבצע 'עשרת הימים'
(9-18 ביולי 1948)

112 בן-גוריון (לעיל, הערה 34), עמ' 454, 24 במאי 1948; עמ' 533-534, 18 ביוני 1948; ד' בן-גוריון, בהלחם ישראל, תל-אביב 1951, עמ' 179, 24 ביוני 1948.

113 א' אורן, בדרך אל העיר: מבצע 'דני', תל-אביב 1976, עמ' 15; רוסאן (לעיל, הערה 46), עמ' 135-136. בהעדר כוונה להחזיק בשתי הערים, לא מונו להן מושלים, ראה: קורצמן (לעיל, הערה 45), עמ' 508.

בעיר, שלימים הפכו בסיס לטענתו של מפקד הארגון בירושלים במלחמה בדבר ה'קנוניה'¹¹⁷. האופי המקומי של שיקולי המבצע בולט על רקע עיתוי המאורח והנחיות בן-גוריון והמטכ"ל הישראלי לשאלת יאל להעדיף, כמאמץ אחרון לפני ההפוגה, התקפה על אזור שיח' ג'ראת, בנסיון להתחבר להר-הצופים.¹¹⁸ גישה זו עשויה להסתבר על רקע החשש מפני תגובת העולם הנוצרי והאו"ם במקרה של כיבוש העיר העתיקה. אך מעל הכל, היא משקפת את רמת הציפיות הנמוכה של בן-גוריון והמטכ"ל למהלך התקפי מקיף בירושלים עצמה בשעה שבראש מעייניהם עמד ריכוז המאמץ בגזרת לטרון בטרם תיכנס ההפוגה לתוקפה.

בסיומם של קרבות 'עשרת הימים' נותרה דרך המלך לירושלים חסומה, אולם בה בעת הוחמרה במידה ניכרת מצוקת הלגיון הערבי, עקב המחסור הקריטי בתחמושת בכלל ובפגזים לתותחי 25 ליטראות ופצצות למרגמות בפרט. לפי עדותו של גלאב, נותרה ללגיון עם תחילת ההפוגה השנייה כמות תחמושת לחמישה ימי לחימה בלבד.¹¹⁹ מלכתחילה נכנס הלגיון למלחמה עם מלאי תחמושת מוגבל, ומצבו הוחרף לאחר שהמצרים החרימו מטען נשק בריטי שנשלח באונייה מאזור התעלה. עקב החלטת מועצת-הבטחון מ-29 במאי בדבר הפסקת-האש ואיסור על אספקת נשק לצדדים הלוחמים, סירבה בריטניה בעקביות לספק נשק ותחמושת כלשהם לבעלות-בריתה הערביות, ובכלל זה עבר-הירדן, ואף מנעה אספקת נשק שעליו התחייבה בטרם הוטל האמברגו. הרחבת הפרוודור לירושלים והכשרת 'דרך בורמה' הביאו לנסיגה מודרגת של ממשלת ישראל מתמיכתה הקודמת בבינאום ירושלים, ויצרו תחושת בטחון גוברת באחיזה בעיר העברית ובקשר היבשתי אליה. כבר באמצע יוני הציג שר-החוץ משה שרתוק בפני ברנדוט את השקפת הממשלה, כי בהעדר התקדמות לקראת בינאום, יש לראות בעיר החדשה שבשליטתה חלק בלתי-נפרד ממדינת ישראל, בין השאר בגלל הדרך שנפרצה אליה מן השפלה.¹²⁰ גורם חשוב נוסף להסתלקות ישראל מהסכמתה לבינאום היה כשלון מאמצי ברנדוט לקדם את יוזמתו בעניין פירוש ירושלים — פינוי הכוחות הלוחמים משני הצדדים והצבת כוח שיטור בינלאומי בעיר. פירוש ירושלים נועד להיות צעד ראשון לקראת כינון שביתת-נשק בכל הארץ, אך כשלוננו היה בלתי-נמנע מרגע שארצות-הברית סירבה ליטול על עצמה התחייבות להקצות לכוח הבינלאומי גודל נחתים לשמירת השטח המפורז של הר-הצופים.¹²¹ כשלון הפירוש נבע גם מסירובם המוחלט של הירדנים לאפשר חידוש זרימת המים לירושלים, מכאן, ומן הנטייה הגוברת של היהודים להסתמך על עצמם בכל הנוגע להספקת צורכי האוכלוסייה היהודית בעיר, מכאן, שהיו עדות לחוסר האמון העמוק בין שני הצדדים. התנגדותה של ממשלת ישראל לרעיון הפירוש, מתוך חשד שאין זה אלא צעד לקראת בינאום, נותרה בעינה, ואף התגברה, לאחר פרסום המלצת ברנדוט בדבר סיפוח ירושלים לעבר-הירדן. נטיית הממשלה הזמנית להסתלק ממחויבותה לבינאום ירושלים הושפעה גם

117 לריצה, עמ' 319. וראה עוד מאמרו של רענן, לעיל, הערה 1.

118 בר (לעיל, הערה 1), עמ' 203; בן-גוריון (לעיל, הערה 34), עמ' 596-597, 17 ביולי 1948; לריצה (לעיל, הערה 65), עמ' 313-319. על האופי המקומי של המבצע מראשית תכנונו ראה: קורצמן (לעיל, הערה 45), עמ' 511-514, 601-603.

119 תזכיר של גלאב על המצב בעבר-הירדן, 12 באוגוסט 1948, PRO, FO 141/1246; מוסא, עמ' 240-241; קירקבריד למשרד-החוץ, 9 ביוני 1948, PRO, FO 371/68413/E7854, ותשובת משרד-החוץ, 11 ביוני 1948, שם; שר-ההגנה אלכסנדר (Alexander) לבוין, 4 באוגוסט 1948, PRO, FO 371/68415/E10895.

120 שיחת שרתוק-ברנדוט, 17-18 ביוני 1948, ישראל, תעודות, א, עמ' 183.

121 מארשל לקונסול בירושלים, 28 ביולי 1948, FRUS, עמ' 1251; מקדונלד למזכיר-המדינה, 1 באוגוסט 1948, שם, עמ' 1264-1265.

מתלונות פרנסי אוכלוסייתה היהודית על המורל הירוד, חומרת המצב וקשיי ההספקה, מתחושת ההזנחה כלפיה מצד הממשלה ומהתגברות התביעה של ההנהגה היהודית בעיר, במהלך ההפוגה הראשונה, לצרף את ירושלים החדשה למדינת ישראל. צעד רשמי בעניין זה נעשה ב־2 באוגוסט בהכרזה מטעם ממשלת ישראל על ירושלים כשטח כיבוש צבאי שהוחל עליו החוק הישראלי ומונה לו מושל צבאי, שניהל עד אז את ענייניה האזרחיים של העיר העברית, דב יוסף.¹²²

ממלחמה לחידוש הדיאלוג המדיני

אף שההפוגה השנייה לא שמה קץ למלחמה, הנה מנקודת ראותו של בן-גוריון היא בישרה, מיומה הראשון, את תחילתה של המערכה המדינית באו"ם, שבמרכזה עתידה היתה לעמוד תוכנית ברנדוט. מערכה זו היתה צפויה להגיע לשיאה במהלך דיוני העצרת הכללית של האו"ם בחודשים ספטמבר-נובמבר. פירוש הדבר היה שההפוגה החדשה עלולה להימשך ארבעה-חמישה חודשים, שבמהלכם תיאלץ ישראל לשמור על עוצמתה הצבאית ואף להגבירה, הן לקראת אפשרות של חידוש הלחימה מצד הערבים, הן כדי להביא לסיום המלחמה בצורה שתבטיח את תביעותיה הטריטוריאליות. תביעות אלה כללו, מלבד גבולות המדינה על-פי החלטת כ"ט בנובמבר, גם שטחים אחרים שנכבשו במלחמה. מגבלות שעון-החול הפוליטי והנטל הכלכלי הכבד, שכפתה ההפוגה הממושכת על המשק הישראלי, העמידו את ממשלת ישראל בפני הצורך לקבוע סדר עדיפויות לריכוז המאמץ האסטרטגי בהמשך המלחמה. הציפייה להפעלת לחץ בינלאומי על הצדדים בסכסוך לקבל את המלצות ברנדוט וסירובם של הערבים לקבלן הביאו את ממשלת ישראל למסקנה כי שומה עליה לשלב כוח ודיפלומטיה כדי להשיג את יעדיה האסטרטגיים.¹²³ משהובטחו חופש התנועה וההספקה היהודית לירושלים, בעקבות קרבות 'עשרת הימים', התייצבה החזית העירונית, ונותרה למעשה בלא שינוי ניכר עד סיום המלחמה. החשש מפני התקפה של הלגיון על שטח המדינה היהודית הוסר הן משום ההתעצמות המהירה של צה"ל והן משום שמקבלי ההחלטות בישראל היו מודעים למצוקת המחסור בתחמושת וכוח-האדם אצל הלגיון.¹²⁴ עם זאת, לא היה אפשר להתעלם מהגידול הנמשך בסדר-הכוחות של הערבים בארץ-ישראל, בייחוד של הצבא העיראקי, שהכפיל את כוחו בשומרון מאז תחילת ההפוגה הראשונה. ברם, דאגתה העיקרית של הממשלה היתה נתונה עתה לנגב. לא זו בלבד שהצבא המצרי המשיך לתגבר את נוכחותו ולבצר את מאחזיו באזור, אלא שההפוגה לא שמה קץ למעשי האיבה: המצרים לא איפשרו את מעברן של שיירות ההספקה אל היישובים היהודיים הנצורים בעוד שצה"ל שב וניסה, ללא הצלחה, לפרוץ בכוח את קווי המצרים, על-מנת להבטיח גישה חופשית ליישובים אלה. יתר-על-כן, תוכנית ברנדוט, שלפיה היה אמור הנגב ליפול בחלקו של עבדאללה, החריפה את הצורך לצאת למתקפה נגד הצבא המצרי. בתחילת אוגוסט כבר שררה תמימות דעים

122 נוקס (Knox) למוזייה-המדינה, 3 באוגוסט 1948, שם, עמ' 1273-1274; יוסף (לעיל, הערה 114), עמ' 304-305.

123 בן-גוריון (לעיל, הערה 34), עמ' 602, 19 ביולי 1948; עמ' 631, 3 באוגוסט 1948. בן-גוריון (לעיל, הערה 112), עמ' 186-187, 22 ביולי 1948. ישיבת משלחת ישראל לאו"ם, 3 באוקטובר 1948, מדינת ישראל — גנזך המדינה, תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ב: אוקטובר 1948-אפריל 1949, ירושלים תשמ"ד, עמ' 7-6 [להלן: ישראל, תעודות, ב].

124 דין-חשבון של אגף החקר במשרד-החוץ, 19 ו-22 ביולי 1948, גנזך, 130/15/2569/13, והם מסתמכים על מברקים של יחידות ומפקדות הלגיון. ראה גם: קורצמן (לעיל, הערה 45), עמ' 556, 598.

בקרב הצמרת המדינית-הבטחונית כי החזית המצרית היא היעד הראשון במעלה במאמץ האסטרטגי הבא. חילוקי דעות עדיין שררו ביחס למאמץ המשני של המהלך הבא: ה'משולש' או הגליל. המתקפה בנגב תוכננה לראשית ספטמבר, אך מכיוון שההכנות הצבאיות לא הסתיימו, היא נדחתה לבסוף לאמצע אוקטובר.¹²⁵ ההתפתחויות בזירה הפוליטית הבינלאומית בפרק-זמן זה הדגישו את נחיצותה של מתקפה בחזית הנגב.

כשלוך מאמציו של ברנדוט להשיג פירוז בירושלים וסכנת חידוש מעשי האיבה הביאו להתגבשות הבנה אנגלו-אמריקנית בעניין יישוב בעיית ארץ-ישראל על יסוד תוכנית ברנדוט מתוקנת, שלפיה נועדה ירושלים לעמוד תחת שלטון בינלאומי. אולם כבר בראשית אוגוסט הציע מזכיר-המדינה האמריקני להקים 'משטר ערבי-יהודי בירושלים תחת פיקוח האו"ם', כתחליף לכוח הבינלאומי, שהגשמתו נראתה בלתי-מעשית.¹²⁶ התמיכה האנגלו-אמריקנית בתוכנית ברנדוט ייחסה לעבר-הירדן חשיבות מרכזית בהשגת הסדר שלום, והיא קיבלה חיזוק מן הידיעות על מגעים דיפלומטיים שהתקיימו בפריס בין נציג ממשלת ישראל לנציג המלך עבדאללה. בתחילת אוגוסט, בעקבות רמזים אמריקניים, היה שר-החוץ שרתוק מוכן לבדוק את האפשרות לגייס את תמיכת ברית-המועצות בקבלת עבר-הירדן לאו"ם, כצעד לקראת הסכם ישראל-ירדן.¹²⁷

חידוש הדיאלוג המדיני בין ממשלת ישראל ובין המלך עבדאללה, בראשית אוגוסט, היה פרי יחמה דיפלומטית שנקטה ישראל במסגרת המערכה המדינית לקראת סיום המלחמה.¹²⁸ באמצע יולי יצא ששון לפריס במגמה לחדש את ההידברות המדינית עם ממשלות ערב, אם כתחליף לשליחות ברנדוט, כפי שקבע בפניותיו, אם כדי לברר את תמונת המצב המדיני על-מנת לקבוע סדר עדיפויות לריכוז המאמץ האסטרטגי בהמשך המלחמה. אף כי ששון פנה למספר ממשלות ערביות בהצעה לפתוח במגעים ישירים עם ממשלת ישראל, בלא העדפה של אחת על-פני רעותה, דומה כי לא מקרה הוא שהקשר המהותי הראשון נוצר דווקא עם עבדאללה, באמצעות הציר הירדני בלונדון, האמיר עבד אל-מג'יד ח'ידר.¹²⁹

נסיונה של ממשלת ישראל לבחון אפיקי פעולה מדיניים תוך כדי המלחמה שיקף את הכרתה הגוברת בצורך להבטיח את תמיכת הממשל האמריקני בתביעותיה בקשר ליישוב הסכסוך. צורך זה קיבל משנה חשיבות עקב הציפייה לסיוע כלכלי מצד ארצות-הברית, שחיוניותו גדלה לנוכח המאמץ המתיש של המלחמה ואי-קביעת מועד מוגדר לסיום ההפוגה השנייה. כבר ב-25 במאי פנה וייצמן לנשיא טרומן בבקשה לסיוע צבאי וכספי, ובמהלך הקיץ נדונה בוועינגטון בקשת

125 על המצב והתגבורים בנגב וב'משולש' ראה: בן-גוריון (לעיל, הערה 34), עמ' 613, 622-625, 629-631, 663, 672, 700, 720. על העיתוי למתקפה בנגב, ר' שם עמ' 624, 629, 673.

126 ראה: מארשל לקונסול בירושלים, 28 ביולי 1948, לעיל, הערה 119; מארשל לקונסול בירושלים, 3 באוגוסט 1948, *FRUS*, עמ' 1275-1276. על גיבוש ההבנה בין ארצות-הברית לבריטניה ראה: מברקי דאגלס למזכיר המדינה, 27 באוגוסט 1948, שם, עמ' 1352-1359; 10 בספטמבר 1948, שם, עמ' 1388-1390. מארשל לשגרירות בלונדון, 11 בספטמבר 1948, שם, עמ' 1392.

127 אכן לשרתוק, 5 באוגוסט 1948, ישראל, תעודות, א, עמ' 460; שרתוק לאבן, 8 באוגוסט 1948, שם, עמ' 493-494; אכן לשרתוק, 11 באוגוסט 1948, שם, עמ' 511.

128 ביטוי מוקדם למגמה זו ראה: בן-גוריון (לעיל, הערה 112), עמ' 187, 22 ביולי 1948; ר' איתן לשרתוק, 28 ביולי 1948, ישראל, תעודות, א, עמ' 423-424, וראה הערת העורך, שם, עמ' 453.

129 ששון לשמעוני, 3 באוגוסט 1948, שם; תזכיר של לובט (Lovett), 26 ביוני 1948, וכן הערה, *FRUS*, עמ' 1347.

קביעת גבולות קו
שביתת-הנשק בירושלים

ישראל למלווה בסך 100 מיליון דולר למטרות פיתוח וקליטת עלייה.¹³⁰ על שיקול זה נוספה גם הבהרתה הרשמית והחד-משמעית של ממשלת ארצות-הברית — בפגישת הנציג האמריקני המיוחד עם שר-החוץ שרתוק, ב־7 בספטמבר — כי תפעל בכל כוחה כדי לנעוץ הפרת ההפוגה, וכי במקרה שתופר ההפוגה תתמוך בפעולה מיידית של מועצת-הבטחון נגד התוקפן. באותה הזדמנות ביקש הנציג האמריקני לדעת אם יש מדינה ערבית המוכנה להיכנס למשא-ומתן על שלום עם ישראל, והזכיר את האפשרות להסכם עם עבר-הירדן על בסיס חילופי שטחים (הנגב תמורת הגליל המערבי) וכן הסכם על ירושלים. בהקשר זה קבעה ארצות-הברית עמדה רבת-משמעות לישראל ועבר-הירדן, לאמור, ארצות-הברית מוסיפה לתמוך בבינאום ירושלים, אך תהיה מוכנה לשיקול קבלת כל הסדר שיספק את ישראל ומדינות-ערב ואשר יבטיח את שלום המקומות הקדושים והגישה אליהם. עמדה זו היתה שינוי מהותי בגישת ארצות-הברית, ובן-גוריון היה מוכן לאמצה מיד, מן הסתם בשל הסיכוי שהבטיחה השלמה מצד ושינגטון להכללת העיר העברית והפרוודור בתחומי מדינת ישראל, בתנאי שתושגי הסכמה עם עבדאללה.¹³¹ בתשובה לשאלת נציג ארצות-הברית בישראל, ג'יימס מקדונלד, מסר שרתוק באותה שיחה מידע חלקי בלבד על המגעים בין ששון לתיידר, אך אין ספק כי בדיווחו על תגובתו של עבדאללה הותיר אצל הנציג האמריקני רושם ברור שהמלך מוכן להתקדם לקראת משא-ומתן מדיני עם ישראל.

בינתיים הושגה התקדמות במאמצי משקיפי האו"ם לבסס את ההפוגה בירושלים. ב־22 באוגוסט הפגיש ברנדוט את המפקדים המקומיים של צה"ל, הלגיון והכוח המצרי שמדרום לעיר, במטרה להביא לתייחוס קווי הפרדה בין כוחותיהם, דבר שתורם במידה ניכרת להפחתת תקריות

¹³⁰ וייצמן לטרומן, 25 במאי 1948, ישראל, תעודות, א, עמ' 77; לובט לטרומן, 11 באוגוסט 1948, FRUS, עמ' 1300-1301.

¹³¹ שיחת מקדונלד-שרתוק, 7 בספטמבר 1948, שם, עמ' 1375-1378.

האש ביניהם.¹³² בשבועות הבאים, לקראת דיוני העצרת הכללית של האו"ם בשאלת ארץ-ישראל, גיבשה הממשלה הזמנית גישה של השלמה עם המציאות הצבאית בירושלים. גישה זו גרסה נכונות לויתור למעשה על העיר העתיקה והחלק הערבי של ירושלים החדשה — בין אם יעמדו תחת שלטון בינלאומי בין אם יהיו תחת שלטון ערבי — כמחיר עבור הכללת העיר העברית והפרוודור במדינת ישראל. היתה זו תוצאה של דיונים ממושכים בממשלה, שנאלצה להכריע בין הגישה שחתרה לבינאום העיר כולה, ובלבד ששום חלק ממנה לא יימצא תחת שלטון ערבי, לבין הסכמה לחלוקה של העיר ולשלטון ערבי על חלקים ממנה, כרע במיעוטו.¹³³ נטייתה של הממשלה להעדיף את החלוקה באה לידי ביטוי יותר מחודש קודם לקבלת ההחלטה בנדון, בהנחיות שנתן שרתוק לששון לקראת המשך המגעים עם נציג המלך עבדאללה — נכונות לחדש את ההבנה עם המלך על יסוד תוכנית החלוקה ותיקונים לטובת ישראל; המלך יוכל להתווק בחלק מהעיר החדשה בירושלים בעוד רוב חלקיה והפרוודור יישארו בידי ישראל; ניהול משותף של העיר העתיקה.¹³⁴

בישיבת הממשלה ב-26 בספטמבר, בעקבות תקרית חמורה בגזרת לטרון שיוחסה לגליון, נדחתה הצעת בן-גוריון לצאת למבצע רחב היקף בחזית הירדנית. אף שלכאורה הוצגה התוכנית כהתקפה על לטרון וכיבושה, היא היתה עלולה להביא לעימות כולל עם הלגיון והצבא העיראקי בשומרון ולכיבוש ירושלים ובית-לחם. קיימת הסכמה רחבה בין חוקרי מלחמת העצמאות כי בן-גוריון לא הטיל את כל כובד משקלו לקבלת הצעתו, ואף שלימים כינה את החלטת הממשלה 'בכיה לדרות', ספק אם לבו והגיונו המדיני היו שווים בעניין זה. טענה זו מותירה בספק את הגורמים להיסוסיו של בן-גוריון ביחס לפעולה בלטרון, ואולי רומזת לאי-רצון לתקוף את הלגיון מתוך שיקול פוליטי, בשעה שלנגד עיניו עמד גם שיקול צבאי.

אכן, קשה להניח כי בן-גוריון יכול היה להתעלם מהערות דרג המטה הכללי באשר למגבלות סדר-הכוחות הדרוש למבצע ומשך הזמן להכנתו.¹³⁵ מכל מקום, מתנגדי ההצעה דרשו מתקפה בדרום, שתעלה בקנה אחד עם הנכונות לדון עם עבדאללה על חלוקת ירושלים. המגמה היתה לגייס את הסכמת המלך ההאשמי לתמיכה בריבונות ישראלית בחלק המערבי של העיר ובפרוודור אליה, וכך להוריד את רעיון בינאום ירושלים מסדר היום. טיעון נוסף בזכות המתקפה בדרום היה הקמתה של 'ממשלת כל פלסטיין' ב-22 בספטמבר בעזה. ההתנגדות העקרונית של ישראל ועבר-הירדן לממשלה ערבית-פלסטינית לאומית — הזוכה לתמיכה ערבית רחבה ואשר רוחו של המופתי אל-חאג' אמין אל-חוסייני שורה עליה — העלתה שוב אל פני השטח מרכיב מרכזי בשותפות האינטרסים בין המלך עבדאללה למדינה היהודית. החלטת הממשלה נגד מהלך צבאי מקיף בחזית הירדנית הושפעה במידה רבה מהתגובה התריפה של הקהילה הבינלאומית לרצח

132 מקדונלד למזכיר-המדינה, 6 בספטמבר 1948, שם, עמ' 1375; קורצמן (לעיל, הערה 45), עמ' 618-620.
133 שרתוק לחברי הממשלה, 10 בספטמבר 1948, ישראל, תעודות, א, עמ' 585. עמדת הממשלה הוגמשה כעבור שבועיים בנוסח שהבהיר את הנכונות לפשרה, ראה: בן-גוריון (לעיל, הערה 34), עמ' 722, 26 בספטמבר 1948. להבהרת הדילמה שעמדה בפני הממשלה ראה: מ' שרת, בשער האומות, 1946-1949, תל-אביב 1958, עמ' 304-305.

134 שרתוק לששון, 5 באוגוסט 1948, שרת (שם), עמ' 490.

135 בריוסף (לעיל, הערה 5), עמ' 115-119; שיפטן (לעיל, הערה 5), עמ' 79-81; שלישי (לעיל, הערה 1), עמ' 308-311; בריוזה (לעיל, הערה 10), עמ' 822-826; מ' פעיל, 'האיסטרגיה הציונית-הישראלית בשאלת ירושלים במלחמת-העצמאות', א' שאלתיאל (עורך), פריקים בתולדות ירושלים בזמן החדש, ירושלים תשמ"ה, עמ' 371. וראה: בן-גוריון (לעיל, הערה 34), עמ' 720, 24 בספטמבר 1948.

ברנדוט בידי אנשי לח"י ב-17 בספטמבר, שבעקבותיו נתפס הדין וחשבון המעורכן שהגיש לאר"ם כעין צוואה מדינית.¹³⁶

ב-6 באוקטובר החליטה ממשלת ישראל על מתקפה בחזית הדרום במטרה להסיר את המצור מעל 26 היישובים וכדי לסלק את הצבא המצרי מן השטח שנועד למדינה היהודית בתוכנית החלוקה של האר"ם. כמאמץ משני הוחלט לפעול בדרום הפרוזדור לירושלים, שבו היו ערוכים כוחות מצריים ופלסטיניים בלתי-סדירים. החלטת הממשלה שיקפה הסכמה רחבה בקרב מקבלי ההחלטות בישראל כי יש להעדיף את חזית הדרום, משום שרק מהלך כזה יוכל להגשים את שני היעדים האסטרטגיים הדחופים של ישראל – סיום המלחמה והסרת האיום של אוכדן הנגב. העדפת הנגב על הימנעות או על חזית הלגיון נבעה משיקולים של סדר עדיפויות אסטרטגיות. החלטת הממשלה לא ביטאה נכונות לקבל את הסטטוס-קוו הצבאי בחזית המרכז, אלא חשש מפני הסכנה שישראל תאבד את הנגב, אם יאמץ האר"ם את התוכנית האחרונה שהגיש ברנדוט. בהחלטתה נטלה הממשלה סיכון מחושב, שהתבסס על ההערכה כי הצבאות ההאשמיים לא יתערבו במעשי האיבה המחודשים כל עוד הם עצמם לא יותקפו. הסבירות לאי-התערבותם נראתה גבוהה גם לאור הזמן הקצר שהוקצב למבצע – שבעה ימים לכל היותר.¹³⁷ ביצוע ההחלטה היה כרוך בקבלת חוות-דעתו המדינית של שר-החוץ שרתוק, שנמצא בפריס לרגל כינוס העצרת הכללית של האר"ם. קרוב לוודאי כי הוא השיב בחיוב לאחר ששאב עידוד מנטייתו הגוברת של הנשיא טרומן, שהיה שרוי אז בעיצומה של מערכת הבחירות לנשיאות, לסגת מתמיכה בתוכנית ברנדוט.¹³⁸ הסכמתו של שרתוק והאישור שנתנה הממשלה למבצע ('יואב') צריכים להיבחן גם על רקע המגעים הדיפלומטיים, שהתנהלו בין נציגים של ממשלת ישראל לבין נציגי המלך עבדאללה וחסר המלוכה המצרית בפריס.

היענותו המהירה של עבדאללה להצעה לחדש את הקשר הדיפלומטי עם ממשלת ישראל נבעה במידה רבה מחולשת הלגיון ומהישיגה של ישראל בקרבות 'עשרת הימים'. אולם דומה כי מה שהחזיר את המלך למסלול של הבנה אסטרטגית עם ישראל היה הבידוד המדיני שאליו נקלע בזירה הערבית והקרע שהלך והעמיק ביחסיו עם מזכיר הליגה וממשלות ערב האחרות. הגבלת פעולות הלגיון לתחומי המדינה הערבית וירושלים ונטישתו כביכול של לוד ורמלה על-ידו שימשו עילה בידי מזכיר הליגה למנוע מממשלת עבר-ההירדן את חלק הארי של הסיוע הכספי שהובטח לה ערב המלחמה. החלטה זו החמירה את מצבה הכספי של עבר-ההירדן, שכן מאז אפריל עיכבה בריטניה את התשלום הרבע-שנתי שנהגה להעניק ללגיון.¹³⁹ נוכחות כוח המתנדבים המצרי, שנכנס לחברון ובית-לחם עם פלישת הצבאות הסדירים, גרמה למתיחות רבה – עד כדי חיכוך אלים – בינו לבין הלגיון הערבי, שראה עצמו ריבון בלעדי באזור זה.¹⁴⁰ מעל הכל, בהשראת ממשלות מצרים וסוריה ניהל מזכיר הליגה הערבית מהלך מדיני גלוי שנועד להכשיל את תוכנית ברנדוט ולמנוע מעבדאללה את ההישגים שהעניקה לו, תוך גיוס התנועה הלאומית הפלסטינית

136 פ' ברנדוט, לירושלים, ירושלים 1952, עמ' 186-193; בן-גוריון (לעיל, הערה 34), עמ' 736, 7 באוקטובר 1948; אבן לשרתוק, 22 בספטמבר 1948, ישראל, תעודות, א, עמ' 624.

137 בן-גוריון (לעיל, הערה 34), עמ' 736-737, 7-6 באוקטובר 1948.

138 שרתוק לאלית, 10 באוקטובר 1948, ישראל, תעודות, ב, עמ' 45.

139 ראה, למשל: קירקבריד למשרד-החוץ, 5 באוגוסט 1948, PRO, FO 371/68830/E10466, 107-106: שמעוני לאבן, 9

140 כאמל אסמאעיל אש-שריף, אל-אחיואן אל-מסלמון פי חרב פלסטין, קהיר 1951, עמ' 107-106: שמעוני לאבן, 9 ביולי 1948, ישראל תעודות, א, עמ' 310. פלוגת הלגיון הירדנית פונתה מאזור בית-לחם בתחילת ההפוגה הראשונה.

ביקור המלך עבדאללה
בירושלים (אוקטובר
1948)

למטרה זו. ערב סיום ההפוגה הראשונה החליטה הליגה הערבית על הקמת ממשל עצמי פלסטיני, שיהיה אחראי לענייניה של האוכלוסייה בשטחי הכיבוש הערביים. ממשלות ערב לא עשו דבר כדי להגשים החלטה זו, אך כחודשיים לאחר מכן, בהשראת ממשלות מצרים וסוריה, עשתה הליגה צעד נוסף בכיוון זה בכוננה בעזה את 'ממשלת כל פלסטין'.¹⁴¹ כשרים בממשלה מונו אישים מהוועד הערבי העליון, שהיו מקורבים למופתי, וכן אישים ממתנגדיו, במטרה להרחיקם מעבדאללה. התנגדותו הפומבית של המלך עבדאללה לממשלה זו, שנמשכה גם לאחר שכל מדינות-ערב האחרות הכירו בה, הבליטה את בידודו בזירה הבינערבית, ושבה וחשפה את תהום הערינות ואי-האמון בינו לבין שליטי מצרים וסוריה. פעולתם של המצרים לחיזוק תומכי המופתי בחלקה הכבושים של הארץ הוסיפה מכשול מקומי על דרך הגשמת שאיפתו של המלך לבסס את מרותו בשטח הערבי של הארץ, מה גם שצבאו שלט בפועל רק בחלק ממנו.

יש להדגיש כי מבחינה עקרונית העדיפה ממשלת ישראל הסדר על בסיס הקמת מדינה פלסטינית עצמאית בחלק הערבי של הארץ על-פני סיפוחו לממלכתו של עבדאללה. עמדה זו נבעה מהשיקול שמדינה כזו תהיה ישות חלשה, שלא תסכן את ישראל ואף תפתח כלפיה קשרי תלות, בעוד סיפוח לעבר-הירדן פירושו יצירת ריבונות האשמית בלב ארץ-ישראל, שמאחוריה העוצמה הירדנית-העיראקית המשותפת. אלא שהעדפה זו היתה בלתי-מעשית. קברניטי מדיניות החוץ הישראלית לא יכלו להתעלם מהעדרם של יסודות לקיום מדינה פלסטינית כזו, ובראש ובראשונה מהעדר מרכז פוליטי והנהגה לאומית חלופית לזו של המופתי שסיכמו לדורקיום עם

141 קמפבל למשרד-החוץ, 12 ביולי 1948, PRO, FO 371/68641/E9552, 31 ביולי 1948, שם, E10241; דאו למשרד-החוץ, 3 באוגוסט 1948, שם, E10393. על הקמת הממשלה ראה: סמיח שביב, חכומת עמוס פלסטין: מקדמאות וחקאיק, ניקוסיה 1988, עמ' 35-50; צ' אל-פלג, המופתי הגדול, תל-אביב 1989, עמ' 98-109; אל-חאג' אמין אל-חוסני, חקאיק ען קדית פלסטין, קהיר 1956, עמ' 84-86; אל-עארף (לעיל, הערה 29), עמ' 703-706.

ישראל. בתנאים אלה היו הטיעונים בעד מדינה פלסטינית עצמאית אמצעי מיקוח בלבד כלפי עבדאללה, שנתפס כצד מעשי יותר למשאומתן, למרות החשש מפני תגובת ברית-המועצות נגד הסכם עם בן חסותה של בריטניה.¹⁴²

המגעים הדיפלומטיים שניהל ששון בפרס הובילו לדיאלוג גם עם חצר המלוכה המצרית, במקביל לשיחות עם נציגו של עבדאללה. המגעים המדיניים בין ממשלת ישראל לעבדאללה באוגוסט ובספטמבר אינם מצביעים באורח חד-משמעי על כוונת ההנהגה המדינית-הבטחונית הישראלית להעדיף את עבר-הירדן על-פני מצרים כשותף למשאומתן או על כוונתה להשלים עם השליטה של עבדאללה בשטחים שהחזיק. עם זאת, תוכני המגעים עם המלך עבדאללה ונציג חצר המלוכה המצרית בחודשים אלה הותירו סיכוי קלוש בלבד להסדר עם מצרים, בעיקר בגלל תביעתה לסיפוח הנגב לשטחה כתנאי להסדר.¹⁴³ תנאי זה היה בלתי-קביל לחלוטין על ישראל, דבר שהפך את האופציה הצבאית נגד מצרים לבלתי-נמנעת כמעט. ההחלטה שקיבלה ממשלת ישראל בראשית אוקטובר על מבצע 'יואב', תוך דחיית הדרישות המצריות, לא שיקפה אפוא רצון להעדיף את עבדאללה כשותף פוליטי,¹⁴⁴ אלא היתה קודם כל מהלך שנועד למנוע את אובדן הנגב. הדיאלוג עם עבדאללה שימש אמצעי חשוב לבירור תוכניותיו המדיניות והצבאיות של המלך ומעמדו בקואליצית המלחמה הערבית. מסקנותיו של דיאלוג זה עמדו כנראה בבסיס הנחתו של בן-גוריון כי משיקולים מדיניים עשוי הלגיון הערבי לעמוד מן הצד ולהימנע מלהתערב לטובת מצרים כשישראל תצא להתקפה מכרעת על כוחותיה בנגב.

מבצע 'יואב', שהחל ב-15 באוקטובר, התנהל תוך אילוצים קשים של סדר-הכוחות ולחץ-זמן 'השעון הפוליטי'. אף-על-פי-כן ניתן אישור לפעולה להרחבת הפרוודור הדרומי לירושלים, באזור הרטוב ועמק-האלה, ולהשתלטות על מסילת-הברזל אל העיר (מבצע 'אל החר' ו'יקב'), תוך סילוק כוח המתנדבים המצרי שהחזיק באזור זה. ב-22 באוקטובר, לאזור שנענה ללחצי האו"ם להסכים להפסקת-אש, הכריע בן-גוריון נגד הצעתו של מפקד מחוז ירושלים, משה דיין, לכבוש את בית-ג'אלה ולהשתלט על כביש חברון-בית-לחם. שיקוליו של בן-גוריון היו פוליטיים בעיקרם: הפרת הפסקת-האש תחמיר את מצבה הבינלאומי של ישראל ותסכן את הישגיה הטריטוריאליים; חשש מתגובת המעצמות והעולם הנוצרי; רצון למנוע עימות עם הלגיון — שחידש את נוכחותו הצבאית באזור בית-לחם-חברון לקראת סוף מבצע 'יואב' — ואולי גם עם הצבא העיראקי, ועניין לשמור על פיצולה של החזית הערבית ועל בידודה של מצרים.¹⁴⁵

כמהלך מבצע 'יואב' נמנע הלגיון מנקיטת יחמה צבאית כלשהי, אם באזור חברון-בית-לחם אם בחזית ירושלים-לטרון. לטענת את-תל, היתה אִי-התערבות זו פרי קנוניה ישראלית-האשמית, גם אם בשעתה הוסברה על-ידי גלאב במחסור בתחמושת.¹⁴⁶

142 שיחת שרתוק-ברנדוט, 10 באוגוסט 1948, ישראל, תעודות, א, עמ' 504-505; שרתוק לבכור שטרית, 8 באוגוסט 1948, שם, עמ' 498.

143 שמעוני לששון, 17 באוגוסט 1948, שם, עמ' 533; שרתוק לאיתן, 5 באוקטובר 1948, ישראל, תעודות, ב, עמ' 22-21; בן-גוריון לשרת, 8 באוקטובר 1948, שם, עמ' 44.

144 כטענת שליים (לעיל, הערה 1), עמ' 316-320. טענה דומה, ראה: בר (לעיל, הערה 1), עמ' 126.

145 בן-גוריון (לעיל, הערה 34), עמ' 736-737, 6-7 באוקטובר 1948. לנימוקי בן-גוריון שלא לפעול לכיבוש חברון במהלך מבצע 'יואב' ראה: שם, עמ' 761, 22 באוקטובר 1948. אלו טוען שהתקדמות הכוח הישראלי לכיוון הר-חברון נעצרה על-פי פקודה מגבוה, ראה: אלו (לעיל, הערה 77), עמ' 236; וראה תיאורו של מוסא, עמ' 467-469, על פעולת כוח הלגיון לבלימת התקדמות צה"ל לחברון באזור בית-ג'וברין.

146 את-תל (לעיל, הערה 3), עמ' 407; בן-גוריון (לעיל, הערה 34), עמ' 766; 23 באוקטובר 1948, עמ' 779, 27 באוקטובר 1948. בשעתו לא היה ברור אם מדובר בלגיון או במתנדבים מצריים. וראה: שליים (לעיל, הערה

התמוטטות החזית המצרית העניקה לעבדאללה הזדמנות נוחה להציב כוח משלו באזור הר-חברון, כדי להבטיח את שליטתו באזור זה, והוא מיהר לנצלה. ב-21 באוקטובר חזר כוח של הלגיון, בגודל גדוד מוקטן, בדרך עוקפת מאל-עזריה לבית-לחם והר-חברון, וב-27 באוקטובר הדף התקדמות של סיור ישראלי משוריין שבא מכיוון בית-ג'וברין. מכאן ואילך נטל הלגיון את האחריות על האזור, כשהוא מבסס את השלטון ההאשמי, בעוד הכוח המצרי שנותק מעורפו איבד את יוקרתו ומעמדו, ונאלץ להתפנות מן האזור לאחר חתימת הסכם שביתת-הנשק בין ישראל למצרים. תבוסת הצבא המצרי בנגב הנחיתה מכה קשה על 'ממשלת כל פלסטין', שנאלצה לעזוב את מקום מושבה בעזה ולעבור לקהיר. ניתוק המצרים מקשר ומהשפעה ישירים ב'משולש' ובהר-חברון יצר שעת כושר לעבדאללה לבסס את מרותו בשטחים שבשליטתו. לפיכך נקט עתה הלגיון מדיניות שיטתית של פירוק הנשק מתומכי המופתי או גיוסם לצדו.¹⁴⁷ גם אם חדירתו של כוח הלגיון להר-חברון לא היתה ידועה בשעתה למטכ"ל הישראלי, הנה תהליך התבססותו באזור זה ונטילתו את השלטון מידי המצרים היו ידועים לצד הישראלי, והוא לא עשה דבר כדי למנוע זאת, אם בכוח אם באמצעים דיפלומטיים.¹⁴⁸

הפגנת העליונות הצבאית הישראלית על הצבא המצרי ותבוסתו המחישו לממשלות ערב בכלל ולמלך עבדאללה בפרט את גודל האיום הצבאי הנשקף להם עתה מצד המדינה היהודית. ההכרה בנחיתותו הצבאית והחשש מפני מתקפה ישראלית, שבתבטל את הישגיו הטריטוריאליים בארץ-ישראל, מילאו מכאן ואילך תפקיד מכריע בחתירתו של המלך לחידוש ההבנה האסטרטגית עם ישראל.¹⁴⁹ אשר לישראל, הנה יומנו של בן-גוריון מגלה מגמה מתמשכת לנקוט יוזמה התקפית נגד הצבאות ההאשמיים, כדי לאלצם לסגת מן הארץ. מגמה זו גרסה שכיבוש ה'משולש' והדיפת הצבא העיראקי יאלצו את הלגיון הערבי לסגת לעבר-הירדן, כדי למנוע כיתור ותבוסה מידי ישראל. האפשרות לפעולה כזו שבה ונבחנה מסוף מבצע 'חירם' (28-29 באוקטובר), שבמהלכו אולץ 'צבא ההצלה' לסגת אל מעבר לגבול הלבנוני.¹⁵⁰ אולם שיקולים מדיניים הוסיפו למלא תפקיד מכריע בהימנעות מיוזמה צבאית חדשה, מחשש מפני תגובה צבאית של המעצמות נגד ישראל. ב-4 בנובמבר קיבלה מועצת-הבטחון, תחת לחץ כבד של בריטניה ובהסכמת ארצות-הברית, החלטה שקראה לישראל לסגת לקווי ה-14 באוקטובר בנגב. משמעותה הקשה של ההחלטה לישראל הוקלה במידת-מה על-ידי החלטה אחרת של מועצת-הבטחון, מה-16 בנובמבר, שקראה לישראל ומצרים לפתוח בשיחות על הסכם שביתת-נשק. אלא שגם החלטה זו עמדה על הצורך בנסיגת ישראל לעמדותיה מלפני מבצע 'יואב', דבר שהדגיש את חוסר ההשלמה מצד מעצמות המערב עם השליטה הישראלית בחבל-ארץ זה, שנותר נושא למאבק מדיני-דיפלומטי. לפי עדותו של בן-גוריון עצמו, העמדה התקיפה שנקטה ארצות-הברית במועצת-

(1), עמ' 329-328; שליים מפרוץ את טענת תל. פלפן מקבל ללא עוררין את טענת את-תל, ראה: פלפן (לעיל, הערה 1), עמ' 142. ראה גם הסברו של קורצמן (לעיל, הערה 45), עמ' 671-676.
 147 מוסא טוען בעקבות גלאב, כי הלגיון הציל את חברון, ראה: מוסא, עמ' 468-469. וראה גרסתו של את-תל בדבר 'קנוניה', את-תל (לעיל, הערה 3), עמ' 411-412. על פירוק הנשק מתומכי המופתי ראה: מוסא, עמ' 459-460.
 148 פעיל (לעיל, הערה 132), עמ' 374.
 149 ראה, למשל: ששון לאבו אל-הודא, 28 באוקטובר 1948, ישראל, תעודות, ב, עמ' 109-110; שרתוק לאיתן, 9 בנובמבר 1948, שם, עמ' 155.
 150 בן-גוריון (לעיל, הערה 34), עמ' 790, 31 באוקטובר 1948; עמ' 5, 799 בנובמבר 1948; עמ' 824, 14 בנובמבר 1948; עמ' 885, 18 בדצמבר 1948.

כאמל עריקאת, מפקד
כוחות 'הג'יהאד הקדוש'
בחרון (מימין) ולידו
צאלח אל-מג'אלי,
המושל הצבאי הירדני

הבטחון ב-4 בנובמבר ותמיכתה בעמדת משרד-החוץ הבריטי הן שהטילו ספקות בלבן באשר למעשיותו של מבצע רחב היקף בחזית המרכז.¹⁵¹

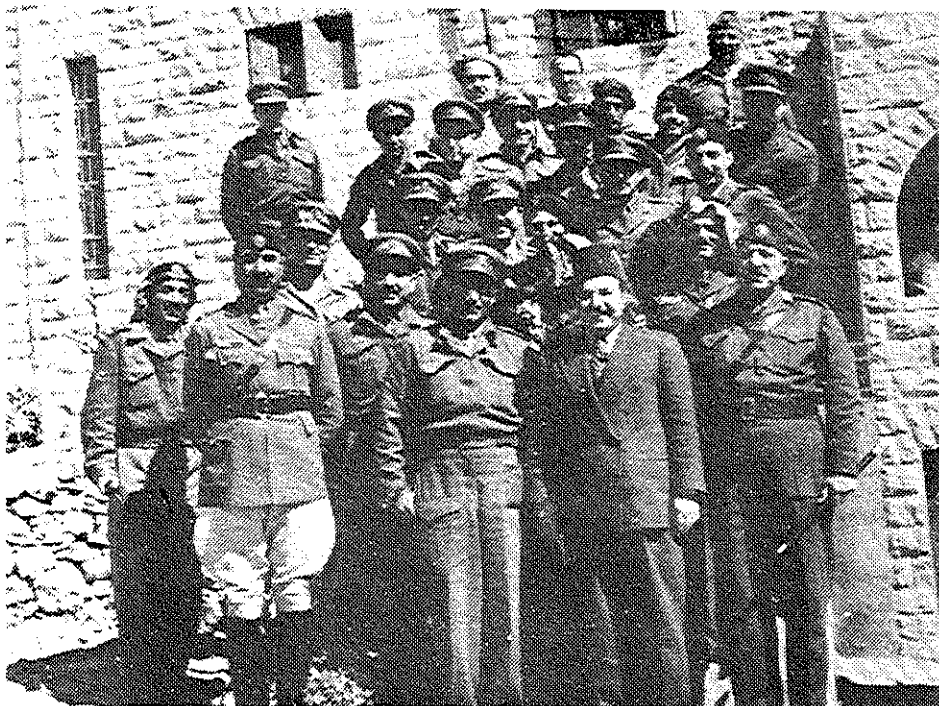
עמדת ארצות-הברית הגבירה את חששות ההנהגה הישראלית שמא יגדיש כיבוש 'המשולש' – וכל שכן חלקים נוספים מירושלים – את סאת הסבלנות של העולם הנוצרי, ובמיוחד של ארצות-הברית ובריטניה, ויחמיר את בעיית הפליטים לממדי שואה. המעצמות היו עלולות להגיב בהפעלת לחץ כבד על ישראל שהיה מאלצה לוותר על כיבושיה, הן בגדה המערבית הן בנגב, ומגביר ביתר שאת את הלחץ לבינאום ירושלים.¹⁵² זאת ועוד, למרות ההישג הצבאי המזהיר של מבצע 'יואב' נדרש צה"ל למהלך הכרעה נוסף בסוף דצמבר (מבצע 'חורב'), כדי לאלץ את המצרים לסיים את המלחמה ולהיכנס למשא-ומתן על שביית נשק, כשרצועת עזה נשארת ברשות המצרים כעדות למגבלות הכוח הצבאי הישראלי. לאחר מכן, במאוס, נדרש מהלך צבאי נוסף, כדי להבטיח את ריבונות ישראל על הנגב עד אילת (מבצע 'עובדה'). בד בבד עם התרחקות האפשרות של מבצע צבאי מקיף נגד הצבאות ההאשמיים, גמלה ההכרה בדבר ערכו של המלך עבדאללה כשותף להסדר מדיני, שיביא לסיום המלחמה ויבטיח את הישגיה של ישראל בירושלים בפרט ובחזית המרכז בכלל.¹⁵³ אף כי בן-גוריון לא נטש לחלוטין את האפשרות של שימוש בכוח כדי לפתור בעיות מקומיות באזור ירושלים, הנה בפועל הצטמצמה הכוונה להרחבת 'המיתנים' של המדינה במרכז.

חידוש ההידברות המדינית בין שני הצדדים סלל את הדרך למשא-ומתן ישיר, ללא תיווך

151 בן-גוריון (לעיל, הערה 34), עמ' 5,799 בנובמבר 1948, עמ' 885, 18 בדצמבר 1948. על עמדת ארצות-הברית בדיון במועצת-הבטחון ראה: משלחת ארצות-הברית באו"ם למוזכר-המדינה בפועל, 3 בנובמבר 1948, FRUS, עמ' 1544-1543. נוסח החלטת מועצת-הבטחון ראה: שם, עמ' 1546-1547.

152 ראה הערות שרתוק לסקירת אגף החקר, 31 באוקטובר 1948, גנוך 130/02/2448/1. ראה גם דברי המאמץ של בן-גוריון בכנסת ב-4 באפריל 1949 על הסתירה בין קיום מדינה יהודית ודמוקרטית לבין שלמות הארץ, שם. ראה גם: הארץ, 23 בנובמבר 1948. בן-גוריון (לעיל, הערה 34), עמ' 907-906, 28 בדצמבר 1948.

153 שילוח לשרתוק, 20 בנובמבר 1948, שם, עמ' 210-209.

פרידה מן הכוחות
המצריים לפני נסיגתם
מחברון (סוף אפריל
1949)

האו"ם, בין המפקדים הצבאיים של שני הצדדים בירושלים ולהשגת הסכם הפסקת-אש כנה ומחלטת בעיר ובסביבתה ב-30 בנובמבר.¹⁵⁴ ההסכם ציין למעשה את סיומו של העימות הצבאי בין ישראל לעבר-הירדן בחזית המרכז, וגבולות חלוקת העיר, שנקבעו בהסכם זה, קיבלו גושפנקה בהסכם שביתת-הנשק שנחתם בין ישראל ועבר-הירדן. הסכם דיין-את-תל על הפסקת-אש בירושלים היה בעל משמעות רחבה יותר, שכן הוא חל על כל קו החזית עם הלגיון, כולל לטרון, והעיד על מגמה לסיים את המלחמה עם עבר-הירדן. משמעות הסכם הפסקת-האש בירושלים, כצער נוסף בתהליך ההשלמה של שני הצדדים עם הסטטוס-קוו הצבאי, משתקפת במהלך ההיסטורי שנקט המלך למחרת חתימת ההסכם, בכנסו ביריחו ועידה שתכליתה להעניק לגיטימציה לתביעתו על השטחים הערביים של הארץ. הכינוס, שנערך בעידודו וסיועו של הלגיון הערבי ונודע לימים כ'ועידת יריחו', העניק למלך עבדאללה הכרה כ'מלך פלסטין' ונתן לו למעשה 'יפוי-כוח לפתור את 'בעיית פלסטין' כראות עיניו.¹⁵⁵ ועידת יריחו החמירה את בידודו של המלך בזירה הבינערבית, והפכה אותו ליעד להתקפות והאשמות על ניצול הטרגדיה של ערביי פלסטין לקידום שאיפות הסיפוח שלו. ואמנם, המלך היה להוט להגשים לאלתר את החלטות הוועידה ולספח באורח רשמי את השטח שבידי צבאו. בכך קיווה לסיים את המלחמה עם ישראל ולהקל את המצוקה הכלכלית שאליה נקלע. אלא שבעניין זה נתקל המלך בהסתייגות מצד

154 נוסח ההסכם ומשמעותו ראה: פעיל (לעיל, הערה 132), עמ' 375-376. ראה גם: שילוח לשרתוק, 30 בנובמבר 1948, ישראל, תעודות, ב, עמ' 250; 5 בדצמבר 1948, שם, עמ' 266. וראה עוד: ברדט למזכיר-המדינה, 24 בנובמבר 1948, FRUS, עמ' 1634.

155 על ועידת יריחו ראה: אח'באר אל-יום, 5 בדצמבר 1948. על דרך קבלת ההחלטות ראה: את-תל (לעיל, הערה 3), עמ' 376-379; דין-וחשבון על הוועידה, 6 בדצמבר 1948, PRO. FO 816/142.

ממשלתו — כמו גם מצד בריטניה — שביקשה לדחות את הסיפוח הרשמי לעיתוי נוח יותר.¹⁵⁶ השילוב של חולשה צבאית וכלכלית, בידוד בזירה הבינערבית וחוסר שיתוף-פעולה מצד ממשלתו בעניין עיתוי הסיפוח — כל אלה הגבירו את מגמת המלך לחפש הסדר מהיר עם ישראל.

במגעים המדיניים שהתחדשו עתה בירושלים בין נציגו של עבדאללה לששון, הציג הנציג הירדני את דרישות מלכו לקראת שביתת-הנשק, שלאחריה ייפתח משא-ומתן על שלום. גישה זו נתקלה בהתנגדות בן-גוריון, שקבע כי המטרה היא שלום, ועל כך יש לדון עם עבדאללה. בן-גוריון קבע כי הדיון עם המלך הוא על 'לוח חלק', כלומר לא קיים שום הסכם עימו, ולפיכך אין לקבל מראש סיפוח חלקים מארץ-ישראל לממלכת עבר-הירדן.¹⁵⁷ החלטת הצמרת המדינית-הבטחונית של ישראל על מבצע 'חורב' נכרכה למעשה בהכרה בצורך להיכנס לדיון על הסכם שלום עם המלך עבדאללה בד בבד עם הדאגה הגוברת מפני התערבות בריטית צבאית במקרה של התקפה נגד הלגיון.¹⁵⁸ בעיצומו של מבצע 'חורב' הציגה ישראל בפני המלך הצעה בעלת אופי אולטימטיבי — אם לא יסכים לנהל עימה משא-ומתן על שלום, עלולה ישראל לנצל את יתרונה הצבאי. תלונתו של עבדאללה בפני משרד-החוץ הבריטי גררה מחאה אמריקנית בפני שרתוק, ומחאה זו המחישה את מגבלותיו של מהלך ישראלי כוחני כלפי עבר-הירדן. אולם בד בבד החליט המלך להיענות לדרישת ישראל, ובתחילת ינואר 1949 מינה את את-תל ואת רופאו ואיש סודו שווכת אס-סאטי כנציגיו הרשמיים בשיחות עם ישראל.¹⁵⁹ משא-ומתן זה לא הניב הסכם שלום, אך הוא מילא תפקיד חשוב בהכשרת הקרקע להשגת הסכם שביתת-הנשק שנחתם בין שתי המדינות ב-4 באפריל 1949, ובו ויתר המלך על שורת רכסים ממערב לשומרון, שאפשרו הרחבת 'המונחיים הצרים' של המדינה היהודית. ויתורו של המלך נעשה תחת לחץ דיפלומטי וצבאי מצד ישראל, שאיימה לנצל את נסיגתם הצפויה של הכוחות העיראקיים מן 'המשולש' ואת בידודו המדיני של המלך ולממש את עליונותה הצבאית, אם לא תקבל את מבוקשה. הצלחת ישראל להכתיב לעבדאללה את תנאיה שיקפה את החולשה הצבאית הירדנית, את חוסר האונים של בריטניה להעניק לו גיבוי צבאי ודיפלומטי ואת העדר נכונותו של הממשל האמריקני להתערב במשא-ומתן בין שני הצדדים על קביעת הגבול ביניהם.¹⁶⁰ חרף נכונותה של ישראל להשלים עם שלטון האשמי ממערב לירדן, היא לא עשתה שום מאמץ להקל על עבדאללה את הקשיים מבית ובעולם הערבי. היא דרשה ויתורים טריטוריאליים נוספים, ובהמשך סירבה לעשות ויתורים כאלה בעצמה במסגרת הסדר מדיני. דומה כי במצב יחסי הכוחות הכוללים בין שתי המדינות באותה עת היה באפשרותה של ישראל להשיג ויתורים מפליגים יותר מן המלך, אלא שהצד הישראלי העדיף

156 קירקבריד למשרד-החוץ, 9 בדצמבר 1948, PRO, FO371/68643/E15690; עבדאללה לאכו אלי-הודא, 6

בינואר 1949, PRO, FO816/151; קירקבריד למשרד-החוץ, 17 בינואר 1949, PRO, FO371/75335/E815.

157 ששון לשרתוק, 19 בדצמבר 1948, 'ישראל, תעודות, ב, עמ' 306; בן-גוריון (לעיל, הערה 34), עמ' 884-885, 18 בדצמבר 1948; עמ' 886, 19 בדצמבר 1948; עמ' 893, 21 בדצמבר 1948.

158 שם, עמ' 907-906, 28 בדצמבר 1948.

159 סטבלר (Stabler) למזכיר-המדינה, 29 בדצמבר 1948, FRUS, עמ' 1699-1700; לובט למקדונלד, 30 בדצמבר

1948, שם, עמ' 1704. על פתיחת המשא-ומתן הרשמי ראה: קירקבריד למשרד-החוץ, 2 בינואר 1949, PRO,

FO 371/75330/E6; 10 בינואר 1949, PRO, FO 371/75376/E464.

160 עבדאללה לבוין, 11 במארס 1949 ותשובת בוין, לעמאן, 18 במארס 1949, PRO, FO371/75383/E3637;

קירקבריד למשרד-החוץ, 11 במארס 1949, PRO, FO371/75381/E3305; פיר-גורדון למשרד-החוץ, 26

במארס 1949, PRO, FO371/75387/E3941; מזכיר-המדינה לנציגות בעמאן, 25 במארס 1949, Foreign

Relations of the United States, 1949, Washington 1977, p. 871; טרומן לעבדאללה, 28 במארס 1949,

שם, עמ' 878-879.

להסתפק במה שנראה לו חיוני לבטחון ישראל, ובכך הקל על הצד הירדני להשלים עם הוויתור הנדרש.

למרות התנאים הקשים של נחיתות צבאית ומדינית שבהם היה על המלך לנהל את המשא-ומתן עם ישראל על שביתת-נשק, גרר ההסכם התקפות חריפות מצד פלסטינים וערבים כאחד נגדו ונגד ממשלתו והאשמתם בקנוניה עם היהודים בהשראת בריטניה. ההאשמות התייחסו לקיום משא-ומתן חשאי בין המלך ליהודים, במקביל לשיחות הרשמיות ברודוס, ולוויתור על שטחים במערב השומרון, שבהם ישבה אוכלוסייה של כ-50 אלף ערבים, ואשר לא נועדו למדינה היהודית על-פי תוכנית החלוקה. אכן, קשריו של המלך עם בריטניה החשידו אותו מלכתחילה בעיני הערבים. כך, בתגובתו על ההסכם אמר ראש ממשלת עיראק, נורי אס-סעיד: 'אילו היה מדובר בסוריה או בלבנון, לא היה הדבר אכפת', אך לא כך לגבי עבדאללה, שאמינותו המפוקפקת ממילא בעולם הערבי נהרסה עתה לחלוטין.¹⁶¹ אובדן האמינות של עבדאללה הפך אותו לשעיר לעזאזל לעולם הערבי המובס והמושפל, שהוקיעו ככלי שרת בידי בריטניה בהקמת מדינת ישראל, והאשימו בבגידה בעניין הלאומי הערבי.

סיכום

מלחמות הן מן התופעות המורכבות והמסובכות ביותר בתרבות הפוליטית של המין האנושי, בה במידה שהן מהוות צומתי הכרעה היסטוריים בתולדות הצדדים המעורבים בהן. הדבר נכון במיוחד לגבי מלחמה כמו זו שהתנהלה בין היהודים לערבים ב-1948, ובה היו מעורבים כוחות כה רבים ושונים; מדינות חדשות – חלושות מבחינה מוסדית וחסרות-נסיון באמנות המלחמה והיחסים הבינלאומיים – ארגונים בלתי-רשמיים, מקומיים וזרים, ומעצמות בעלות אינטרסים במזרח התיכון. היה זה צירוף דחוס ואינטנסיבי של פחד וייאוש, תקווה ותסכול, אינטרסים וכוונות, רטוריקה וחשאינות, אידיאות, דימוי ומציאות; ובצל כל אלה נדרשה קבלת הכרעות שהוכתבו על-ידי הצורך הקבוע בבטחון והחתירה המתמדת ליוקרה וכבוד. כל זאת, בצד מאמץ עשייה עליון, קיבוצי ואינדיוידואלי, מאבקי כוח על מנהיגות והגמוניה בין ובתוך הצדדים המעורבים במלחמה, מעורבות של מעצמות וגורמים בינלאומיים, מהלכים הנוטים לצאת משליטה, ומיגוון אינסופי של התרחשויות ואירועים מקריים. לפיכך, הנסיון להסביר את תוצאות המלחמה בין ישראל לעבר-הירדן כסוף מעשה במחשבה תחילה מופרך מעיקרו. מבחינה מתודולוגית מגמה זו אינה עומדת במבחן הגישה והחשיבה ההיסטורית השיטתית. הנסיון להסביר החלטות ומהלכים, את הקשר בינם לבין התוצאות שהשיגו ואת מקומם במהלך ההיסטורי של המלחמה, נסיון זה נתקל בקושי נוסף, הנובע מן המיתוסים שנכרכו במלחמה זו בתודעה ההיסטורית של הצדדים המעורבים. אפשר אפוא להבין את הנטייה לאמץ גישה דטרמיניסטית המבוססת על פרשנות מזימתית, המספקת הסבר כוללני של תוצאות המלחמה, כשהיא נובעת מטעמים פוליטיים ואידאולוגיים. אולם נטייה כזו הופכת למסוכנת כאשר היא משמשת נר לרגליו של ההיסטוריון, גם אם הוא סומך את טיעונו על עובדות ועדויות היסטוריות. כך, הנטייה להיאחז בהסבר פשטני של 'קנוניה' למערכת המורכבת והסבוכה של יחסי ישראל ועבר-הירדן במלחמת

161 השגריר בבגדאד, מאק (Mack), למשרד-החקר, 29 במארס 1949, PRO. FO371/75387/E4092. על הדי ההסכם וספיקתו ראה: את-תל (לעיל, הערה 3), עמ' 582-569, 587-597.

העצמאות, ממעיטה מחריפותן הקיצונית של הדילמות שעומן נאלצו להתמודד מקבלי ההחלטות בשני הצדדים, בתנאים של חוסר-ודאות ומצוקה קיומית; מתעלמת ממגמות ואינטרסים מנוגדים של הכוחות שפעלו בזירה המדינית והצבאית ומא-הגשמה של החלטות וכוונות כתוצאה מכשלונות, נתקים בתקשורת ומתחים בין מדינאים לאנשי צבא ובין דרגי פיקוד בכירים לדרגי השדה. יתר-על-כן, גישה זו מתעלמת מהמשקע המר שהותיר העימות עם צבאו של המלך בקרב אישים בצמרת המדינית-הבטחונית של ישראל.¹⁶² לא זו בלבד שקשרי שיתוף-הפעולה וההבנה שנרקמו עימו במשך שנים הכזיבו ולא עמדו במבחן במלחמה; הקרבות עם הלגיון הערבי בגוש-עציון, בירושלים ובלטרון, היו מן הקשים והמרים שניהלו כוחות ה'הגנה' וצה"ל בתש"ח. קרבות אלה הסתיימו בכשלון צורב, חרף מחיר הדמים הכבד שתבעו, וההחלטות הנוגעות אליהם נותרו שנויות במחלוקת קשה בין בן-גוריון לבין המטה הכללי.¹⁶³

שורה של עדויות נסיבתיות מוכיחות לכאורה את תקפותה של ההבנה האסטרטגית שעמדה ביסוד יחסי המלך עבדאללה והסוכנות היהודית, חרף המלחמה, ובמהלכה; לא חל שינוי בעיונות של הצדדים כלפי הנהגת התנועה הלאומית הפלסטינית; למעט פרק זמן קצר, נותר המלך מבודד ומושקע בזירה הבינערבית כשהיה; עבדאללה דבק בתוכניתו המקורית להשתלט על המרכז ההרי של הארץ מבלי לנקוט יוזמה התקפית כלשהי נגד המדינה היהודית; ועל הכל, ישראל נמנעה מכיבוש החלק המזרחי של מרכז הארץ כשהיה ביכולתה לעשות זאת, ובהמשך אף השלימה עם השלטון ההאשמי על חבל ארץ זה. אלא שעדויות נסיבתיות אלו אינן יכולות לשמש הוכחה לטענות שלפיהן גם במהלך הקרבות ביניהם הוסיפו שני הצדדים לקיים הסכמה שבשתיקה או 'קנוניה', ששררו ביניהם יחסים שבין 'אויבים אידאליים' או אפילו סימטריה בניהול מלחמה מוגבלת. הן בוודאי אינן מאששות את התיזה שלפיה ההבנה האסטרטגית מלפני המלחמה קבעה בסופו-של-דבר את המפה הטריטוריאלית של הארץ. טענות אלה מגמדות עד כדי גיחוך את המאמץ העצום שהשקיע צה"ל בנסיונות חוזרים ונשנים לכבוש את לטרון ואת המחיר הכבד ששילם במהלכם. זאת ועוד, הן מתעלמות מאפשרות הצלחת המאמץ הישראלי לכבוש את לטרון וגנין. לכיבושה של לטרון במיוחד היו עשויות להיות תוצאות מרחיקות לכת — פתיחת הדרך לא רק לירושלים אלא גם לראמאללה, כיתור הלגיון במרחב שביניהן, וכיבוש מרחב גנין-חברון, כולל ירושלים העתיקה. גם אם יש יסוד לטענה כי שיקולים פוליטיים היו הגורם המכריע באסטרטגיה של ישראל כלפי עבר-הירדן במלחמה, לאחר ההפוגה השנייה, הרי המסקנה בדבר קיום 'שותפות' או 'עסקה דה-פקטו' ביניהם אינה נתמכת על-ידי העובדות.¹⁶⁴

ראמנם, המתח בין ההסבר הכוללני לעובדות ההיסטוריות משתקף בסתירות פנימיות בחלק מן המחקרים החדשים. דוגמה בולטת לסתירות כאלה היא הנסיון לתאר את יחסי ישראל עבר-הירדן בזמן המלחמה כהבנה מכללא או כמלחמה מוגבלת אהדדי.¹⁶⁵ אכן, מה שנראה כאסטרטגיה של

¹⁶² שרתוק לששון, 5 באוגוסט 1948, ישראל, תעודות, א, עמ' 490. את-תל, עמ' 460-461.

¹⁶³ עדות ידן בפני 'ועדת החמישה' על התערבות בן-גוריון והנחיותיו בעניין לטרון, ראה: שפירא (לעיל, הערה 77), עמ' 110-113; עמדת בן-גוריון, שם, עמ' 127-131; עדות לסקוב, שם, עמ' 168-169; 'רטנר, חיי ואני, תל-אביב 1978, עמ' 367-368 (רטנר היה ראש אגף התכנון במטכ"ל בזמן המלחמה); לאפייר וקולנס (לעיל, הערה 57), עמ' 377-378; וכן: קורצמן (לעיל, הערה 45), עמ' 457-458.

¹⁶⁴ כהגדרתו של שיפטן (לעיל, הערה 5), עמ' 75, 86-88, 238-239.

¹⁶⁵ שלים (לעיל, הערה 1), עמ' 223-224, 235, 316-320. וראה הסבריו של בריוסף לקרבות בירושלים, בריוסף (לעיל, הערה 5), עמ' 68-69, 73-74; לקרבות בלטרון, עמ' 75-86; לא-התערבות הלגיון במהלך מבצע 'יאב', עמ' 132-133.

מלחמה מוגבלת, שהצדדים בחרו לנוקטה מתוך תבונה מדינית, לא היה — עד תום קרבות 'עשרת הימים' — אלא שורה של פעולות שהוכתבו קודם כל על-ידי כורח אסטרטגי, אילוצים מדיניים מגבלות כוח — אמיתיים או מדומים — וכשלונות צבאיים, יותר מאשר ריסון עצמי מתוך חופש בחירה. בכך מקבל מחבר מאמר זה את המסקנה — בעיקר לגבי הצד הישראלי — לפיה בתקופה זו של המלחמה נהגו שני הצדדים על-פי הכלל 'במלחמה, כמו במלחמה'.¹⁶⁶ אם בסיומה של המלחמה נוצרה מציאות של חלוקה דה-פקטו של הארץ בין עבדאללה לבין ישראל, לא היה זה משום שבמהלכה דאגו הצדדים לשמור על יסודות ההסכמה הקודמת ביניהם, אלא פועל-יוצא של מציאות צבאית ופוליטית שישראל נאלצה להשלים עימה למרות התמוטטות ההסכם הבלתי-כתוב עם המלך.

תוכניתו המקורית של הלגיון היתה פרי אילוצים צבאיים ומדיניים קשים, שנותרו בעינם ואף החמירו במשך המלחמה. מכאן נובעת ההיצמדות אליה מצד המלך ומפקד הלגיון והגישה המגננתית הקפדנית שנקטו בכל שלבי המלחמה, למעט שלב הפריצה לירושלים, שמטרתו היתה מוגבלת למניעת כיבוש העיר העתיקה. למרות עדיפות כוח השריון והאש של הלגיון, הוא נאלץ — עקב מגבלות בכוח-אדם ומחסור בתחמושת — לצמצם את משימותיו ומרחב פריסתו ולהסתפק עד כמה שאפשר בהגנה. הביטוי העיקרי לכך היה הסתפקותו בהבטחת השליטה הערבית בעיר העתיקה והימנעות ממאמץ נוסף לכבוש את מובלעת הרה-צופים. מגבלות כוחו של הלגיון ביחס למשימת ההשתלטות על מרחב ג'נין-חברון הומחשו היטב על-ידי כניסת הצבא העיראקי ל'משולש' וקוצר-ידו של הלגיון להגן על רמלה ולוד. ואמנם, בשום שלב של המלחמה לא יזם הלגיון התקפה, ולא היה מעורב בלחימה, בשטחים שנועדו להיכלל במדינה היהודית; גוש עציון ולטרון נועדו למדינה הערבית, ואילו ירושלים נועדה להפוך לאזור בינלאומי.

כבר בשלב ההכנות לפלישה הקפיד המלך לכוון את תוכנית המלחמה הערבית לצרכיו ולמצות את כוחו הצבאי בהשתלטות על מרחב ג'נין-חברון. אלמלא כן, היה עליו לשתף פעולה עם הצבאות הערביים האחרים, על יסוד התוכנית המקורית, שנועדה לבתר את המדינה היהודית באזור העמקים ולהביא להכרעתה.¹⁶⁷ גישה כזו היתה עלולה ליצור מתיחות חריפה בינו לבין בריטניה ולסכן את תוכניתו לסיפוח החלק הערבי של הארץ. שאלת ירושלים לא עמדה על הפרק בדיונים על תכנון הפלישה הערבית לאחר ה-8 במאי, וממילא גם לא נכללה בתוכנית שנקבעה בדמשק. גם הטענה שעבדאללה תכנן מלכתחילה לכבוש את ירושלים וכי יעד זה עמד במוקד מאמצי של הלגיון, מתבררת כלא נכונה, כשמביאים בחשבון את ארבעת ימי ההמתנה של הלגיון לפני כניסתו לעיר. ספק אם נדע אי-פעם מה היו כוונותיו של עבדאללה לאשורן באותם ימים ראשונים לפלישה, אך נעלה מכל ספק כי הוא היטיב להכיר במגבלותיו הצבאיות והמדיניות, והתאים את מהלכיו הצבאיים אליהן. גם אם גלאב וקירקבריד נושאים באחריות העיקרית לריסון הלגיון בארבעת ימי ההמתנה שקדמו לכניסתו לירושלים, ספק אם הדבר היה עולה בידם אלמלא הכיר עבדאללה בצדקת שיקוליהם. קצינים ערבים בלגיון הראו אולי התלהבות גדולה להיכנס לקרבות עם היהודים, לעתים על דעת עצמם ובניגוד להוראות הפיקוד הבריטי. אלא שאין הדבר מאשש

166 שיפטן (לעיל, הערה 5), עמ' 63.

167 אלוך, הבוחר את הלגיון בעיניו שלו, כאויב בעל מטרות בלתי-מוגבלות, מגדיר כטעות חמורה את כניסתו לירושלים במקום לרכז את המאמץ בביתור המדינה היהודית, ראה: אלוך (לעיל, הערה 77), עמ' 232-233. ראה בעניין זה גם: בר (לעיל, הערה 1), עמ' 133.

בהכרח את טענותיהם בדבר התפקיד הבוגדני שמילאו הקצינים הבריטים או את האשמותיהם בדבר התוצאות ההרסניות של הגישה המגננתית שנקטו. טענות הקצינים הערבים ראויות ליחס ביקורתי במיוחד, משום שהמקור העיקרי לתפקידם ולתפיסתם את ניהול המלחמה הוא זכרונות שפרסמו אחדים מהם לאחר המלחמה.¹⁶⁸

אם מהלכיו הצבאיים של הלגיון הוכתבו קודם כל על-ידי אילוצים מדיניים וצבאיים, הנה במהלכה של ישראל בחזית המרכז ניכר במהלך המלחמה שינוי של התפיסה האסטרטגית, בהתאם לשינוי שחל ביכולת עמידתה של ירושלים העברית וההתעצמות בכוחו של צה"ל. עד פלישת הצבאות הערביים התבססה האסטרטגיה של הנהגת 'המדינה שבדרך' לגבי ירושלים על קבלת הבינאום. מטרת המבצעים הצבאיים היתה לשמור על המאחז היהודי בירושלים וביישובים סביבה, אף כי מסוף אפריל התחזקה הנטייה להחזיק בפרוודור פתוח לירושלים.¹⁶⁹ נפילת גוש-עציון והתערבות הלגיון בירושלים עוררו חרדה ממשית לגורל העיר, והדבר ניכר במאמץ העליון להבטיח פרוודור יבשתי מן השפלה לירושלים. גישה זו קיבלה חיזוק במהלך ההפוגה הראשונה, על רקע המלצות ברנדוט, והגיעה לשיאה בקרבות 'עשרת הימים', שבהם הושגה מטרה זו. משעה שהוסרה הסכנה מירושלים העברית והובטח רצף טריטוריאלי בטוח אליה, יכלה ההנהגה הישראלית לבחון אפשרויות פעולה שונות ולקבוע סדר עדיפויות ליעדיה האסטרטגיים בהמשך המלחמה גם על-פי שיקולים מדיניים, שמשקלם גדל בהתמדה עקב מעורבות המעצמות והאיום במאמצים ליישב את הסכסוך. אם ישראל נמנעה בסופו של דבר ממהלך צבאי מקיף לכיבוש ירושלים הערבית או ה'משולש', בשעה שתאורטית היה ביכולתה לעשות זאת, לא היה זה מתוך אירצון או מתוך כוונה להבטיח את המשך השותפות עם עבדאללה. הדבר היה פועל-יוצא משורה של אילוצים מדיניים וצבאיים שהתפתחו במהלך ההפוגה השנייה, ובראשם הצורך להעביר את מאמץ ההכרעה הבא לנגב. ככלות הכול, מדובר היה כאן בטריטוריה שהיתה עלולה להישמט מידי ישראל, משום שלא החזיקה בה, על-אף שנכללה במדינה היהודית לפי תוכנית החלוקה. אך גם ללא הצורך להעביר את מאמץ ההכרעה הבא לנגב, הוצרו בינתיים שולי התמרון הפוליטי של ישראל בכל הנוגע למהלך צבאי מקיף לכיבוש ירושלים הערבית או הגדה המערבית. לכך תרמו סיבות אחדות, שעיקרן: התמיכה הבריטית במלך ובתוכניותיו והדימוי הגובר של זהות אינטרסים ומדיניות ביניהם; התפקיד שנועד לעבדאללה ביישוב הסכסוך על-פי תוכנית ברנדוט, והגיבוי המלא שניתן לכך מצד בריטניה וארצות-הברית; עובדת שליטתו של הלגיון בעיר העתיקה, שהפכה כל פעולה מקיפה נגדו להתגרות בעולם הנוצרי ובמעצמות הגדולות ולמקור סכנה להישגים הצבאיים הקודמים של ישראל.

חידוש ההידברות בין ממשלת ישראל למלך עבדאללה כחודשיים לפני מבצע 'יואב' נתפס על-ידי בריטניה וארצות-הברית כמהלך חיובי, העשוי להניח בסיס להסכם ביניהם. בגישה זו של המעצמות היה כדי לחזק את המגמה הישראלית של השלמה עם חלוקת ירושלים ועם ריבונות המלך בשטחים הערביים של הארץ. ההידברות עם המלך וההשלמה עם המציאות הצבאית שנוצרה בחזית הלגיון סייעו בידי ישראל להשלים את סילוק הצבא המצרי מן הארץ ולהבטיח את הריבונות הישראלית בירושלים ובפרוודור אליה. מכאן ואילך גברה בממשלת ישראל הנטייה להשלים עם חלוקת ירושלים כטריז בפני הבינאום, אף שסיכויי הגשמתו נראו קלושים. הטענה

168 המדובר בעיקר בזכרונותיהם של עבדאללה את-תל (לעיל, הערה 3) ומחמוד רוסאן (לעיל, הערה 46).

169 פעיל (לעיל, הערה 132), עמ' 360.

המלך עבדאללה וראש
ממשלת מצרים נקראשי
פאשא (יוני 1948)

שלפיה פעלו שני הצדדים בירושלים מלכתחילה להשגת יעדים מוגבלים מתוך רצון להימנע מהכרעה, מחשש שהדבר יביא לבינאום העיר — טענה זו היא חסרת-יסוד. לגבי הלגיון לא היתה קיימת אפשרות מעשית או כוונה להכרעה בירושלים בשום שלב של המלחמה, ואילו לגבי ישראל נכונה טענה זו רק ממבצע 'יואב' ואילך. אמנם לא חסרות עדויות לחששות של בן-גוריון ומנהיגים ישראלים אחרים מפני תגובת העולם הנוצרי על כיבוש המקומות הקדושים לנצרות בירושלים העתיקה, או על פגיעה בהם, אולם שיקול זה היה משני בחשיבותו עד תום קרבות 'עשרת הימים' ויצירת 'דרך בורמה'. מה שעמד במשך תקופה זו לנגד עיני ההנהגה הישראלית היה ההכרח להבטיח את יכולת עמידתה של העיר העברית, שסבלה מבידוד ולרשותה עמדו כוחות מועטים. גם אם בירושלים היתה לכוח היהודי עדיפות יחסית, היא לא הספיקה להכרעת הכוחות הבלתי-סדירים בימים הראשונים לסיום המנדט, וחולשתו של הכוח היהודי נתגלתה לעין עם התערבות הלגיון. הנסיון לתלות את ההסבר לשוני בין האופי המוגבל כביכול של המלחמה שניהלה ישראל בירושלים לבין החתירה להכרעה בלטרון בחשש מפני בינאום, גם הוא אינו משכנע. ריכוז המאמץ הישראלי בנסיון להגיע להכרעה בלטרון ייצג תפיסה שהעדיפה יצירת פרווודור רחב אל העיר, שיבטיח את הכללתה בתחומי מדינת ישראל, על-פני השקעת משאבים בהרחבת השליטה היהודית על חלקה הערבי של ירושלים. חולשתה של טענת החשש מפני בינאום בולטת גם על רקע האפשרות שהכרעה בלטרון היתה עלולה להתפתח למערכה על גב ההר ולהביא לכיבוש ירושלים רבתי.

192

קשה לחלוק על הקביעה כי הימנעות ישראל מנסיון לכיבוש הגדה המערבית או העיר העתיקה של ירושלים לאחר מבצע 'יואב' נבעה בעיקר משיקולים — כלומר, מאילוצים — מדיניים,

ובראשם השאיפה להבטיח השלמה בינלאומית עם ריבונות ישראלית בירושלים העברית ובפרוזדור היבשתי אליה. פחות משכנע הוא הנסיון להמעיט בחשיבות השיקול הצבאי בהחלטות הדרג המדיני, מתוך הנחה מובנת מאליה כי היה בידי צה"ל הכוח להכריע את הלגיון ולכבוש את הגדה המערבית כולה. אמנם, טענה כזו הושמעה על-ידי בן-גוריון עצמו בכנסת למחרת חתימת הסכם שביתת-הנשק עם עבר-הירדן, כשעמד על השיקולים המדיניים והדמוגרפיים שהניאו את הממשלה ממהלך צבאי לכיבוש שטחים אלה.¹⁷⁰ אולם אין להתעלם מן העיתוי ומן ההקשר הפוליטי שבהם הוצגו טיעוניו של בן-גוריון, קרי, לאחר חתימת ההסכם עם עבר-הירדן וכחלק ממאמץ להצדיק את מדיניות ממשלתו מול מבקריה מן האופוזיציה, שטענה נגד מסירת חלקים מארץ-ישראל לשלטון זר. מכל מקום, יש לזכור כי הערכה זו של יכולת צה"ל מול הלגיון והצבא העיראקי (ששילש את סדר-כוחו בשומרון מאז תחילת היערכותו באזור) היא תאורטית בלבד. היא מתעלמת מתשישותם של המשק והצבא בישראל כתוצאה ממאמץ המלחמה והגיוס הכללי הממושך.¹⁷¹

אשר למיתוס ה'קנוניה', קשה להימנע מן הרושם כי כוח המשיכה שלו, במיוחד למי שמזדהה עם עיקרו האידאולוגי-השמאלני, המזהה את הציונות עם האימפריאליזם האירופי, נובע מהעוצמה המוסרית הגלומה בו ככוח מניע לתיקונו של עולל היסטורי שנעשה לערבים הפלסטינים.¹⁷² עצם ההגדרה של ההסכמה הדיפלומטית החשאית בין ההנהגה הציונית למלך עבדאללה כ'קנוניה' יש בה כדי להטעות. היא מרמזת על קיפוח זכויותיהם המדיניות של הפלסטינים, וכאילו היה סיכוי כלשהו להבנה ישראלית-פלסטינית על יסוד תוכנית החלוקה.¹⁷³ אך בכך יש התעלמות מתהום העוינות שהיתה פעורה זה שנים בין הנהגת התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינית בראשותו של המופתי לבין התנועה הציונית והיישוב ומהחלטתה של ההנהגה הפלסטינית בתמיכת הממשלות הערביות, למנוע בכוח את חלוקת הארץ. אדרבה, ב'קנוניה' היה טמון הסיכוי היחיד למנוע מלחמה, ואילו הוגשמה, היתה עשויה להימנע שפיכות-דמים ועקירת יותר ממחצית האוכלוסייה הערבית-הפלסטינית ממקומה.

170 ראה דבריו של בן-גוריון בכנסת ב-4 באפריל 1949, לעיל, הערה 148.

171 אורן, 'עסקה דה-פקטו', מערכות, 311 (מארס 1988), עמ' 39-44. אורן חולק על שיפטן ומדגיש דווקא את מגבלות הכוח של צה"ל — בצד האילוצים המדיניים — כעיצוב מטרותיה של ישראל בגדה המערבית. וראה תגובת שיפטן 'אכן עסקה, הבנה והסכם' — אופציה ירדנית', מערכות, 312-313 (ספטמבר-אוקטובר 1988), עמ' 44-39.

172 ראה למשל, שליים (לעיל, הערה 1), עמ' 2.

173 כטענתם של בר (לעיל, הערה 1), עמ' 121-123; ופלפן (לעיל, הערה 1), עמ' 58.

פרס יצחק בן-צבי לשנת תש"ן*

נימוקי השופטים לפרס יצחק בן-צבי לשנת תש"ן לד"ר יהושע שוורץ על ספרו, 'היישוב היהודי ביהודה שלאחר מלחמת בר-כוכבא ועד לכיבוש הערבי, 135-640 לספירה', הוצאת מאגנס, ירושלים תשמ"ד

בפתח-דבר לספרו כותב ד"ר יהושע שוורץ: 'קורות היהודים בדרום יהודה מאז ימי בר-כוכבא ועד לכיבוש הערבי היו ספר החתום לקורא בן זמננו'. המחבר שם לו למטרה לגלות לנו את ספר החתום, ועושה כן על-פי מקורות ספרותיים של חז"ל ושל הספרות הרומית והנוצרית של אותה תקופה, וכן על-ידי ממצאים אפיגרפיים וארכאולוגיים בני אותו הזמן, אשר התגלו בדורות האחרונים. צירופם של מקורות מגוונים אלה, שלכל אחד נדרש כלי חקירה משלו, מאיר אור חדש על האזור והתקופה. מצטיירת לפנינו לראשונה תמונה חיה של אזור רחב-ידיים, פורה ומיושב עשרות יישובים יהודיים, ואולי אף מאה ויותר. לא הגיח המחבר לא דף, לא כתובת ולא אבן אשר לא חקר ועיין בהם בעומק לגלות את סודותיהם ההיסטוריים-היישוביים. הוא מתארך את ממצאיו, ואף משכיל לחלקם לתולדותיהם בין ערים ותחומן המינהלי לבין אזורים כפריים. עבודתו המרשימה מתבססת על היקף רחב של חומר, אשר כל פרטיו נחקרו בדקדוק ובהעמקה, ובכך נפתח דף חדש בחקר יישובה של ארץ-ישראל בימי קדם, ונוספה לנו מפה חדשה באטלס ההיסטורי-היישובי של ארץ-ישראל לדורותיה, ובייחוד לגבי האוכלוסייה היהודית שבה.

ראויה היא עבודה זו שתזכה להוקרתו של כל מי שתחקר ארץ-ישראל ויישובה קרוב ללבו. ועל כן קבע צוות השופטים של פרס בן-צבי להעניק לד"ר יהושע שוורץ פרס בן-צבי לשנת תש"ן.

ועדת השופטים: פרופ' משה ליסק, יו"ר
פרופ' יעקב בלידשטיין
פרופ' יעקב שביט
פרופ' דניאל שפרבר
פרופ' חיים תדמור

* הערת המערכת: מסיבות טכניות הובאו השנה נימוקי השופטים על שני חתני פרס יצחק בן-צבי לשנת תש"ן בנפרד (ראה קתדרה, 57 [תשרי תשנ"א], עמ' 185).